

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
СТРАТЕГИК ВА МИНТАҚАЛАРАРО ТАДҚИҚОТЛАР ИНСТИТУТИ

Парламентаризм: хорижий мамлакатлар тажрибаси

ТОШКЕНТ
«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
2002

**Р.М.Алимовнинг
умумий таҳрири остида**

Т у з у в ч и л а р : *И.Комилов, Ф.Бакаева, А.Абдуллаев*

Мазкур китобни чоп этишда кўрсатган ҳомийлиги учун Навоий тоғ-металлургия комбинати ва унинг бош директори, Олий Мажлис депутати, Ўзбекистон Қаҳрамони Н.И.Кучерскийга миннатдорчилик билдирамиз.

Парламентаризм: хорижий мамлакатлар тажрибаси / Тузувчилар: И. Комилов, Ф. Бакаева, А. Абдуллаев, Р. М. Алимов умумий таҳрири остида. —Т.: «Шарқ», 2002. — 240 б.

Сарл. олдида: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги стратегик ва минтақалараро тадқиқотлар институти.

И. Комилов И., тузувчи.

ББК. 67.400.6.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002

К И Р И Ш

1991 йил, Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилиниши билан, қисқа муддат ичида, демократик тамойилларни шакллантириш, бозор муносабатларига ўтиш, ҳаётнинг барча соҳаларида қонун устиворлигини таъминлаш, ҳокимиятнинг бўлиниши (ижроия, қонунчилик ва суд) каби асосий принциплардан иборат бўлган янги давлатчиликнинг қонунчилик базаси вужудга келди.

1994 йилнинг 25 декабрида Ўзбекистон тарихида биринчи марта кўппартиявийлик асосида шаклланган парламент — Олий Мажлиснинг таркиб топиши ана шу йўлдаги асосий қадамлардан бири бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Олий Мажлис қонунчилик ҳокимиятини амалга оширувчи олий давлат вакиллик органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси парламенти бир палатали бўлиб, 250 депутатдан иборат ва бир мандатли ҳудудий округ бўйича беш йил муддатга сайланади. Амалдаги парламент 1999 йилнинг декабрида сайланган.

Ўзбекистон Парламенти жамиятимизда қонун устуворлиги принципларини жорий қилиш, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги ислохотларни чуқурлаштиришга доир ҳуқуқий асосларни янада ривожлантириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги нуфузини ошириш каби муҳим масалаларни ҳал қилишга эришди. Бироқ давр ва жаҳон амалиёти қонунчилик ҳокимиятини демократик андозаларга мувофиқ ҳолда ислохот қилиш зарурлигини кўрсатди.

Давлат ва жамият ҳаётини эркинлаштириш ҳамда демократиялаштиришни чуқурлаштириш натижаси ўлароқ мамлакатимизда давлат ҳокимиятининг барча тармоқларини, шу жумладан, қонунчилик соҳасини такомиллаштиришга доимо эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ XIV сессиясида (1999 й.) «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» мавзусидаги маърузасида шундай деган эди: «Конституция ва қабул қилинган қонунларда кўрсатилган ҳокимиятнинг турли тармоқлари ўртасида унинг бўлиниши принципи амалда қандай жорий этилаётганлигига эътиборни қаратиш керак». Бунинг учун энг аввало сайлов ва вакиллик

органлари, бошқача айтганда, депутатлар ижроия ҳокимият устидан олинган ваколатлари бўйича жамоат назоратини кучайтиришлари лозим. Сиёсий ислохотларимиз концепциясининг бугунги кундаги асосий мазмуни — «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари»дир.

Мамлакатимиз раҳбарининг давлат ва жамоат институтларининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги ғояси Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида давлат ва жамият қурилишининг барча соҳа ҳамда тармоқларида эркинлаштиришнинг дастури сифатида намоён бўлди. Президент И. Каримов жамиятда манфаатлар мутаносиблиги, ҳар бир шахс учун эркин сайлаш ва жамиятнинг барқарор ва олға ривожланишини кафолатловчи механизмни шакллантириш зарурлигини алоҳида таъкидлади. Юртбошимиз, бундан ташқари, яна давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасида ҳокимият тармоқлари бўлинишининг конституцион принципини таъминлаш, қонунчилик ҳокимияти — Олий Мажлиснинг ва жойлардаги вакиллик органларининг Конституция ва қонунлар билан белгиланган ваколат ва мажбуриятларини сўзсиз бажаришлари бўйича жавобгарликни ошириш ва назорат функциясини кучайтириш лозимлиги масалаларига ҳам эътибор қаратди.

Парламент фаолиятини такомиллаштириш замонавий демократик давлатни барпо этиш ва ривожлантиришнинг ажралмас хусусиятидир. Шунинг учун ҳам дунёдаги турли демократик тизимларда парламент фаолиятини такомиллаштириш йўллари ва усулларини шакллантириш, самарадорлигини ошириш, ҳокимиятнинг ижроия ва суд ҳокимиятлари тармоқлари фаолияти билан бўладиган ишларини уйғунлаштириш борасида фаол изланиш олиб бориляпти.

Замонавий парламентаризмнинг муҳим масалаларидан бири қонунчилик органи таркибидаги **палаталар миқдори**дир. Айти пайтда қонунчилик ҳокимиятининг бир палатали ва икки палатали шакли нисбатан кенг тарқалган. У ёки бу шаклни танлаш кўп жиҳатдан мамлакатнинг тарихий анъаналари, миллий хусусиятлари, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражасига боғлиқдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирги пайтда дунёнинг етакчи ва ривожланган давлатларида асосан икки палатали парламентлар фаолият кўрсатади. Бундай ҳолатни ҳам федерал, ҳам унитар давлатлар мисолида кузатиш мумкин. АҚШ, Бразилия, Россия, Аргентина, Мексика каби федерал давлатлар, Буюк Британия, Франция, Италия, Испания, Бельгия, Голландия, Чехия, Япония, Польша, Швейцария, Беларусь, Руминия каби

унитар давлатлар ана шулар жумласидандир. Агар XX асрнинг 70-йилларида икки палатали парламентлар 45 давлатда амал қилган бўлса, XXI асрнинг бошига келиб, уларнинг сони 70 гага етди. Бундан ташқари, ўнлаб давлатларда икки палатали парламент тузишга тайёргарлик кўрилмоқда. Бу эса жаҳонда асосан иккипалатали парламент тузиш анъанаси таркиб топаётганидан далолат беради. Мазкур жараён, бошқарув шаклидан қатъи назар, катта ёки кичик давлатларда ҳам кузатилмоқда.

2000 йилнинг 14 мартда Парижда бўлиб ўтган ҳуқуқий давлат қуриш ва демократияни мустаҳкамлашда иккипалатали парламентнинг ролини таҳлил қилишга бағишланган дунё Сенаторларининг махсус форумида иккипалатали парламент ҳудудлар, майда ташкилотлар ҳамда давлатнинг алоҳида қисмларининг манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтиради, деган хулосага келинган. Қонунчилик жараёнида иккипалатали парламент популизм, лоббизм ва конъюнктурадан қутқарадиган қўшимча филтер вазифасини ўтайди, бир палатали парламент ва ижроия ҳокимият ўртасидаги ортиқча баҳслар, парламент ва ҳукумат вазифаларининг аралашиб кетишини олдини олишга имкон беради.

Мустақилликнинг ўтган ўн бир йилида Ўзбекистон бозор иқтисодиётга ўтиш, демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда юксак натижаларга эришди. Халқимизнинг сиёсий ва маънавий онг даражасининг ўсиши, ҳаётининг ўзгариши ўз-ўзидан парламент тизими ва унинг фаолиятини ислоҳ қилиш заруриятини келтириб чиқарди.

Ўзбекистоннинг олий қонунчилик ҳокимияти таркибида иккинчи палатанинг тузилиши, қонунчиликда ҳудудлар таъсирини кучайтиради, фуқароларга парламент томонидан қабул қилинадиган қонуний ҳужжатлар юзасидан ўз хоҳиш-иродасини тўлиқ ифодалашга имкон беради, қонунчилик фаолиятини ривожлантиришни осонлаштиради. Парламент фаолиятида демократия ва фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм) кучаяди. Иккипалатали парламент Ўзбекистонда ижроия ва қонунчилик ҳокимияти тармоқлари ўртасидаги барқарор тенгликни, қонунчилик ҳокимиятини мустаҳкамлайди, уларнинг муҳим давлат масалаларини ҳал қилишдаги ролини оширади.

Шуни таъкидлаш жоизки, иккипалатали парламентга ўтиш жамиятни эркинлаштириш, депутатлар сиёсатчилар маҳоратини шакллантириш ва ривожлантириш, ўз электоратига эга бўлган жамиятнинг турли табақалари манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий партиялар обрўсини мустаҳкамлаш ва ўстиришга кўмаклашади.

Ўзбекистонда иккипалатали парламентни шакллантириш мамлакат Конституцияси ва қонунларига тегишли ўзгартиришлар киритишни тақозо этади. 2002 йилнинг 27 январида умумхалқ референдуми ўтказилиши ва иккипалатали парламент тузиш тўғрисидаги қарор қабул қилиниши мамлакатимизда парламентаризмнинг ривожланишида янги босқич бўлди.

Референдум натижалари ва унда фуқароларнинг фаол иштирок этиши Ўзбекистон халқи янгиланиш жараёнини тўлиқ қўллаб-қувватлаётганидан далolat беради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси VIII сессиясида (2002 йил 4—5 апрел) «Референдум якунлари ва давлат ҳокимиятини ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституцион қонуни қабул қилинди. Бу қонун бирпалатали парламентдан иккипалатали парламент тизимига ўтиш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддатини 5 йилдан 7 йилга ўзгартириш қоидаларини мустақкамлади, парламент ислоҳоти билан боғлиқ бўлган бошқа муҳим масалаларга ойдинлик киритди. Ва у ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш учун асос бўла олади.

Мамлакатимиз раҳбари И. Каримов Олий Мажлис сессиясидаги ўз маърузасида таъкидлаганидек «Олий Мажлис ва унинг қуйи ва юқори палаталари фаолияти билан боғлиқ бўлган кўпгина мураккаб масалалар бўйича атрофлича фикр юритиб, алоҳида қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш вазифаси ҳали олдимизда турибди.

Ҳеч муболағасиз, бу қонунларни тайёрлашда, аввало, ўтган ўн йил давомида тўплаган ўз тажрибамизга таяниб, қадриятларимиз ва тафаккуримизни ҳисобга олган ҳолда, ривожланган демократик давлатларнинг тажрибасини ҳам ўрганиб, уларни ҳаётга тадбиқ қилишимиз муҳим аҳамият касб этади».

Қонунлар ва қарорларни мулоҳаза билан қабул қилишда, Президент И. Каримовнинг фикрича, жаҳон тажрибасидаги қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимияти органларининг фаолиятлари ва уларнинг ўзаро манфаатли муносабатларини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Хорижий мамлакатлар парламентаризми тажрибасини жаҳон миқёсида ўрганиш, айниқса, юқори ҳамда қуйи палаталарнинг ўзаро ва ижроия ҳокимият органлари билан муносабатлари, сиёсий фракцияларнинг қонунчилик жараёнидаги ўрни, парламентнинг назорат ва таъсис ваколатини амалга оширишга таал-

луқли бир қатор масалалар муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ушбу китоб орқали китобхонлар илк мартаба АҚШ, Канада, Буюк Британия, Италия, Франция, Германия, Япония ва бошқа ривожланган демократик мамлакатларнинг парламентаризм тажрибалари билан танишадилар.

Китоб ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар, социологлар, сиёсатшунослар, илмий ва амалий ходимлар, шунингдек, хорижий мамлакатларнинг қонунчилик фаолияти билан қизиққан кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ ОЛИЙ МАЖЛИС САККИЗИНЧИ СЕССИЯСИДАГИ

МАЪРУЗАСИ

Ассалому алайкум, ҳурматли депутатлар!

Қадрли дўстлар!

Олий Мажлисимизнинг бугунги сессияси муҳокамасига кiritилган муҳим масалалардан бири — бу жорий йилнинг 27 январида бўлиб ўтган умумхалқ референдумининг натижалари ва уларни ҳаётга татбиқ қилиш билан боғлиқдир.

Бу вазифа бугунги кунда мамлакатимиз сиёсий ҳаётидаги энг долзарб масала бўлиб турибди, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди.

Мен фурсатдан фойдаланиб, ана шу вазифани амалга ошириш бўйича ўзимнинг баъзи бир фикр-мулоҳазаларимни билдиришни зарур, деб ҳисоблайман.

Аввало, бу борада фикр алмашиш ва хулосалар чиқаришдан олдин:

биринчидан, бўлиб ўтган умумхалқ референдуми нима учун, қандай мақсадда ўтказилди;

иккинчидан, референдум нимани кўрсатди, одамларимизнинг қандай қарашларини намоён этди;

ва, шулардан келиб чиққан ҳолда,

учинчи масала — референдум якунлари ҳаётимизда қандай акс этади, қандай амалий натижаларга олиб келади, деган саволларга яна бир бор қайтишимиз ўринли бўлади, деб ўйлайман.

Чунки бу саволларнинг моҳиятини ўзимизга яққол тасаввур қилмасдан, референдумда сайловчиларимиз билдирган фикрларни инobatга олмасдан туриб, уларнинг хоҳиш-иродаларини ҳаётга татбиқ этишдек мураккаб ва масъулиятли вазифани тўлиқ амалга оширишимиз қийин бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, референдумда умумхалқ муҳокамасига қўйилган иккита масала, яъни келгуси чақириқдан бошлаб парламентиимизни икки палатали қилиб ташкил этиш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йилга ўзгартириш масалалари мамлакатимиз тараққиёти учун муҳимлигини, уларни ҳаётимизнинг барча жабҳаларига кўрсатадиган катта таъсирини ҳеч ким инкор этолмайди.

Лекин, шу билан бирга, ўтказилган референдумнинг моҳия-

ти ва унинг келгуси ҳаётимизга таъсири фақат шу иккита масала билан чекланиб қолмайди, десам, ўйлайманки, кўпчилик бу фикрга кўшилади.

Барчамизга аён бўлиши керакки, ҳар қандай демократик давлатда ўтказиладиган мана шундай умумхалқ тадбирлари сингари мамлакатимизда бўлиб ўтган референдум сайловчиларимизнинг олиб борилаётган ислоҳотлар ва уларнинг келажагига нисбатан ўз муносабатини билдиришлари учун, таъбир жоиз бўлса, эркин минбар бўлди.

Бошқача қилиб айганда, кенг миқёсда бошланган ислоҳотларимизни янада чуқурлаштириш ва кучайтиришга доир режаларимиз бўйича, уларни қай йўсинда ва йўналишларда давом эттириш каби масалалар бўйича халқимизнинг фикрини олиш минбари бўлди.

Бугун ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, референдум натижалари, сайловчиларимизнинг ундаги фаол иштироки ва билдирган ишончи том маънода ҳаётимизда рўй бераётган ўзгаришларни, янгиланиш, янги жамият қуриш жараёнларини, қолаверса, ҳозирги олиб бораётган ташқи ва ички сиёсатимизни қўллаб-қувватлаётганини яққол намоён этди.

Ва шу тариқа халқимиз мана шу танлаган йўлимизни давом эттиришга, уни янги, юксак босқичга кўтаришга ўз розилигини берди.

Мухтасар қилиб айтганда, юқорида зикр этилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштирадиган бўлсак, референдум натижаларидан иккита муҳим хулоса келиб чиқади.

Биринчидан, бизнинг бошлаган йўлимизни, яъни тоталитар тузумдан воз кечиб, юртимизда очиқ демократик давлат қуриш, ўзини оқламаган, буйруқбозлик тизимига асосланган, ўта марказлашган иқтисодиётдан бутун дунё яшаётган эркин бозор иқтисодиётига ўтиш, озод ва фаровон ҳаёт барпо этишдек саъй-ҳаракатларимизни халқимиз қўллаб-қувватламоқда.

Референдумдан келиб чиқадиган **иккинчи** хулоса шуки, биз ўзимиз интилан фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида **ҳеч кимдан кам бўлмайдиган марраларга етиш** учун бошлаган ислоҳотларимизни изчил ва қатъиятлик билан давом эттириш ва янада чуқурлаштиришни ҳозирги вақтда ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда, бунини кенг жамоатчилигимиз, халқимиз катта умид билан биздан кутмоқда, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди.

Муҳтарам дўстлар!

Энди референдум якунлари ҳаётимизда қандай акс этади, деган учинчи саволга тўхталсак. Яъни, бу якунлар қандай йўллар билан, қандай тартибда татбиқ қилинади ва қандай амалий натижаларга олиб келади?

Ўз-ўзидан аёнки, агар референдум натижалари, биринчи галда, Конституциямиз ва қонунчилигимизда ўзининг амалий ифодасини топмаса, ҳавода муаллақ ҳолда осилиб қолиши мумкин.

Юридик луғатларга киритилган «имплементация» деган бир сўз бор. Бу тушунча қонун ёки қарорни амалда жорий қилиш деган маънони билдиради ва сиёсий-ижтимоий ҳаётда ўта муҳим аҳамиятга эга.

Шу маънода, мамлакатимизда ўтказилган референдумнинг натижаларини амалда жорий қилиш мақсадида бугун сизларнинг муҳокамангизга «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни лойиҳаси қўйилмоқда.

Бу лойиҳа, авваламбор, давлат бошқаруви масаласида, қонунчилик ҳокимияти бўлмиш Олий Мажлис таркибини ўзгартириш, яъни қўйи палата — Қонунчилик палатаси ва Сенат деб аталадиган юқори палатани ташкил қилиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йил қилиб ўзгартириш ва мана шу ислохотлар билан боғлиқ бўлган кўпгина муҳим масалаларни ўз ичига олади.

Бир сўз билан айтадиган бўлсак, бу ҳуқуқий ҳужжат референдум натижаларини қонунчилик тилида ифодалаб — муҳрлаб беради ва Асосий қонунимиз бўлмиш Конституциямизга тегишли ўзгартиришлар киритишга асос бўлади.

Шу билан бирга, биз бир нарсани англаб олишимиз керакки, ушбу Конституциявий қонун лойиҳаси, ўз моҳиятига кўра, келгусида қабул қилиниши зарур бўлган, ўзгаришлар жараёнини ўзида мужассам этадиган янги қонунлар олдига принципаал талаблар қўяди.

Мана шу қонун лойиҳасини муҳокама қилиш чоғида, авваламбор, лойиҳада кўрсатилган ўта муҳим масалаларга, яъни келгуси чақириқ Олий Мажлиснинг янги таркибига, парламент қўйи ва юқори палатасининг ўзига хос жиҳатлари, уларнинг қонун қабул қилишдаги ўзаро алоқаси ва муносабати, шу билан бирга, палаталарнинг шаклланиш тартиби, аъзолари сони ва ваколат муддатларини белгилаш принципларига депутатлар томонидан алоҳида эътибор берилади, деб ўйлайман.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида ҳамда қўйи — қонун чиқарувчи палата ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов ўтказишнинг ягона муддати белгилаб қўйилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Қонун лойиҳасига кўра, бу сайловларни ушбу органларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилнинг декабрь

ойида, учинчи ўн кунликнинг биринчи якшанбасида ўтказилиши мўлжалланмоқда.

Бундай тартиб қандай амалий аҳамиятга эга бўлиши мумкин?

Биринчидан, кўпгина демократик давлатларда ўрнатилган мана шундай тартиб, яъни сайлов ўтказиш муддатининг аниқ-равшан белгилаб кўйилиши бу соҳада қандайдир ўзбошимчалик бўлишининг, кимдир бу муддатларни ўз манфаати учун ишлатишининг, яъни, шу каби субъектив ҳолатлар вужудга келишининг олдини олади.

Шу билан бирга, фуқаролар, халқимиз шуни ўзига яққол тасаввур қилиб оладики, сайловлар фақатгина йилнинг охирида, йил давомида мўлжалланган барча режа ва юмушлар ниҳоясига етказиб олингандан кейин, бафуржа, хотиржамлик ва осудалик вазиятида ўтказилади.

Яна бир муҳим масала шундан иборатки, бундай тартиб қонунчилик ва ижро ҳокимиятлари ўртасида мувозанат ва уйғунликни таъминлашга, бир-бирининг фаолиятини такрорламасликка, бу органларнинг ҳар бири ўз вазифасини, ўз бурчини аниқ бажаришига шароит яратади.

Юқори палата — Сенат ҳақида гапирадиган бўлсак, бу палата аъзолари декабрь ойининг охирида Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, шаҳар ва туман кенгашларига бўладиган сайловлардан кейин бир ой ўтмасдан, қонунда белгиланган тартибда сайланади.

Яъни, бу масалада ҳам узил-кесил аниқлик киритилган ва у халқимиз томонидан тўғри қабул қилинади, деб ўйлайман.

Барчамизга аёнки, Қонунчилик палатаси, деб ном олган қуйи палата биз учун мутлақо янги тартибда, яъни, доимий, профессионал асосда иш олиб боради.

Албатта, шу йўсинда ишлайдиган қуйи палатани сайлаш тартиби ҳам табиий равишда ўзгаради.

Шу муносабат билан, бугун бир нарсани айтишимиз мумкин: бу палатага аъзо бўлиш учун асосий даъвогарлар сифатида сиёсий партиялар ва сайловчиларнинг ташаббус гуруҳлари майдонга чиқади.

Яъни, қуйи палатага касб-кори, профессионал нуқтаи назардан мана шу ишга етарлича тайёргарлиги ва интилиши бўлган шахсларнинг ўз номзодларини қўйиб, депутат бўлиб сайланишга ҳаракат қилишлари муқаррар.

Юқори палатанинг қуйи палатадан фарқига келсак, у шундан иборат бўладики, сайловчилар томонидан барча маҳаллий кенгашларга сайланган депутатлар сафидан бу палатага территориял субъектлардан, Қорақалпоғистон Республикаси бўладими, вилоятлар ёки Тошкент шаҳри бўладими, бундан қатъи

назар, уларнинг ҳар биридан олти нафардан депутат сайланади.

Улар қаторида Президент томонидан тайинланадиган ўн олти нафар эл-юртда обрў-эътибор қозонган, кўзга кўринган киши ҳам юқори палатанинг аъзоси бўлади.

Бошқача қилиб айтганда, юқори палата аъзолари жойлардаги вазиятдан яхши хабардор бўлиб, уларни сайлаган кенгашлар билан узвий алоқа боғлаб туради, кўпроқ минтақалар манфаатларини ифода этадиган ва ҳимоя қиладиган халқ вакиллари сифатида фаолият кўрсатади.

Юқори палатанинг шаклланиш тартибига келсак, бу палата аъзолари маҳаллий кенгашларга сайланган депутатлар орасидан, уларнинг қўшма йиғилишида яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Ўйлайманки, сайловнинг бундай тартиби демократиянинг ҳар қандай талабларига тўла жавоб беради.

Шуни ҳам айтиш керакки, Сенат қўйи палата билан биргаликда бевосита қонун яратиш иши билан шуғулланмаслиги лозим.

Сенат аъзолари қўйи палата томонидан тақдим этилган қонунларни маъқуллаш ёки рад қилиш орқали, аввало, мамлакатимиз, шу билан бирга, тегишли минтақа манфаатларини инобатга олган ҳолда, қонун ижодкорлиги соҳасида иштирок этиши кўзда тутилмоқда.

Фурсатдан фойдаланиб, шуни таъкидламоқчиманки, юқори палатанинг ваколатларини белгилаш чоғида бугун Президент бажараётган баъзи бир вазифалар, бошқа бир қанча муҳим масалалар қаторида мана шу палата, яъни Сенат зиммасига юклатилади.

Юқори палата — Сенатнинг қўйи палатадан яна бир фарқи шундан иборатки, агар қўйи палата доимий асосда иш олиб борадиган бўлса, юқори палата — Сенат сессияларда тўпланиб, қўйи палата томонидан тайёрланган қонунларни муҳокама қиладди ва ўз қарорини чиқаради.

Шуни таъкидлашимиз керакки, бугун муҳокамага қўйилган Конституциявий қонун лойиҳасида парламентимизнинг янги таркибига ва вазифасига доир фақатгина асосий белгилар кўрсатилган.

Ўз-ўзидан барчамизга аён бўлиши зарурки, Олий Мажлис ва унинг қўйи ва юқори палаталари фаолияти билан боғлиқ бўлган кўпгина мураккаб масалалар бўйича атрофлича фикр юритиб, алоҳида қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш вазифаси ҳали олдимизда турибди.

Ҳеч муболагасиз, бу қонунларни тайёрлашда, аввало, ўтган

ўн йил давомида тўплаган ўз тажрибамизга таяниб, қадриятларимиз ва тафаккуримизни ҳисобга олган ҳолда, ривожланган демократик давлатларнинг тажрибасини ҳам ўрганиб, уларни ҳаётга татбиқ қилишимиз муҳим аҳамият касб этади.

Ҳурматли депутатлар!

Ҳаммамиз шуни тушуниб олишимиз керакки, биз танлаган марраларга эришиш йўлида, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва пиروвардига етказиш борасида янги қонунлар қабул қилишимиз, амалдаги қонунларни эса танқидий кўз билан баҳолаб, уларга замон талаб қилаётган ўзгаришларни кириштириш мақсадида ҳали жуда катта ишларни амалга оширишимиз лозим.

Ману шу вазифаларни бажаришда, янги ҳаётимизни қуришда асосий принциплар даражасига кўтарилган қоидаларга риоя қилиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Бу принциплар нималардан иборат?

Биринчидан. Давлат бошқаруви ва жамият қурилишида демократик андозалар ва тамойилларни янада чуқурроқ татбиқ этиш, ҳокимият — яъни, қонунчилик, ижро ва суд тармоқларининг ўзаро мувозанати ва мутаносиблигини, шу билан бирга, уларнинг мустақиллигини таъминлаш, ҳар қайси тармоқ ўз вазифа ва бурчини бажариши учун амалий механизмларни ҳаётда ташкил қилиб бериш.

Ҳеч шубҳасиз, бу вазифалар қаторида сайлов тизимини янада такомиллаштириш, сайловчиларимизнинг, халқимизнинг сиёсий онги ва тафаккурини, айти пайтда, сиёсий фаоллигини ошириш вазифаларини энг долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда.

Бу масалаларнинг моҳияти ҳақида гапирар эканмиз, шуни чуқур англаб олишимиз керакки, агар қайси бир мамлакатда ҳокимият тармоқлари ўртасида Конституция ва қонунлар билан белгиланган демократик баланс, яъни мувозанат амалда таъминланмаса ва ҳар қайси ҳокимият тармоғи, бу қонунчилик, ижро ёки суд ҳокимияти бўладими, ўзига юклатилган ваколат ва вазифаларни тўлиқ ва холисона бажармаса, бу ҳолат, ҳеч шубҳасиз, шу мамлакатда авторитар бошқарув усули юзага келишига ва шу руҳдаги қарорлар қабул қилинишига олиб келади.

Натижада давлат ва жамият бошқаруви бўладими, иқтисодиёт ёки ижтимоий-маънавий соҳа бўладими, буларнинг барчасида салбий оқибатлар, халқнинг норозилигига сабаб бўладиган нохуш вазиятлар вужудга келиши мумкин.

Биз ўтиш даврида ўз бошимиздан кечирган турли объектив сабаб ва қийинчиликлар туфайли юқорида зикр этилган муҳим вазифанинг ижросини таъмин қилишда кўпгина муаммоларга дуч келганимизни очик айтиш лозим.

Бундан малакали кадрлар ва мутахассисларнинг етишмаслиги, керак бўлса, тафаккуримизнинг оқсоқлиги, вазиятнинг мураккаблиги, энг муҳими, қонунчилик соҳасида етарли тажрибага эга бўлмаганимиз ишимизга ҳар қадамда тўғаноқ бўлиб турганини ҳам ҳолисона тан олишимиз даркор.

Айни пайтда, шуни ҳам эътироф этиш лозимки, мустақиллик йилларида мамлакатимизда давлат бошқарувининг кенг кўламли қонунчилик асоси ва ривожланган тизими қарор топди, зарур кадрлар таркиби тайёрланди.

Фуқароларнинг ижтимоий тафаккури, сиёсий маданияти сезиларли даражада ўсди. Демокриманки, энди авторитар бошқарув усуллари ҳеч қандай шароит ва унинг ўзига хос хусусиятлари билан оқлаб бўлмайди.

Мана шу талабларни бажарган ҳолдагина биз ҳаётимизда қонун устуворлигини амалда таъминлашга ва мамлакатимизда ҳуқуқий давлат қуришга эриша оламиз.

Иккинчи масала. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоялаш, уларнинг кафолатларини сўзда эмас, реал ҳаётда таъминлаш бизнинг қонунчилик ва амалий фаолиятимизнинг доимий эътибор марказида туриши ҳақида гапириш ортиқча, деб ўйлайман.

Бу муаммолар билан узвий боғлиқ бўлган сўз ва матбуот эркинлигини таъминлаш масалалари ҳам ана шу долзарб вазифалар қаторида туради.

Тан олишимиз керак — биз очиқ, ҳуқуқий-демократик давлат қурмоқчи эканмиз, бу муаммоларни ечиш йўлида ҳали қиладиган ишларимиз жуда кўп.

Бу соҳадаги муҳим вазифалардан бири — қабул қилинган қонунларимиз ва ҳуқуқий нормаларнинг ҳаётга татбиқ қилинишини танқидий кўз билан баҳолаб, инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича тегишли халқаро ташкилот ва марказлар билан бирга қонунчилигимизни такомиллаштириш устида ишлашимизни, аввало ҳокимият ва суд органларининг бу борадаги масъулиятини оширишни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Учинчидан. Иқтисодийтимизни эркинлаштириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришда қатъий чоралар кўриш, хусусий мулкнинг иқтисодийтадаги ўрни ва таъсирини кенгайтириш, кичик ва ўрта бизнесга, ишбилармонлик ва тадбиркорлик соҳаларига янада эркинлик ва имтиёзлар бериш, улар учун барча зарур имкониятларни яратиш ва рағбатлантириш, бир сўз билан айтганда, бу тармоқларни уларнинг қўлоёғини боғлаб турган занжир ва арқонлардан халос этиш — бу масалалар устида қонунчилик соҳаси ва амалиётимизда бошлаган ишларимизни давом эттириш ва чуқурлаштириш лозимлиги ҳаммамизга аён бўлиши керак.

Бу масалада биз тараққий топган давлатларнинг ўта муҳим бир тажрибасига эътибор беришимиз лозим.

У ҳам бўлса, эркин иқтисод ривожланиши учун қонунлар билан кафолатланган шароит ташкил қилиб беришдир.

Бу мамлакатларда давлат ҳокимияти, унинг назорат ва текширув органлари иқтисодиёт ва хўжалик субъектларининг ишига аралашмоқчи бўлса, уларга фақат қонун устуворлиги ва унинг бажарилишини таъминлаш нуқтаи назаридангина таъсир ўтказиши мумкин.

Бу субъектларга бошқача таъсир ўтказиш қатъиян ман этилади.

Тўртинчидан. Бизнинг олдимизда турган яна бир муҳим ва долзарб вазифа — у ҳам бўлса, «Кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш» деган шиорни амалда рўёбга чиқаришдир.

Бу мақсадга эришиш учун, биринчидан, давлатимизнинг марказий ва юқори бошқарув органлари ваколатларини босқичма-босқич қуйи тизимга, шу жумладан, ўзини ўзи бошқариш тузилмаларига ўтказиш талаб қилинади.

Булар қаторида биз, биринчи навбатда ўзини ҳар томонлама оқлаган маҳалла тузилмасини кўзда тутамиз.

Иккинчидан — жамиятимизда нодавлат, жамоат ташкилотларининг, аввало фуқаролик институтларининг ривожланишига кенг имкониятлар очиб бериш ва уларнинг фаоллигини оширишга кўмак ва ёрдам кўрсатиш даркор.

Барчамиз бир ҳақиқатни хаёлимиздан чиқармаслигимиз зарур. Яъни, ҳар қандай давлат тизими аппарати ва маъмурий органлари демократик андозаларга қанчалик жавоб бERMасин — барибир ўз кучини, қолаверса, ўз зўравонлигини ўтказишга ҳаракат қиладиган тизим бўлиб қолаверади.

Шунинг учун ҳам давлат идоралари, аввало, унинг маъмурий органлари ва ташкилотлари устидан жамият ҳамда фуқаролар назоратини ўрнатиш бутун дунёда қонунбузарликка, берилган ваколат ва вазифасини суиистеъмол қилишга, коррупцияга қарши, айтилиб вақтда, барча ўзбошимчалик ва волюнтаристик қарорларни қабул қилишнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбир, деб тан олинади.

Бундай тушунчани кенг жамоатчилик орасида татбиқ этиш ва бу йўналишда ўзимизга мос, ўзимизга хос тегишли қонун ва нормаларни ишлаб чиқиш, унинг амалда бажарилишини таъминлаш — бу масала ҳам биз қураётган демократик жамиятнинг асосий бир аломати ва қойдасига айланиши зарур.

Мана шундай эзгу ва амалий мақсадларимизга эришиш ва бу борада керакли ҳуқуқий шароит туғдириб бериш учун, ўйлайманки, «Нодавлат, жамоат тузилмалари ва уюшмаларини ри-

вожлантириш, фуқаролик жамияти институтларининг фаолият кўрсатиш кафолатлари ва шартлари тўғрисида» қонун ишлаб чиқиш пайти келди.

Бу ҳуқуқий ҳужжатда, хусусан, нодавлат тузилмаларни қўллаб-қувватлаш учун қонун асосида махсус молиявий жамғармалар ташкил этиш, уларни шаклантириш тартибини ҳам кўзда тутиш лозим.

Ва, айти пайтда, нодавлат, жамоат тузилмаларини яратиш жараёнини рағбатлантиришга оид бошқа иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий механизмларни ҳам ишлаб чиқишимиз зарур.

Бундай тадбирларнинг асосий мақсади, аввало, жамоатчилигимиз, кенг омманинг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш ва шу билан бирга уларнинг давлатимиз ва жамиятимизни бошқариш масаласига кўпроқ жалб қилишдир, десак, айти ҳақиқат бўлади.

Азиз дўстлар!

Биз бугун ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда ўта муҳим воқеа бўлган референдум, яъни халқ иродасининг олий ифодаси сифатида ўтказилган умумхалқ тадбирининг натижаларини амалда, ҳаётимизнинг барча жабҳаларида жорий этиш ҳақида гапирар эканмиз, барчамиз яхши тушунамизки, бу вазифани, унинг турли оқибатларини бир қарашда, бир чиқиш ёки бир маърузада ўзимизга тўлиқ тасаввур қилишимиз, албатта, бу жуда мураккаб масала.

Ва, ўйлайманки, бундай вазифани охиригача ҳал қилиш учун ҳали кўп ишлашга, мана шу минбарда, парламентимизда бунга тегишли кўп масалаларни муҳокама этиб, аввало, ўз имкониятларимиздан тўлиқ ва самарали фойдаланиш мақсадида, шу билан бирга жаҳон тажрибаси ва тавсияларини инобатга олган ҳолда, пухта ўйланган кўпгина қонун ва қарорларни қабул қилишга тўғри келади.

Ҳурматли халқ ноиблари!

Бугун олдимиздаги долзарб вазифалар, келажак режалари ҳақида фикр юритар эканмиз, бундан ўн йил муқаддам шу йўлнинг бошида туриб, халқимиз турмушини ҳавас қиладиган даражага кўтаришга азму қарор қилганимиз, эзгу орзу-мақсадларимизни мураккаб вазиятларда белгилаб олганимиз, қандай оғир ва қийин шароитда иш бошлаганимиз беихтиёр ҳаёлимизга келади.

Очиқ тан олишимиз керак, ўша вақтда қандайдир иккиланиб турган, керак бўлса, бу йўлга шубҳа билан қараган одамлар ҳам йўқ эмас эди. Буни ҳам тушуниш мумкин.

Чунки, биз илгари дуч келмаган ўта мураккаб вазифа ва муаммоларни ҳал этиш йўллари, бир-биридан оғир масалаларни

ечиш учун тайёр рецептлар бўлмаган ўша дастлабки пайтларда бундай иккиланиш ҳолатлари юз бериши ҳам табиий эди.

Бугун бошимиздан кўп машаққатли синов ва оғир кунларни кечириб, босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, биз шуни ишонч билан айтишимиз мумкинки, беш тамойилга асосланган тараққиёт моделimiz, шиорimizга айланиб кетган «Ислохотлар ислохот учун эмас, ислохотлар инсон учун» ва «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг», деган принципларimiz ҳаётimizда ўзининг амалий тасдиғини топмоқда.

Агарки, бугун мендан, ўтган шу ўн йил давомида, Ўзбекистон ва унинг халқи ҳаётида рўй берган энг муҳим ва ҳал қилувчи ўзгариш нимадан иборат, деб сўралса, мен шундай жавоб берган бўлар эдим.

Бугунги Ўзбекистон фуқаролари, халқimiz ўн йил мобайнида жуда катта, асрларга тенг йўлни босиб ўтди ва бугун юртиimizда олиб борилаётган ислохотлар ҳеч қачон ортга қайтмайдиган жараёнга айланди, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди.

Энг муҳими, бугун халқimizнинг онгу тафакқурини ўн йил аввалги қарашлар билан солиштирганда ўртада ер билан осмонча фарқ бор, деб тўла ишонч билан айта оламиз.

Узоққа бормасдан, азиз дўстлар, биродарлар, мана шу муҳташам, ҳамманинг ҳавасини тортадиган Олий Мажлис залида ўтирган депутатларга, ўзимизга боққанда ҳам мана шу ҳақиқатнинг тасдиғини кўриш мумкин.

Биз ўн йил олдин ким эдик ва бугун киммиз?

Биз бугун ўзининг кучи ва салоҳиятига ишонган, ўз меҳнати, ғайрат-шижоати билан халқаро майдонда обрў-эътибор қозонган, эртанги кунга ғурур ва ифтихор, катта ишонч билан қараётган халқнинг вакиллари, шундай мард ва танги халқнинг фарзандларimiz.

Мана шундай олижаноб туйғулар билан тарих олдида, халқimiz олдида ҳамиша катта масъулият билан яшаш ҳаммамизнинг кундалик ҳаётimiz ва онгу шуурimizдан теран жой олишини истардим.

Бизнинг эндиги вазифамиз — мана шу йўлдан оғишмай, бошланган ислохотларни янада чуқурлаштириб, пировард натижага етказиш ва **«Биз дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаймиз!»** деган шиорни амалда рўёбга чиқаришдан иборат.

Бугун мана шундай буюк мақсадларни ўз олдимизга қўяр эканмиз, яна бир масалага алоҳида эътиборингизни тортмоқчиман.

Яъни, кўп-кўп хорижий давлатларнинг раҳбарлари билан, бизнинг баъзи бир танқидчиларimiz билан учрашувларда айтadиган гапimiz яна бир бор такрорламоқчиман.

Биз янги ҳаёт, янги жамият барпо этиш йўлидаги ислохотларимизни, ўзгаришларни кимларгадир яхши кўриниш, кимларнингдир ҳомийлигига эришиш, шу тариқа кимлардандир садақа ундириш учун эмас, балки бу ишларни, аввало халқимиз манфаатларига тўла жавоб бергани учун амалга оширмоқдамиз ва келажакда ҳам бундай қараш ва интилишлардан қайтмаймиз.

Биз демократик янгиланиш, бозор иқтисодиётига ўтиш йўлида қанча-қанча қийинчилик ва машаққатлар эвазига қандай ютуқларни қўлга киритган бўлсак, буларнинг барчасини аввало ўзимиз учун, юртимиз учун, фарзандларимизнинг келажаги, уларнинг бахт-саодати учун, деб билмоғимиз даркор.

Барчамиз учун, бугунги ва келажак авлодлар учун мана шундай қарашлар, юрт ва халқ манфаатларига содиқ бўлиш бизнинг доимий шиоримизга айланиб қолади, иншооллоҳ.

Сўзимнинг охирида ана шу марралар, ана шу эркин ва фаровон ҳаётга етиш, қилган меҳнатларимизнинг роҳатини кўриш барча ватандошларимизга, шулар қаторида сиз муҳтарам депутатларга ҳам насиб этсин, деб тилак билдиришга ижозат бергайсизлар.

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ПАРЛАМЕНТЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА РИВОЖЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Парламент тарихи кўп асрлар билан ўлчанади. Парламент жамият ва давлат билан бирга такомиллашар экан, ўзида тарихий вазиятлардаги тараққиёт анъаналарини, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий соҳалардаги ижтимоий кучлар муносабатини намоён этади.

Биринчи минг йиллик чегарасидаёқ халқ йиғинлари шакланган ва ишлаб турган: масалан, грек шаҳарлари ва Римда, кейинчалик Англия ва Испанияда — йиғинлар, қадимий Новгородда — вече. Фуқаролар ёки «танланганлар» (оқсоқоллар, вакиллар, князлар, аслзодалар)нинг бу мажлисларида у ёки бу ҳудуддаги долзарб муаммолар муҳокама қилинган. Худудларнинг чекланганлиги эса, бундай мажлисларни деярли мунтазам ўтказишга етарли имкон берган. Аста-секин муҳокама қилинаётган муаммолар янада аниқлаштирилиб шахсий, баҳсли ва судга оид ишлар билан бир қаторда, умумаҳамиятли ишлар мавзуи, яъни уруш ва тинчлик муаммолари, кўшнилари билан ўзаро муносабат масалалари муҳокама қилинган. Бундай муҳокамаларни парламентнинг тарихий тимсоли ёки унинг шаклланишидаги бошланғич босқич сифатида қараб чиқиш мумкин.

Парламент ривожланишининг иккинчи босқичи, унинг давлат форуми сифатида майдонга келиш даврига тааллуқлидир. XII—XIII асрлардаги Англия парламенти биринчи бўлиб бундай ролни қўлга киритиб, ҳатто мумтоз намуна сифатида тан олинган. Кейинчалик, XVI—XVII асрларда парламент подшо ҳузуридаги кенгаш вазифасини бажарувчи табақавий-ваколатли идорага айланган.

Парламент тараққиётининг учинчи босқичи XVII аср охиридан бошлаб XIX аср охириларигача давр билан боғлиқ. Бу даврда парламентаризм ғоялари тўлиқ шаклланиб бўлди. Европа файласуфлари Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо, Ш.Монтескье, Вольтернинг ишларида, шунингдек, 1787 йил Америка Конституцияси «оталари»нинг сиёсий трактатларида халқ суверенитети, ҳукмдор ва оддий одамлар орасидаги ижтимоий шартнома ғояси ишлаб чиқилган эди. Ҳокимиятнинг бўлиниши ҳақидаги маълум доктринада қонун чиқарувчи ҳокимият сифатида парламентга муҳим аҳамият берилди. Бинобарин, биринчи марта халқ вакиллари-нинг қонунчилик фаолияти билан, қонуннинг сайловчиларнинг халқона истак билдиришлари билан боғлиқлиги ҳақида хулосага келишган эди.

Парламентнинг ривожланишидаги тўртинчи босқич XIX аср-ни ўз ичига олади. Бу даврда парламент батамом давлат органи сифатида шаклланиб бўлди. Сайлов қонунлари парламент аъзоларини мунтазам сайлаш асосини яратади. Парламент амалда ягона қонунчилик манбаига айланиб, қонунни қабул қилиш ҳуқуқи фақат унга берилди. Ўша вақтда парламент институтлари қонун яратиш жараёни, депутатлар статуси, ижро органлари, партиялар, матбуот билан муносабатлар шакллана бошланади.

Парламент ривожланишининг бешинчи босқичи XX асрга тўғри келди ва парламент аҳамиятининг ўсиши билан характерланади. Агар асрнинг биринчи ярмида парламентлар давлат тизимида ўзини исботлаш керак бўлган бўлса, урушдан кейинги йилларда парламентнинг устуворлик ғояси оммавий тарзда тан олинди. Жаҳон ҳамжамияти ушбу ғоянинг кафолатига айланди. Парламентлар жамоатчилик фикрини фаол акс эттириш ва унга таъсир қилиш орқали ижтимоий ҳаётда тўлиқ маънода марказий ўринни эгаллайди. Уларнинг етуклиги демократик фуқаролик жамиятининг кўрсаткичи сифатида хизмат қилади. Парламент институтлари катта тажриба орттирдилар ва уларнинг давлат ҳокимиятидаги бошқа тармоқлар билан нисбати давлатчиликнинг ҳаракатланувчи омили даражасига кўтарилди.

Қилинган таҳлил парламентнинг бугунги кундаги ўрнини ифодалашга имкон беради.

Биринчидан, парламентлар қонун қабул қилиш вазифасини бажаради. Бу билан инсон, жамият ва давлатнинг фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашда бирламчи қатламни яратишга имкон вужудга келади. Аксарият мамлакатларда қонун ҳуқуқнинг асосий манбаи ҳисобланиб, фуқаролар, давлат органлари, хўжалик ташкилотлари ва демократик институтларнинг қонунга риоя қилиши ўзига хос қатъий ижтимоий талабга айланиб бормоқда.

Иккинчидан, давлатнинг барча институтлари орасида парламент халқ вакилликнинг ягона органи сифатида намоён бўлди. Бу — парламентни фуқаролар назарида барча учун демократик институт тарзида, партиялар ва ижтимоий ташкилотларга эса — мақсад тарзида кўрсатади.

Учинчидан, ҳокимиятни учга бўлинишида парламент асосий институт сифатида намоён бўлиб, ҳар бир давлат органига ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Ижтимоий манфаатларнинг жамланиши ва уларни очиқ билдириш имконияти парламентни ҳокимият ва давлатнинг бошқа идоралари, «марказ» ва «жойлар» ўртасидаги тафовутни йўқотиш йўлида ҳамкорлик майдонига айлантиради. Аксарият давлатлар парламентларининг доимий вазифаси ўз ваколати доирасида манфаатлар мувозанатини таъминлашдир.

Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблашуви натижасида парламентлар олдида янги вазифалар пайдо бўлди. Ижтимоий манфаатларни акс эттирувчи марказ сифатида унинг аҳамияти сезиларли даражада ортди. Ижтимоий эҳтиёжларни аниқлаш, плюралистик давлатда манфаатларнинг қўлқирралигини акс эттириш, давлат қарорларини бажариш, умумий жараёнга сезиларли таъсир кўрсатиш, айtilган анъананинг ўсаётган таъсирини кўрсатади. Парламентлар фаолияти ва уни ташкил этиш даражасини атрофлича ошириш зарурияти тобора ортмоқда. Депутатлар салоҳиятининг пастлиги, улар гапни кўпайтириб, қонунларни тез қабул қилиши ҳақидаги кўпийиллик таъналар ўтмиш даврдан бизнинг кунларгача етиб келди. Шунинг учун, парламентни ахборот билан таъминлаш, депутатларнинг касбий даражасини ошириш, қонун яратиш жараёнини, парламент назоратининг шакллари, ижтимоий фикрни жамлаш воситаларини такомиллаштириш каби вазифалар парламентаризм тажрибаси нисбатан кўп бўлмаган ҳукуматларнинг кун тартибида турибди.

Кейинги йилларда, парламентларнинг халқаро аҳамияти аниқравшан бўлиб қолмоқда. Нафақат ташқи сиёсий ва иқтисодий фаолият кўлами кенгайгани сабабли, балки парламентлараро иттифоқлар ва ассамблеялар ташкил қилиниши туфайли парламент фаолиятининг ички чегаралари ҳам кенгайиб бoryапти. Бутун дунёда парламентаризм ғояларининг тан оlinиши ва тарқалиши, бу фаолият ижтимоий тараққиётнинг кучли омили эканлигини кўрсатади. Парламентаризм ижтимоий тизим сифатида барча давлатларнинг ижтимоий сиёсий ривожланишини демократик усуллар ёрдамида таъминлай оладиган муҳим сиёсий ҳодисага айланмоқда. Ҳозирги вақтда парламент тизимининг янада мукамаллашиш жараёни кетмоқда.

Давлат ичидаги парламент ислохотининг муҳим йўналишлари ҳуқуқ ва қонуннинг устуворлигини изчил жорий этишда ва мавжуд қонунчилик механизмини жиддий ўзгартиришда кузатилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий демократик давлатни муваффақиятли қурилиши, кўп ҳолларда, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатлари доирасини аниқ чегараланиши ва мувофиқлаштирилишига, фуқаролик жамиятига, сиёсий жараёнларда фуқароларнинг фаол қатнашишига бевосита боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ иккинчи сессиясида Президент И.А.Каримов қуйидагиларни таъкидлади: «депутатларнинг сиёсий партия ва бошқа жамоат ташкилотларининг қонун чиқариш жараёнида фаол бўлиши алоҳида ўрин эгаллайди. Парламентаризмнинг энг яхши хорижий тажри-

баларини инobatга олиш қонун яратиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади».

Ҳокимиятнинг конституциявий тақсимланиши тамойилини таъминлаш доирасида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг давлат ва жамият олдида жавобгарлигини ва мақомини кучайтириш, унинг фаолият шакллари демократлаштириш, ижтимоий манфаатларни мужассамлаш марказига айлантириш, аҳолини барча ижтимоий сиёсий гуруҳ ва табақалари манфаатларини ҳимоя қилиш, парламент ва унинг палаталарига, комитетларига ва аъзоларига иш мобайнида илмий, ташкилий, информацион, ҳуқуқий ва техник ёрдам берувчи юқори профессионал парламент аппарати ташкил қилиш лозим. Муаммонинг мураккаб ва долзарблигини инobatга олган ҳолда, ушбу китобда биринчи маротаба баъзи хорижий давлатлар тажрибаси мисолида икки палатали парламентнинг мақоми ва асосий хусусиятлари, ҳамда жаҳонда парламентаризм тараққиётининг умумий йўналишлари ёритилади. Ушбу нашр ўқувчини чет эллардаги парламент демократиясининг ривожланиш шакллари, ҳокимиятнинг тақсимланиш механизмида парламентнинг ўрни ҳақида хабардор қилишни кўзлайди.

Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига бўлиниши поғонавийлик принципига эмас, вазифалар принципга асосланган. Дж.Локк, Ш.Монтескье ҳокимиятнинг бўлиниш назариясини яратаётганларида давлат ҳокимиятининг майдонга келишини ижтимоий шартномалар мавжудлиги билан асослаб берганлар.

Шундай қилиб, ҳокимиятнинг бўлиниши унинг ягона манбаи бўлишини тақозо этади. Бу манба — халқ бўлиб, давлат ҳуқуқ даражасида ягона давлат механизмини яратишдан иборат. Бироқ бу назарияда ҳокимиятларнинг оқилона нисбати (баланси) ҳақидаги тезис ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу тезис на фақат ҳокимиятларнинг мустақиллигини, балки ўзаро муносабати ва назоратини «тийилиш ва посанги» кўзда тутди. Назариянинг муҳим ташкил этувчиси сифатида, унинг яратувчилари, давлат органлари фаолиятининг ҳуқуқий асоси ва доимийлигини кўрсатган эдилар. Қонунларнинг «доимий ва барқарор кучга эгалиги ва узлуксиз бажарилиши ёки унинг бажарилишини назорат этиш зарурати доимо ҳокимият мавжуд бўлишни тақозо этади». (Локк Дж. Соч., в 3 т. М., 1988. С. 347).

Конституцияларда бу тамойил баъзан тўғридан-тўғри, баъзан бавосита қайд қилинади, жорий қонунчилик ва бошқа конституциявий актларда ҳам кўлланади. АҚШ конституциясида ҳокимиятнинг халққа тегишлилиги ва, айни вақтда, турли тармоқларга бўлиниши белгиланади. Унинг биринчи бўлим, 11-модда-

сида «Америка Қўшма Штатлари Президенти ижро ҳоқимиятини амалга оширади. У ўз лавозимида тўрт йил муддат туради», дейилган. (Конституция буржуазних государств. М., 1983, С. 19—43). Ўша бўлимнинг 111-моддасида кўрсатилишича, Қўшма Штатларда суд ҳоқимиятини Олий суд ва Конгресс томонидан вақти вақти билан таъсис этиладиган қуйи судлар амалга оширадilar. Таъкидлаш жоизки, АҚШ Конституциясида «қонунчилик ҳоқимияти» тушунчаси йўқ. «Бу ерда ўрнатилган барча қонунчилик ваколатлари Қўшма Штатларнинг Сенат ва Вакиллар палатасидан ташкил топган Конгрессига тегишлидир». Шундай қилиб, Конституциянинг қатъий семантик шарҳларидан келиб чиқилса, бу ҳолда Конгресс қонунчилик ҳоқимиятининг эгаси бўлмай, балки қонунчилик ваколатини ташувчисидир.

Япония конституциясида ҳоқимиятнинг бўлиниш принципи аниқ белгиланган. Парламент давлат ҳоқимиятининг олий органи ва ягона қонун чиқарувчи олий органи деб ҳисобланади, ижро ҳоқимияти кабинет томонидан амалга оширилади, суд ҳоқимияти тўлалигича Олий суд ва қонуний таъсис этиладиган қуйи суд органлари қўлида. Испания конституциясида ҳам қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳоқимияти аниқ бўлинган. Грецияда ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин. Шарқий Европанинг аксарият янги демократик давлатларида, шунингдек, Россияда ҳоқимиятнинг изчил бўлиниши ҳақидаги тезис расмий равишда қарор топган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида ҳам ҳоқимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига бўлиш тамойиллари берилган.

Чет эл давлатларида ҳоқимиятлар бўлиниши назариясини конституциявий-ҳуқуқий амалиёт шаклида қўлланиши асосида қуйидаги хулосага келиш мумкин: бу ҳолда, гап, ҳоқимиятни бўлиш ҳақидаги умумий назария устида эмас, балки конституциявий ва қонуний актлар билан мустаҳкамланиб қўйилган юридик принциплар ҳақида кетяпти. Бундай мустаҳкамлаш давлатнинг барча тизимларини мувозанатлайди, уларнинг ваколатларини аниқ ва изчил чегаралайди.

Ҳоқимиятни бўлиш принципини амалга оширишда чет эл парламентаризми ва икки палатали тизими муҳим аҳамият касб этди.

Монтескье ижро этиш ва қонун чиқариш органларини «бир-ёқламаликка берилиб кетиш» ҳолларидан сақлаш учун самарали восита сифатида икки палатали парламентни илмий асослаб берган эди. У «Эркинликни таъминловчи» ҳоқимият конструкциясини қуйидагича таърифлайди: қонун чиқарувчи мажлис икки қисмдан иборат бўлиб, бир-бирларининг ғояларини рад

қилиш ҳуқуқига эга, ўз навбатида, иккаласи ҳам ижро ҳоқими-ятига боғлиқ, кейингиси эса қонун чиқарувчи органлар билан боғлиқ. Монтескье гоёлари АҚШ конституциясининг «оталари» томонидан давлат философиясининг асоси сифатида қабул қили-ниб, кейинчалик ушбу гоёлар жиддий ривожлантирилган. Пар-ламентнинг икки партияли конструкцияси, америкача сиёсий дунёқараш асосчилари фикрича, биринчидан, ҳоқимият тепа-сидаги сайловчилар олдида мажбуриятлар борлигини эслата ту-риб, республикани ҳимоя қилади. «Унинг мавжудлиги халқ тинч-лигини икки карра ишончлироқ қилади, чунки ҳоқимиятни но-қонуний тарзда эгаллаб олиш ёки хоинлик ҳақидаги барча фикр-лар иккала автоном палатанинг келишувини талаб қилади». Ик-кинчидан, юқорида келтирилган модель «ҳамма ва ҳар қандай ассамблеялар исёнкор йўлбошчиларга жиловни тутқазиб қўйиб, кўққисдан шиддатли эҳтиросларга берилиб кетишга, ўйламас-дан ҳалокатли қарорлар қабул қилишга» мойиллиги йўлида тўсиқ бўлади. Учунчидан, яна бир камчилик — қўйи палатага сайлан-ган депутатларнинг қонун чиқариш вазифалари ва принципла-ри билан етарли таниш бўлмаслигининг олди олинади. Ва ни-ҳоят, икки палаталик Вакиллар палатаси таркибини қисман ўзгартириб туриш шароитида, парламент ишида ворисликка ёр-дам беради.

Н.Бентам ишларида икки палаталилик жиддий таҳлил қили-ниб, унинг афзалликларидан ташқари камчиликлари ҳам кўриб чиқилган. Камчиликлар деганда, инглиз файласуфи, қўйидаги-ларни назарда тутган: биринчидан, икки палатали парламентда камчилик ҳам кўпчилик сингари аҳамиятга эга бўлиши мумкин, яъни «биринчи палатада бир овоздан қабул қилинган масала, иккинчи палатада бир овоз кўпчилиги билан рад қилиниши мумкин». Иккинчидан, бундай бўлиниш палаталар таркибига қараб, икки ҳар хил йўналишни майдонга келтиради. Учунчи-дан, ҳар бир палата умумий мажлислардаги каби маълумотлар тўлиқлигидан маҳрум бўлади. Тўртинчидан, палаталарнинг бўли-ниши ишнинг тезлигига путур етказади. Бешинчидан, бундай бўлинишнинг оқибати шундан иборатки, палаталарнинг бири ташуббус қилса, иккинчиси негатив муносабат ҳуқуқига эга бўла-ди. Бундай ҳолда негатив ҳуқуққа эга палатанинг манфаати му-ҳокамага қўйилган масаларни рад қилишдан иборат бўлиб қола-ди.

Икки палатали тизимнинг устунлиги шундаки, ўрнатилган қоида ва тартибларни кафолатлайди: «Агар палаталардан бири тартиб-қоидани бузса, бу билан бошқа палатага баҳсли масала-ларда фақат рад қилиш учун қонуний баҳона топиб берган бўлур эди». Иш ҳар томонлама кўриб чиқилиши учун турли манфаат-

лар ва қарашлар, хурофоту одатлардан ҳоли бўлиши лозим. Зеро кўпдан бери биргаликда ишлайдиган кишилар маълум даражада бирлашиш руҳига эга бўладилар. Чунки бунга бошқа палатада табиий қаршилик бўлади. Шундай қилиб, иккинчи палатага ишни бирламчи қараб чиқишдан сўнг келадиган апелляцияон суд сифатида қараш мумкин. Учинчи устунлик, бу, бир палата ҳокимиятини чеклашдир. «Қонунчилик корпусининг бўлиниши, — хулоса қилади Бентам, — палаталарнинг ҳар қандай таркибида ислохотларга кучли қаршилик қилади. Аммо бу, мустаҳкам конституция мавжудлигида бўлиниш унинг нақадар зарурлигини фақат исботлайди. Иккита якор билан мустаҳкамланган давлат кemasи бошқа ҳеч қандай усуллар билан эришиб бўлмайдиган қаршилик кучига эга бўлади». (Бентам. 1997, 565—567).

Чет эл тажрибалари мисолида дунёда парламентнинг икки палатали тизими тараққиётини кўришимиз мумкин. 2000 йилда умумий аҳоли сонини 600 млн. одам ташкил қилган 19 та Европа мамлакатларида икки палатали парламент фаолият кўрсатди. Булар жумласига қитъанинг энг йирик давлатлари: Россия, Германия, Буюк Британия, Франция, Италия, Польша, Югославия, Руминия, Украина киради.

Замонавий парламентлар бир бирларидан қуйидагилар билан фарқланади: таркиби, ваколатлари, ҳажми, шунингдек, палата ва парламентлар номи билан фарқланади. Масалан, Россия ва Швейцарияда — парламент — Федерал мажлис, Болгарияда — Халқ мажлиси, Венгрияда — Давлат мажлиси, Словакияда — Миллий кенгаш, Вьетнамда — Миллий мажлис, Украинада — Олий рада, Нидерландияда — Бош штатлар, Испанияда — Бош картеслар, Белоруссияда — Миллий мажлис, Мексикада — Бош конгресс ва ҳоказо деб номланади. Парламент номларидан кўриниб турибдики, аксарият улар ҳолларда, олий ва қонун чиқарувчи икки органнинг бир бутунлигини, моҳиятини очиб беради, халқ томонидан ушбу органи сайланишини таъкидлайди, айрим ҳолларда, давлатнинг маъмурий-территориал тузилишини кўрсатади.

Бир қатор давлатлар конституцияси (Италия, Япония, Польша ва бошқалар) парламент номининг конституциявий таърифини келтирмай, турли-туман палатага муайян бир ном бериб қўяди. Аксарият ҳолларда палаталар қуйидагича номланади. «Вакиллар палатаси — Сенат», «Миллий кенгаш — Контонлар кенгаши», «Вакиллар палатаси — Маслаҳатчилар палатаси», «Миллий мажлис — Сенат», «Депутатлар палатаси — Сенаторлар палатаси», «Сейм — Сенат» ва ҳоказо. Италияда палаталар оддий — Биринчи палата ва Иккинчи палата деб номланган.

Дунё парламентлари палаталарининг шаклланиш тартиби шун-

дан дарак берадики, парламентнинг қонун чиқарувчи қуйи палатаси, асосан, мамлакатнинг сайланиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолиси иштирокида ўтказилган бевосита ва тенг ҳуқуқли сайлов билан шаклланади. Юқори палатанинг шаклланиш тартиби турли-туманлиги билан фарқланади. Барчага маълум принциплар — бевосита ва билвосита сайловлар тайинлаш ва кооптация турли кўринишда учрайди. Бевосита тўлиқ сайловлар йўли билан Польша, Руминия ва Чехия сенатлари шаклланади. Бельгияда 40 сенатор лисоний квоталар бўйича, пропорционал ваколатлар асосида очиқ овоз бериш йўли билан сайланади, 21 сенатор эса лисоний жамоалар кенгаши томонидан квоталар бўйича сайланади.

Европа мамлакатлари парламентларининг шаклланиш тартибида ягона асосий хусусият ваколатларнинг ҳудудий бўлинишидир. У бевосита сайловлар (Швейцария, Италия, Польша), билвосита сайловлар (Франция, Нидерландия, Словения) аралаш сайловлар (Испания), ёки палата аъзоларини тайинлаш (Германия, Россия) асосида ақсари палаталарнинг таркибини белгилайди.

Ирландия тажрибаси, бўйича 60 сенатордан 11 тасини Президент тайинлайди, 49 сенатор сайланади (университетлар томонидан 6, турли хил касбий гуруҳлар томонидан 43 сенатор).

Парламент фаолиятининг конституциявий бошқаришнинг асосий масалаларидан бири палата аъзоларининг сонидир. Чет эл тажрибалари шуни кўрсатадики юқори палатада депутатлар сони қуйи палатага нисбатан камроқ бўлади. Бунинг сабаби шундаки, Парламентнинг қонунчилик ва назорат фаолиятини асосан қуйи палата бажаради. Масалан, Бельгияда қуйи палатада 150 депутат, юқори палатада эса 71 депутат фаолият кўрсатади, Нидерландлардаги нисбат 150:72, Норвегияда 124:42, Швейцария конфедерациясида 200:46, Японияда 500:252, Италияда 630:315, Польшада 460:100. Парламентнинг асосий масалаларидан яна бири палаталарнинг фаолият муддатидир. Чет эл тажрибаларида бу масала 2 вариантда ҳал қилинади.

Баъзи мамлакатларда палаталар муддати мос тушса (Норвегия, Нидерландлар, Испания, Италия, Польша), бошқаларида мос тушмайди. (Ирландия, Япония). Масалан, Японияда қуйи палатанинг ваколати 4 йил бўлса, юқори палата фаолияти 6 йилга мўлжалланган, шу билан бирга, ҳар уч йилда парламент аъзоларининг ярми қайтадан сайланади.

Маълумки, дунё бўйича парламентнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми давлатнинг асосий қонунлари билан белгиланади. Парламент механизмининг ҳақиқий фаолияти эса, кўп ҳолларда мавжуд давлатдаги партия тизимига боғлиқ (бирпарти-

яли ёки кўппартияли). Партия тизими парламент таркибида акс этади, чунки депутатларининг аксарияти у ёки бу партия аъзоларидир. Мустақил номзодлар унча катта бўлмаган гуруҳларни ташкил қилиб, кучли мавқега эга эмаслар. Тарихдан маълумки, турли мамлакатларда Конституциявий реформалар қилишда, иқтисодий ва сиёсий ҳаётга ўзгаришлар киритишга қаратилган қонунларни қабул қилишда, асосан, сиёсий партиялар муҳим рол ўйнайдилар.

Бинобарин, парламент ишининг самаралилиги аҳолининг маълум табақа ва гуруҳлари манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий кучлар мутаносиблиги ва таркиби билан белгиланади. Парламентнинг партиявий таркибини эса, мамлакатдаги сиёсий режим белгилайди. Масалан, тоталитар тузум парламенти асосан бир партияли бўлади ёки қайсидир партия ҳукмронлик қилади бошқалари эса, у билан келишиб ишлагани учунгина парламента иштирок этади. Шундай қилиб, сиёсий режим билан парламентнинг партия структураси орасидаги боғлиқлик ҳақида гапирганда, демократик институтлар майдонга келиш жараёни рўй бераётган давлатлардаги парламентаризмнинг шаклланиш хусусиятларини инобатга олиш керак. Умуман олганда, бошқаришнинг демократик тартиби мавжуд давлатларда парламент таркиби кўппартияликка асосланган. Чунки, фақат цивилизацияли кўппартияли тизимгина давлат органлари фаолиятини назорат қилиш механизмини ярата олади, депутатлар корпусини яқка шахслардан халос қилиб, қонуний актларни қабул қилувчи самарали тизимга айлантиради.

Икки ёки ундан ортиқ партиядан (парламент фракциялардан) ташкил топган парламентни кўппартияли дейилади. Жумладан, Буюк Британия, Австралия, Ирландия, Канада парламентаризми моделини таълаган бошқа давлатлар парламенти икки партиялидир. Австрия, Германия, Италия, Испания, Россия, Норвегия, Франция, Япония ва бошқа кўпгина давлатларнинг парламентида фракциялар сони иккитадан ортиқ. Уларнинг сони у ёки бу партиянинг парламентадаги ўрни билан аниқланади.

Ўзбекистондаги кўппартияли ҳолат амалга ошган ҳақиқатдир. Бироқ, Ўзбекистондаги кўппартиялик тизимнинг шаклланиш жараёни ҳали бошланғич босқичда, мураккаб ва нотекис ўтмоқда. Албатта, бу кўп жиҳатдан, сиёсий маданият даражасини етарли эмаслиги, партия ва давлат ҳокимиятининг ўзаро муносабати тажрибасининг йўқлиги билан боғлиқ. Ривожланган демократик давлатларда, партиялар парламентдан ўрин олишдан анча илгарри пайдо бўлиб, айнан ўша даврлардаёқ уларнинг ташқи ва ички тузилмалари шаклланган. Партиянинг шаклланиши учун узоқ вақт керак, сайлов компанияси жараёнида кўп маротаба

дастур ва ташкилий тузилмани қайта ишлаш, ўз қаторларини янги аъзолар билан тўлдиришига бағишланган ишлар, фуқароларнинг сиёсий активлиги ва сиёсий маданиятини ошириш каби вазифаларни бажариши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг таъкидлашича, «Кўп партиялик тизимни, тўла маънода, тезроқ шакллантиришимиз керак. Бинобарин, партиялар, яъни нодавлат ташкилотлари жамият овозини ташкил қилади». Жамиятда манфаатлар қанчалик ранг-баранг бўлса, бирлашма ва партиялар шунча турли-туман ва ёрқин спектрларда уларни акс эттирадilar. Шунинг учун, давлат ва жамиятни бошқаришнинг самарали тизимини яратишда демократик ислохотларнинг ортага қайтмаслигини ва олдинга интилишини кафолатлайдиган кўп партияликни амалга жорий қилиш асосий вазифа бўлиб қолади. Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида И.А.Каримовнинг айтишича: «Ҳақиқий кўп партиялик — бу, фикр ва ғояларнинг рақобати, сиёсий майдонда партияларнинг, шу жумладан оппозицион партияларнинг ҳам беллашувидир». Сиёсий ҳаётда оппозицияни меъёр эмас, патология деб қабул қиладиган хурофотни йўқ қилиш зарурияти асосий сиёсий муаммо ҳисобланади. Бинобарин, Олий Мажлис замонавий парламент бўлиш ўрнига модернлашган табақавий-корпоратив ваколатхонага айланмаслиги учун партиявий тизимни ривожлантириш, қонун қабул қилиш жараёнининг асосий субъекти сифатида, партиянинг аҳамиятини ошириш керак.

Қонунларни яратишда депутатлардан фақатгина маданият ва махсус билимлар эмас, балки фракциявий иш санъати ҳам талаб қилинади. Ахир, депутатлар позициясига фақат сайловчиларнинг манфаатлари ёки депутатнинг маданий даражаси, тарғиботни олиб бориши, инфор­мацион даражаси эмас, балки гуруҳлар ман­фаати ҳам таъсир қилади.

Парламент — мураккаб механизм бўлиб, партиялар, ҳудудлар, гуруҳлар, шахсий ман­фаатлар ча­ти­шу­видир. Парламентнинг мустақамлиги учун кўплаб гуруҳий ва хусусий ман­фаатлар асо­си­да универсал ман­фаат — тинч­лик, мил­лат­лар­ро ризолик ва халқнинг тўкин-сочинлиги ётиши лозим.

Парламент ҳукмронлик учлигида асосий восита бўлиб хиз­мат қилади. Унда жамият ман­фаатларининг мужассамлашиши ва бу ман­фаатларнинг очиқ ифодаланиши парламентнинг ошкорали­гини таъминлайди. Бу ошкоралик ҳу­ку­мат ва турли дав­лат ор­ган­лари, мар­каз ва ҳудудлар орасидаги қарама-қар­ши­лик­лар­ни бар­­та­раф қилишда ёрдам беради. Ваколат чегараларида ман­фаатлар ба­лан­сини аниқлаш парламентнинг доимий вазифасини таш­кил қилади.

Чет эл парламентаризми тажрибаларини ўрганиш шуни кўрсатадики, демократик давлатлар парламент тузилмасининг асосий хусусияти — депутатларнинг фракция ва блокларга бўлинишидир. Сиёсий гуруҳлар асосий вазифани, яъни давлат органлари ва жамият орасида боғловчи ҳалқа вазифасини бажаришга сезиларли даражада мослашган бўлади. Айнан, сиёсий гуруҳлар парламентнинг таркиби, шакли, фаолияти усулларига, шунингдек, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органларининг ўзаро боғлиқлик тизимига таъсир қилади.

Кўпчилик тадқиқотчилар таъкидлашича, сиёсий гуруҳлар жуда кенг ваколатларга эга ва амалда бу ваколатларни фаол ишлатишади. Масалан француз тадқиқотчиларининг яқдил фикрича, сиёсий гуруҳлар мамлакат қонун чиқарувчи органининг фаолиятига катта таъсир ўтказди. Масалан, П.Авриль ва Ж.Жикел фикрича, улар парламент ҳаётининг асоси ҳисобланади, Ж.Лапорт ва М.Ж.Тюлар сиёсий гуруҳларни XX аср парламентининг энг муҳим органлари сифатида баҳолашади. Бундай нуқтаи назарларга қўшилмай бўлмайди. Баён қилинган фикрлар, парламентнинг ташкилий институцион тузилмаси асосини фракция ва блоклар ташкил қилишини кўрсатади.

Кўплаб давлатларнинг конституциявий меъёрлари юқори ва қуйи палаталарнинг фаолияти ва ҳуқуқлари принципларини қуйидагилар билан мустаҳкамлаб қўйган:

— иккала палата аъзолари фақат уларни сайлаганлар намояндаси эмас, балки халқ намояндасидир;

— бир вақтнинг ўзида иккала палата аъзоси бўлиш мумкин эмас;

— у ёки бу палата аъзоси айтган фикри учун таъқиб қилиниши мумкин эмас;

— умумий мажлислар давомида иккала палата ягона орган сифатида қабул қилинади;

— палата мажлислари, регламентда белгиланганларидан ташқари, очиқ олиб борилади;

— ҳар бир палата ўз аъзоларининг ваколатларини текширади ва ваколат билан боғлиқ баҳсларни ҳал қилади;

— ҳеч бир палата, кўпчилик палата аъзолари йиғилмаса, бирорта қарор қабул қилолмайди;

— ҳар қандай қарор палата аъзоларининг кўпчилик овози билан қабул қилинади (регламентда белгиланган ҳолатлар бундан истисно);

— иккала палата ҳам умумий ёки алоҳида мажлисларда музокара ўтказди ёки қарор қабул қилади;

— ҳар бир палата текшириш ўтказиш, давлат аъзоларига алоҳида ёки умумий ҳолда сўровлар юбориш, гувоҳлар ҳозир бўли-

ши ва кўрсатмалар бериши, шунингдек, зарур ҳужжатларни тақдим этишини талаб қилиш ҳуқуқига эга;

— ҳар бир палата ўз аъзоларидан раис ва раис ўринбосарларини танлаши, уларнинг ваколатлари ва мажбуриятларини белгилаши лозим;

— палата аъзолари, қонунга мувофиқ, ҳар йили давлат бюджетидан мукофот оладилар;

— палаталарнинг биронта аъзоси палата рухсатисиз ҳибсга олиниши мумкин эмас;

— ҳар бир палата ўз мажлислари баённомасини олиб боради;

— ҳар бир палата ўз регламентини белгилайди ва унга тегишли ҳолда ўз ваколатларини амалга оширади, қоидаларини белгилайди ва уларга амал қилмаган ҳолларда жазоларни тайинлайди.

Давлат органи бўлган парламентнинг ваколати масаласи фан ва сиёсий амалиётда асосий, тамал масалалардан биридир. Унга бериладиган жавоб, қонун яратувчи орган давлатда ўз ижтимоий вазифасини қандай ва қай тарзда амалга оширишини, унинг бошқа марказий ва маҳаллий давлат институтлари билан ўзаро муносабати қанақа эканлигини ойдинлаштиради.

Парламент салоҳиятининг бошқа давлат органлари салоҳиятидан фарқли ўлароқ ўзига хослиги, унинг қонун яратиш ҳуқуқига эга бўлган олий орган сифатидаги моҳияти билан боғлиқдир. Парламент Конституция ва қонунлар қабул қилиш орқали ўз салоҳиятини белгилаш, ижро ва суд органлари салоҳиятига асос солувчи актлар чиқариш, марказий ва маҳаллий органларининг ўзаро муносабатини белгилаш ҳуқуқига эга. Бироқ парламент салоҳиятининг чексизлиги мутлақ бўла олмайди. Умуман олганда, кўплаб мамлакатларда парламент салоҳияти ўз ичига қуйидаги йириклашган ваколатларни олади: а) қонун чиқариш; б) ваколат бериш; в) назорат; г) таъсис. Уларнинг мазмуни, ҳажми, айниқса, ўзаро муносабати турли мамлакатларда турлича, ва ҳар бир давлатнинг конституциявий тизимига боғлиқ (парламент, Президент, аралаш).

Чет эл давлатларининг конституциясида парламентнинг юқори ва қуйи палаталари қонунларни кўриб чиқиш тартиби муҳим ўрин тутди.

Қонун лойиҳасини кўриб чиқиш жараёни Конституция ва палаталар регламенти томонидан белгиланади. Ҳар қандай қонун лойиҳаси аввал қуйи палатада, сўнгра юқори палатада кўриб чиқилади. Қуйи палатада қонун лойиҳаси уч марта ўқилгандан сўнг қабул қилинади. Қабул қилинган қонун белгиланган вақтдан кейин раис томонидан юқори палатага юборилади. У ерда қонун лойиҳаси маълум бир вақт мобайнида тегишли комиссия томонидан ўрганилади, Палата мажлиси муҳокамасига қўйилади

ва ўзгаришсиз қабул қилиниши ёки қуйи палатага ўзгартиришлар киргизиш учун қайтарлиши ёки умуман қабул қилинмаслиги мумкин. Агар қонун белгиланган вақт ичида юқори палата томонидан кўриб чиқилмаса, у қабул қилинган ҳисобланади.

Қонун юқори палата томонидан қабул қилинмаган ҳолларда, айрим мамлакатларда палаталар тенгликка асосланган низоларни битиштирувчи комиссия тузадилар. Қонун лойиҳаси қуйи палатада қабул қилиниб, юқори палата маъқуллагандан сўнг (ҳар бир палатанинг тўлиқ таркибидан кўпчилик овози берганда) қонунга айланади.

Юқори палатада қабул қилинган қонун 10 кун ичида Президент имзосига юборилади. Президентнинг эътирози бўлмаса маълум муддатда имзолайди ёки қонун чиқарувчи палатага имзо қўйилмаган ҳолда изоҳ билан қайтаради ёки конституциявий судга ушбу қонуннинг мамлакат Конституциясига мувофиқлигини текшириш учун расмий сўров билан мурожаат қилади (Польша тажрибаси). Агар Президент қабул қилинган қарорга имзо қўйишдан бош тортса (вето ҳуқуқи), қонун чиқарувчи палата қонунни қайтадан кўриб чиқиб, белгиланган муддатда депутатларнинг умумий сонидан келиб чиққан ихтисосли кўп (2/3) овоз билан қабул қилади. Шундан сўнг, қонун яна юқори палатага юборилади, депутатларнинг кўпчилик овози билан (2/3) қайтадан қабул қилинади.

Конституциявий-ҳуқуқий актлар тизимини ўрганиш шуни кўрсатадики, кўпгина чет элларнинг икки палатали парламентдаги «тийилиш ва посанги» тизими, парламент томонидан ҳукуматнинг ижро этувчи ташкилотлар фаолиятини назорат этишнинг турли хил шаклларида ўз аксини топади. Бу шакллар қуйидагилардан иборат:

— парламент аъзоларидан бирини Бош вазир лавозимига таклиф қилиш;

— ҳукуматнинг фаолият дастури ҳақидаги маърузасини тинглаш, ҳукуматга ишониш ёки ишонмаслик ҳақида вотум баён қилиш;

— Президент истеъфосини қубул қилиш;

— парламент қўмиталари ва комиссиялари томонидан текширишлар ўтказиш;

— маҳаллий Кенгаш депутатларининг амалдаги қонунларга номуносиб қарорини бекор қилиш;

— маҳаллий Кенгаш депутатларини тарқатиб юбориш ҳақида қарорни қабул қилиш;

— ҳукуматга ёки айрим вазирларга саволлар ва сўровлар;

— ҳукумат ва идоравий қоидаларни яратишда ҳуқуқий рамкаларни белгилаш;

— бюджет маблағлари ишлатилишини назорат қилувчи комитет (палата)ни шакллантириш;

— ҳукуматнинг парламент олдидаги жавобгарлигини белгилаш;

Ҳукуматнинг молиявий фаолиятини парламент томонидан назорат қилиш — кўплаб чет эл давлатларида қабул қилинган ва тарихи ўтмишга бориб тақалади. Хусусан, Испания конституцияси, бу мақсадда текшириш бош органи сифатида ҳисоб палатасини назарда тутди. У давлатнинг иқтисодий фаолияти ва молиявий ҳисоботини назорат этувчи олий орган ва оммавий сектор сифатида иш юритади, бевосита парламентга бўйсунди, асосий вазифаси — Бош ҳисобни тузиш ва Парламентнинг эътиборини бюджетнинг бажарилиш жиҳатларига қаратишдан иборат.

Россияда ҳисоб палатаси, Қозоғистонда республика бюджети бажарилишини назорат қилувчи ҳисоб қўмитаси мавжуд. Парламент назоратининг объекти, авваламбор, ҳукуматнинг ижро органларидир, айрим ҳолларда, давлат бошлиғи, суд органлари, маҳаллий бошқарув органлари, қуролли кучлар, ҳуқуқий органлар ва бошқа давлат институтларини ҳам қамраб олади. Маълум вазиятларда, парламент текширув объекти сифатида давлат ва хусусий корхоналар, ишбилармонлар бирлашмалари фаолияти бўлиши мумкин.

Парламент назоратининг воситаси саволлар ва сўровлардир. Савол бирон шахснинг чиқиши билан боғлиқ масалалар бўйича берилиши мумкин; савол олдиндан ёки бевосита мажлис вақтида берилиши мумкин; кўпинча, оғзаки шаклда берилади, ёзма мурожаат ҳам бўлиши мумкин.

Ёзма сўров-мурожаат шаклидан Палата ёки депутат гуруҳлари томонидан бирор бир сиёсий муаммони ҳал қилишда фойдаланилади. У албатта, мажлис кун тартибига киритилиши лозим. Сўров-мурожаат матни олдиндан парламент аъзоларига ва Ҳукуматга берилади, Ҳукумат жавоб бериладиган кунни белгилайди. Кейинчалик сўровнома бўйича баҳслар бошланиб кетади, охирида жавобнинг сифатига баҳо бериш учун овоз берилади. Сўровномага жавоб бериш муддати Японияда бир ҳафта, Италияда — 10 кун, Францияда — бир ой.

Назоратнинг энг самарали шаклларида бири парламент текшириши ҳисобланади. Бундай фаолият АҚШ парламентининг иккала палатасига хос. Текширишни қўмиталар, шунингдек, Конгресснинг иккала палатаси тузадиган махсус комиссиялар олиб боради. Улар зарур ҳужжат ва материалларни талаб қилиш, бирор бир шахсни, шу жумладан Президентни ҳам, чақирув қоғози билан эшитишга жалб қилиш, шунингдек, гувоҳ сифатида сўроқ қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Чақирув бўйича келмаслик — суд

таъқибига олиб келиши мумкин. Текшириш натижасида олинган материал ва маълумотлар палатага юборилади. Сенат ёки Вакиллар палатаси қарорига асосан муайян шахсга тегишли жиноий иш судга оширилиши мумкин.

АҚШ маҳкамалари учун парламентнинг энг нозик санкцияси бюджет ажратмаларини қисқартириш хавфи ҳисобланилади. Шунингдек, жиддий асослар бўлган ҳолларда, Президентга қарши импичмент кўзғаш ҳам мумкин.

Чет мамлакатлар икки палатали парламентининг таркибий қурилишида ўхшашлик бор. Масалан, палаталар — парламентнинг мустақил органи, аниқ ваколатларга, зиммасига қўйилган вазифаларни бажариш учун ўз тузилмасига эга.

Вакиллар палатаси (юқори палата) раис томонидан бошқарилади, унинг муовинлари бор. Палатанинг ишчи органи — президиуми бўлиб, асосий иш қонунларни муҳокама қилувчи комиссияларда олиб борилади. Палата фаолиятининг ташкилий-техник таъминоти билан палатанинг Девони шуғулланади.

Кўйи — қонун қабул қилувчи палата ҳам айрим ўзгаришлар билан асосан шундай тузилмага эга.

Палата раиси ўз палатаси номидан гапиради, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, фаолиятига жавоб беради, мажлислар чақиради, сўзга чиқувчиларга сўз беради, овозга қўяди, Президиум ва Девон ишларига раҳбарлик қилади. Раис муовинлари раис айтган топшириқ ва ишларни бажаради, раис йўқлигида мажлисларда раислик қилади.

Палата Президиумлари палата раислари, уларнинг муовинларидан ташкил топган. Улар бир ҳафтада бир марта йиғилишиб, палата ишининг умумий режаларини тасдиқлашади, қонун чиқариш билан боғлиқ фаолият муаммоларини муҳокама қилишади, маълум бир қонунлар бўйича топшириқларни бажаришади. Палата раиси томонидан таклиф қилинган шахслар ёки Девон бошлиғи Президиум палатасининг мажлисларида иштирок этиши мумкин.

Палата комиссиялари давлат ва жамиятнинг кўйидаги энг асосий муаммолари бўйича шаклланади:

- иқтисодий ва ижтимоий масалалар;
- қишлоқ хўжалиги;
- соғлиқни сақлаш, физкультура ва спорт;
- мудофаа;
- фан ва таълим;
- маданият ва оммавий ахборот воситалари (ОАВ);
- маҳаллий ўз-ўзини бошқариш;
- ташқи ишлар;
- қонун чиқариш;

- инсон ҳуқуқлари ва қонунчилик;
- регламент ва этика;
- ва бошқалар.

Палата комиссиялари томонидан айрим муаммоларни ечиш учун кичик комиссиялар (гурӯҳлар), шунингдек, мураккаб муаммоларни тезкор кўриб чиқиш учун фавқулодда комиссиялар тузиш мумкин.

Комиссия аъзолари 9—15 кишидан иборат бўлиб, палата мажлисларида сайланади.

Комиссия аъзоларининг асосий вазифалари у ёки бу қонун лойиҳаси бўйича шахсий фикр билдириш, уни мукамаллаштириш бўйича таклифлар киритиш, янги қонунни ишлаб чиқиш, давлат ва ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ долзарб масалалар бўйича мунозаралар олиб боришдан иборатдир.

Палата комиссияларининг мажлислари очиқ ҳолда, ОАВ вакиллари (ёпиқ мажлисларни истисно қилганда) ва бошқа таклиф этилган шахслар иштирокида олиб борилади.

Кейинги вақтларда парламент, унинг палаталари, қўмиталари, комиссиялари ва депутатлар фаолиятига илмий, ташкилий, ахборот, ҳуқуқий ва техникавий ёрдам кўрсатадиган давлат хизматчиларининг ташкилоти сифатида икки палатали парламент апаратига катта аҳамият берилмоқда. Аппаратнинг бош вазифаси — қонунчилик фаолиятини ҳужжатлар лойиҳалари билан таъминлашдир. Масалан, АҚШ қонунчилик тизими ўз экспертлари ва таҳлилий салоҳиятига эга. Хусусан, АҚШ Конгресси Кутубхонасининг тадқиқот хизмати табиий ва ижтимоий фан соҳаларига оид кенг масалалар бўйича Конгресс аъзолари ва комиссиялари учун изланишлар олиб боради. Конгресс сўрови асосида экспертлар очиқ ҳамда ёпиқ хусусиятга эга бўлган маъруза ва меморандумлар тайёрлайдилар. Кутубхона илмий марказлар, университетлар билан кенг алоқалар ўрнатган, унинг таҳлилий маҳсулотлари қонунчилик қарорларини қабул қилишда асос бўлади.

АҚШ Конгресси бюджет бошқармаси ҳукумат ва маҳкама бюджетларининг жорий шарҳларини тайёрлайди, бюджетни режалаштириш, истиқболни белгилашни такомиллаштириш масалаларини, харажатларни самарали сарфлаш муаммоларини ўрганади.

А Қ Ш

1789 йилги Конституция билан АҚШдаги замонавий давлат тизимига асос солинган. Бироқ Америкада парламентаризмнинг тарихи XVII асрнинг охиридан, яъни давлат қурилиши анъаналари Буюк Британия таъсирида шаклланган пайтлардан бошланган.

Парламентнинг шаклланиш тартиби

Қўшма штатларнинг олий вакиллик ва қонунчилик органи Конгресс ҳисобланади.

• АҚШдаги давлат ҳокимиятининг шаклланиш асоси ҳокимиятларнинг бўлиниш принципида қурилган, унга кўра қонунчилик ҳокимияти Конгрессга, ижро ҳокимияти — Президентга, суд ҳокимияти эса — Олий ва қўйи федерал судларга тегишли.

• Конституция бўйича ҳокимиятнинг учала тармоғи турли хил тарзда шаклланади. Конгресс бевосита аҳоли томонидан, Президент — сайловчилар коллегияси томонидан, Олий суд — Президент ва Сенат ҳамкорлигида сайланади. Вакиллар икки, Сенаторлар — олти, Президент — тўрт йилга сайланади, федерал судьялар умрбод ўз мансабида бўладилар. Конституция мантиси бўйича ушбу ҳокимиятнинг бундай шаклланиш тартиби учала тармоқнинг ҳар бирига мустақил мақом бериши ҳамда аниқ ва қатъий чегараларда фаолият юритиш ваколатини тасдиқлаши керак эди, Бироқ тараққиёт бошқа йўлдан кетиб қолди, чунки Конституциянинг ўзига ҳокимият бўлишининг анъанавий схемасини ўзгартириш меъёрлари киритилган эди. Кейинчалик меъёрларга янгича мазмун берилиб, натижада «асосчи-оталар» ўйлаган модел ўзгариб кетди. Бу ҳокимиятнинг учта тармоғи фаолиятига ҳам, уларнинг ўзаро муносабатлари шаклларига ҳам тааллуқли. Бироқ ҳозир ҳокимиятнинг қандайдир мутлақ бўлиниши ёки улар ваколатларининг ажратилганлиги ҳақида гапириш мумкин эмас.

1787 йили АҚШ Конституцияси қабул қилиниши билан америка федерациясининг таркибий-функционал характеристикасида кўп нарсалар ўзгарди. Дастлаб АҚШ таркибига 13 Штат кирарди. Ҳозир уларнинг сони 50 тага етди. Федератив муносабатларнинг реал механизми ҳам ўзгарди. Ҳозир у АҚШ Конституциясининг икки аср олдинги муаллифларининг модели билан кам умумийликка эга.

Конституция моделининг асосида дуалистик федерализм принципи ётади. Расман Конституция мантиғига асосланган, федерал ва штатларнинг органлари мустақилдир: АҚШ Президенти ва Конгресси сайланган вақтдан бошлаб Штатлар бўйича ўтказилган сайловлар асосида шаклландиган институтлар — федерал ва штатлар ўртасидаги алоқалар узилади. Ҳокимиятнинг ҳар бир поғонаси Конституцияда белгиланган чегарада суверен ҳуқуққа эга. «Асосчи-оталар» федерализмни худди шундай фикрлаганлар. Лекин федерациянинг реал механизми унинг биринчи асосидан анча йироқ. Ҳаёт федерация ва штатни ягона яхлитликка олиб келиш учун минглаб ришталар билан ўраб-чирмаб ташлаган.

Иттифоқ ва штатларни бошқариш предмети расман етарлича қаттиқ чегаралаб қўйилган. Конституциядаги Конгресс ваколатларига тегишли саволлар рўйхати Иттифоқ ва штатларни ажратиб турадиган девор бўлиб хизмат қилади. Рўйхатга Конституция муаллифлари қўйидагиларни ҳам киритганлар: штатлараро ва ташқи савдони бошқариш, пул зарб этиш ва унинг қийматини аниқлаш, тошни белгилаш, ҳокимиятнинг федерал органларини таъсис этиш, армия ва ҳарбий-денгиз флотини яратиш ва боқиш, халқаро ишларни олиб бориш, почта хизматини ташкил этиш, муаллифлик ҳуқуқи ва фуқаролик бериш масалаларини регламентлаш, АҚШнинг ҳудудий мулкларини бошқариш.

Ушбу рўйхат «назарда тутилган» ваколатлар принципи билан тўлдирилган. 1-модданинг 8-бўлим охири бандида ўрнатилганидек, принцип Конгрессга «ҳамма қонунларни чиқариш ҳуқуқини беради, қайсики, бу юқоридаги ваколатлар ва ушбу Конституция билан Қўшма Штатлар ҳукуматига берилган ҳамма бошқа ваколатларни ҳаракатга келтириш учун зарурдир».

Федератив муносабатларни ривожлантириш жараёнида ушбу меъёр Конгресс ҳуқуқларини кенгайтиришда деярли ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб қолди. Унинг АҚШ Олий суди томонидан эркин талқин этилиши молия ва муаллифлик ҳуқуқи соҳасида махсус ҳуқуқларни қўлга киритишга, федерал ҳуқуқни бузганлик учун жазоловчи жиноий қонунчилик тўпламини тузишга имкон берди.

Лекин штатлараро савдони бошқариш ҳақидаги меъёр кенг талқин қилинди. 1824 йилда АҚШ Олий суди ўз қарорида, «Савдо муносабатлари — бу оддий савдо эмас, ундан қаттароқ нарса. Бу — товарлар ва муносабатларнинг ҳаракати», деб таъкидлади. Кейинроқ, 1851 йилда штатлараро савдога амалий кенг қамровли аҳамият берилди. Олий суднинг фикрига кўра, бу аҳамият «ягона ҳуқуқий бошқаришни» талаб қиладиган ҳамма масалаларни қамраб олиши керак эди. Ҳозир штатлараро савдони бош-

қариш ҳақидаги Конституция формуласи савдо, меҳнат ҳуқуқи ва табиатни қўриқлаш масалаларини қамраб олувчи яхлит қонунчилик тўплами асосида ётади.

«Назарда тутилган» ваколатлар принципи федерация ва федерал қонунчиликнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги кўпгина соҳаларда устунлигини тасдиқлашга имкон берди. Лекин уни қўллаш чегараси чекланмаган эмас. Умуман олганда, у Конституциянинг «харфига» суяниши керак, ҳеч бўлмаганда ушбу Асосий Қонунда қайд этилган айрим ваколатларга узоқ бўлса ҳам алоқадор бўлиши керак. Конгресс ҳокимиятини асослашда юзага келадиган бўшлиқ, унга «хос» ваколатлар билан тўлдирилади. Улар, АҚШ Олий суди тасдиқлаганидек, давлат суверенитети тушунчасидан айрича эмас.

АҚШ Конституцияси Конгресснинг фаолият кўлами билан чегараланиб қолмайди. Биринчидан, федерация ва штатларнинг «такрорий» ҳуқуқлари кўлами аниқланган. Унинг таркибига фуқаролик ҳуқуқлари соҳасидаги қонун ижодкорлик ва ҳуқуқларни қўллаш, солиқ тўлови, корпорациялар фаолиятини регламентлаш, «умумий фаровонликни» таъминлаш киради. Кўрсатилган масалалар ҳам иттифоқни, ҳам штатларни бошқаришга тааллуқлидир. Бироқ улар ушбу масалаларда тенгҳуқуқлилик асосида иштирок этмайдилар, чунки Конгресснинг «ҳуқуқлар устунлиги» доктринасига мувофиқ, штатларнинг федерал қонунчиликка қарши бўлган қонунчиликлари эмас, балки федерал қонунчилик ҳақиқий, деб ҳисобланади.

Бошқарув предметларини ажратиб турувчи конституциявий механизм, федерация ва штатлар томонидан регламентация қилинмайдиган масалалар рўйхати билан тўлдирилади. Экспорт учун солиқлар олиш, дворянлик унвонини инъом қилиш, қулдорликка йўл қўйиш, ҳуқуқлар тўғрисидаги «Билл» талабларини бузиш федерацияга ҳам, штатларга ҳам тақиқланган. Бундан ташқари, федерацияга штатлар аҳолисининг сонини инобатга олмай туриб, бевосита солиқлар солиш, ҳуқуқларини поймол қилувчи билвосита солиқлар ўрнатиш, савдода кимгадир енгиликлар яратиш, штатларнинг розилигисиз чегараларини ўзгартириш тақиқланган.

Штатлар, ўз навбатида, Конгресснинг розилигисиз, бошқа штатлар билан халқаро шартномалар ва битимлар имзолашга, пул зарб қилишга, тинчлик даврида қўшин асрашга, шартномалар мажбуриятига, федерал Конституция ва унинг асосида қабул қилинган қонунлар ва имзоланган шартномаларга қарши қонунлар қабул қилишга ҳаққи йўқ.

Конституция матнида штатларнинг ваколат доираси мустаҳкамланмаган. Штатлар ҳокимият органлари учун «қолдиқ» вако-

латлар сақланиб қолинган, у масалалар Асосий қонунга ва федерацияни бошқаришдаги амалий шарҳга ҳам киритилмаган ва махсус чекловлар ва тақиқ (Конституцияга Х тузатиш)ларга ҳам киритилмаган.

Расман, штатларни бошқариш масаласида Конгресснинг ара-лашишга ҳаққи йўқ. Амалда эса бунақа эмас. Штатларда ички тартибсизликлар бўлса ва федерал қонунчиликни штатларнинг ўзидан ҳимоя қилишга зарурият туғилган пайтда штатлар ҳудуди-га қўшин киритилиши мумкин. Федерал қонунларини бузган штатларнинг мансабдор шахслари устидан федерал судларда жи-ноят ишлари қўзғатилиши мумкин. Бироқ «ҳамён ҳоқимияти» ҳамон кучли бўлиб қолмоқда.

Конституцияга мувофиқ, «Конгресс ҳар қандай манбаадан кўрилган даромаддан солиқ ўрнатишга ва олишга ҳақли» (XVI тузатиш). Ушбу ҳуқуқдан фойдаланиб, Конгресс 1986 йилда солиқ ҳуқуқини ислоҳ қилиш тўғрисидаги қонун қабул қилиниши муносабати билан штатларни бир қатор бюджет манбааларидан маҳрум этди. Масалан, 1987 йилда штатларнинг савдо айланма-сидан тушган солиқ тушуми атиги 5,2 млрд. доллар бўлиб, бу 1985 йилдагидан (10,2 млрд.доллар) қарийб 2 маротоба кам. Штат-ларнинг Конгресс томонидан қабул қилинган ёрдам дастурига қарамлиги кенгайди. Федерация томонидан кўрсатилаётган мо-лиявий ёрдам эса Конгресс томонидан штатлардаги сиёсатга аниқ таъсир эта оладиган бир қатор шартлар билан бирга олиб борилади.

Конгресс ваколатининг ҳажмини вертикал йўналиш («федерация» — «штатлар») бўйича аниқлаб, Конгресснинг сиёсий ҳоқимият тизимидаги ролини горизонтал йўналишда («Конг-ресс-Президент-АҚШ Олий суди») кўриб чиқамиз.

АҚШ Конгресси икки палатадан — Вакиллар палатаси ва Сенатдан иборат.

Вакиллар палатаси

Умуммиллий вакиллик органи бўлиб, икки йилга сайланадиган 435 депутатдан иборат. Штатларга депутатлик ўринлари улар-нинг аҳолиси сонига мутаносиб (пропорционал) тарзда тақсим-ланади. Ўринларни қайта тақсимлаш ҳар ўн йилда бир марта, яъни аҳолини рўйхатга олиш натижаларидан кейин амалга оши-рилади. Вакиллик палатасига сайловлар бўйича тузиладиган сай-лов округлари имкон қадар тенг аҳоли сонини қамраб олиши керак. Ҳозирги пайтда вакилликнинг квотаси 520 минг кишини ташкил этади. Энг кўпроқ вакиллик Калифорния (45), Нью-Йорк (34), Техас (27), Пенсильвания (23) ва Иллинойс (22)

штатларига берилган. Бир қатор штатлар — Аляска, Вермонт, Вайоминг, Делавэр, Жанубий ва Шимолий Дакота биттадан вакилликка эга. Бу Конституция бўйича энг кам меъёр ҳисобланади. Тўлаҳуқуқли аъзолардан ташқари Палатага яна Колумбия Федерал округидан, Гуам ва Виргиния оролларида, Шарқий Самоа ва Пуэрто-Рикодан биттадан делегат сайланади. Улар палата ва унинг қўмиталари ишида иштирок этишга ҳақли бўлсаларда, лекин овоз бериш ҳуқуқига эга эмаслар.

• Конституцияга мувофиқ Вакиллар палатасининг депутатлигига номзод 25 ёшга тўлган, камида етти йил АҚШ фуқароси ва ўзи сайланадиган штат аҳолисидан бўлиши керак. Ҷ

• Сенат штатларнинг вакиллик органи бўлиб, аҳоли сонидан қатъи назар, 50 штатнинг ҳар биридан иккитадан депутат юборди. Сенаторлар ҳам Вакиллар палатаси каби олти йил муддатга сайланадилар, лекин ҳар икки йилда Сенатнинг учдан бир таркиби қайта сайланади. Бу ҳолат Сенатга махсус, яъни доимий ишловчи орган мақомини беради. Сенатнинг яна муҳим жиҳати шундан иборатки, Конституция бўйича унга бир қатор муҳим мустақил ваколатлар берилган. Сенатнинг «маслаҳати ва розилиги билан» халқаро шартномалар имзоланади. Сенат маъқуллагандан кейин Президент федерал маъмуриятининг мансабдор лавозимлари ва федерал судьялик мансабларига одам тайинлайди. Сенат таркиби вакиллар Палатаси таркибидан кичиклиги ҳам аҳамиятли, Сенат ҳокимиятнинг элита институти эканлигини билдириб туради.

Конституцияга мувофиқ АҚШ Сенаторлигига номзод 30 ёшга кирган, камида тўққиз йил АҚШ фуқароси ва ўзи сайланадиган штат аҳолисидан бўлиши керак.

Янги чақирилган Конгресснинг иши мазкур Конгрессга сайлов ўтган йилдан кейинги йилнинг 3 январ кунининг ярмида бошланади.

Парламент ва сиёсий партиялар

1988 йилги сайловдан кейин 101-Конгрессда сиёсий кучлар қўйидагича тақсимланди: вакиллар палатасида 262 депутатлик ўрнини демократлар, 173 ўринни республикачилар партияси эгаллади. Сенатдаги кучлар нисбати 55 демократ ва 45 республикачидан иборат бўлди.

Капитолийда партияларнинг роли муҳим. Конгресснинг ҳар бир палатасидаги партия ташкилотларининг таркиби қўйидагича ифодаланган: кўпчилик ва камчиликнинг етакчилари «камчилар», партияларнинг сиёсий қўмиталари ва конференциялари (кокуслар).

АҚШнинг асосий сиёсий партиялари Республикачилар ва Демократлар бўлиб, улар сайловларда асосий рол ўйнайди ва амалда партиянинг парламентдаги таркибини шакллантиради. Вакиллар палатаси партия ташкилотлари таркиби қўйидагича шаклланган: кўпчилик ва камчиликнинг етакчилари «қамчилар», партияларнинг сиёсий қўмиталари ва конференциялари (кокуслар).

Вакиллар палатасида кўпчиликнинг етакчиси кўп депутатлик ўрнига эга бўлган партия конференциясида яширин овоз билан сайланади. У палатанинг мансабдор шахси бўлмаса-да, спикердан кейин иккинчи шахс ҳисобланади.

Кўпчилик етакчисининг вазифаси ҳеч қандай актда белгиланмаган бўлсада, бироқ унинг роли залворли — у партия стратегиясини режалаштиришга, фракциянинг қонунчилик фаолиятдаги бирлигига, жамоатчилик ва матбуот билан алоқага жавоб беради; у орқали асосан ижроия ҳокимиятининг палата раҳбарлари билан бўладиган мулоқоти амалга оширилади. Кўпчилик етакчи депутатларга таъсир ўтказишда ҳам имкониятларга эга, чунки обрўли қўмиталарга сайлаш, сайлов кампанияларига кўмаклашиш, депутатлар ташаббусини қўллаб-қувватлаш унинг позицияси билан боғлиқ. Худди шундай вазифа ва мақом палатанинг камчилик етакчисига ҳам тааллуқли бўлиб, фақат у ўз партиясида биринчи шахс бўлиб ҳисобланади.

Кўпчилик ва озчилик етакчиларининг олдига қўйилган масалаларни бажаришда муҳим рол «қамчилар» — фракциянинг раҳбарияти ва оддий аъзолари ўртасидаги бўғин вазифасини ўтайдиган сайланган партия ижрочиларига юклатилган. «Қамчилар», уларнинг ёрдамчилари ва ўринбосарлари ўз партияси депутатларининг бирлаштиришга ҳаракат қиладилар. Улар, яна, ўз депутатларининг палатага келишлари ва овоз беришларини кузатиб борадилар, улар учун қайси мажлисларда иштирок этиш ва унда у ёки бу масала бўйича қанақа позицияни тутиш кераклиги тўғрисида «шпаргалкалар» тайёрлайдилар.

Вакиллар палатасидаги Демократик партиянинг сиёсий қўмиталар таркибига: Сиёсий қўмита, сайлов кампаниясини ўтказиш бўйича қўмита ва кадрлар бўйича қўмита киради.

Бошқарувчи ва сиёсий қўмита 31 аъзодан иборат. Уни палатанинг спикери бошқаради. Қўмитанинг 12 аъзоси Конгрессменларнинг худудий гуруҳларидан сайланади, 11 аъзо қўмита таркибига мансаб бўйича киради, 8 аъзо-спикер томонидан тайинланади.

Сиёсий қўмита вазифасига фракцияларнинг доимий қўмиталари шахсий таркибини аниқлаш, қонунчилик фаолиятининг платформасини шакллантириш, спикерга маслаҳат бериш, ва алоҳида ҳолатларда у ёки бу қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш киради.

Сайлов кампанияларини ўтказиш бўйича қўмита кейинги муддатга сайланиш учун ўз номзодини қўядиган конгрессменларни қўллаб-қувватлайди. Кадрлар бўйича қўмита палата қўмиталари аппаратида кадрлар танлайди.

Республикачилар партияси қўмитасига қўйидагилар киради: Сиёсий қўмита — стратегияни, дастурларнинг муқобил лойиҳасини ишлаб чиқади ва партия таркибидаги муҳолифат бирлигини таъминлайди; Тадқиқот қўмитаси — илмий ва ахборот-ўқув ишларини мувофиқлаштиради; Қўмиталар қўмитаси — муҳолифатнинг доимий қўмиталари шахсий таркибини аниқлайди; сайлов кампаниясини ўтказиш бўйича Қўмита ва кадрлар бўйича Қўмита — Демократик партиядаги қўмиталар бажарадиган вазифаларни бажаради.

Демократик партиянинг умумий мажлиси (кокус) ва Республикачилар партиясининг конференцияси Палатанинг Олий партия органлари ҳисобланади. Уларнинг вазифасига фракциянинг умумий позициясини шакллантириш, партия сиёсий қўмиталари ва етакчиларини сайлаш, палатанинг доимий қўмиталари таркибига номзодларни маъқуллаш киради.

Сенат

Юқори палатанинг партия органларини ташкиллаштириш кўп ҳолатларда Вакиллар палатасидагига ўхшаб кетади. У ҳам кўпчилик ва камчилик етакчилари, «қамчилар», сиёсий қўмиталар ва конференциялардан иборат. Уларнинг вазифалари ҳам кўп ҳолатларда ўхшаш, лекин кўпчилик етакчиларининг роли ва партиянинг сиёсий қўмиталарини ташкиллаштириш масалаларида фарқ бор.

Сенат кўпчилигининг етакчиси — Вакиллар палатаси кўпчилигининг етакчиси каби партиянинг мансабдор шахси бўлсада, палата иерархиясида биринчи шахс. У на фақат вақтинчалик раис, балки бир қатор муҳим партия лавозимларини биргаликда олиб боради. Кўпчиликнинг етакчиси бир пайтда иккита қўмитага — (бошқарув ва сиёсий) ҳамда демократик партия конференциясига раислик қилади.

Демократик ва Республика партияси Сенатда учтадан қўмитага эга.

Демократик партия қўмиталари таркиби: сиёсий қўмита (9 аъзо) — у ёки бу масалалардаги фракция позициясини ишлаб чиқади ва Сенатдан ўтадиган актлар тартиби бўйича тавсия беради; бошқариш қўмитаси (22 аъзо) — Сенатнинг доимий қўмиталари шахсий таркибини аниқлайди; сайлов кампанияси ўтказиш бўйича қўмита (15 аъзо) — кейинги муддатга номзодини қўйган Сенаторларни қўллаб-қувватлайди.

Республикачилар партияси қўмиталари таркиби: сиёсий қўмита (23 аъзо) — демократик партия лойиҳалари бўйича муқобил сиёсий платформа ишлаб чиқади, Сенатнинг қонунчилик ишларидаги у ёки бу масалалар бўйича фракция позициясини белгилайди;

қўмиталар қўмитаси (17 аъзо) — муҳолифат доимий қўмиталарининг шахсий таркибини аниқлайди;

сайлов кампанияси ўтказиш бўйича қўмита (15 аъзо) — Демократик партиядаги ўқшаш қўмиталар вазифасиники каби вазифасини бажаради.

Конгресс партия органларининг таркиби ва вазифалари обзорида яқун ясаган ҳолда, бир қатор муҳим ҳолатларга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан — партия органлари партиядан бўлган депутатларга таъсир этиш учун юридик жиҳатдан мустақамланган бирор-бир механизмга эга эмас. Иккинчидан — фракцияларнинг ўзлари бирликдан узоқ. Улар Конгресс аъзоларининг ҳудудий вакиллик ва сиёсий йўналиши бўйича бўлиниб кетган. Учинчидан — палаталарнинг фракциялари ҳам ўзаро, ҳам партиянинг марказий органлари билан кучсиз боғланган. Кўрсатилган омиллар кўп жиҳатдан Капитолийдаги партиялар фаолиятининг аниқ манзарасини чизиб беради.

Палаталарнинг ташкилий тузилиши

Кўпчилик партиясидан Конгресснинг биринчи сессияси бошланишида сайланадиган спикер Вакиллар палатасининг раиси лавозимини эгаллайди. Спикер Президент ва АҚШ Олий суди раисидан кейин давлатда учинчи шахсдир.

Спикернинг вазифаси етарлича кенг бўлиб, у палатанинг ишига раҳбарлик қилади ва ўрнатилган қоидаларнинг бажарилишини таъминлайди, текширув ва келишув қўмиталарига депутатлар тайинлаш ҳуқуқига эга, тартиботга тегишли баҳсларни ҳал қилади ва палаталар мажлисларида тартибни таъминлайди. Депутат сўз оладими ёки йўқми, унга қайсидир масалада таклиф («эътироф этиш ҳуқуқи») киритиш ҳуқуқи берилиши каби масалаларни ҳам Спикер ҳал қилади. Спикер раҳбарлигида палатанинг ҳамма мансабдор шахслари: вакиллар Палатасининг клерки, котиблар, пристав, эшик қоровули, почта мудир ва парламент амалиёти бўйича эксперт ишлайдилар. Депутат бўлмаган ушбу мансабдор шахслар палата томонидан биринчи сессиянинг бошланишида сайланади ва улардан ҳар бири ўзига бўйсунадиган маъмуриятга эга.

АҚШ вице-Президенти Сенат раиси ҳисобланади. У палата мажлисини ўтказиши мумкин, бироқ, агар Сенаторлар овози тенг тақсимланмаган бўлса, овоз бериши керак эмас. Амалда вице-Президент ўзига берилган ҳуқуқлардан кам фойдаланади ва йўқлигида унинг вазифасини Сенат томонидан сайланадиган муваққат раис бажаради. У, спикерга ўхшаб, кўпчилик партиясига тегишли шахс бўлиши керак. Сенат раисининг вазифаси тўлиғича спикер вазифалари билан ўхшаш бўлсада, у ўз ихтиёрига кўра «эътироф этиш» ҳуқуқини амалга ошира олмайди.

Конгрессда парламент фаолиятига тегишли долзарб масалаларни ҳал қилиш учун тузиладиган кўмиталар муҳим ролни ўйнайди. Конгресс кўмиталари таркибига доимий, текширувчи, махсус ва бирлашган кўмиталар киради.

Палаталарнинг доимий кўмиталари қонунчилик фаолиятининг мувофиқ йўналишлари бўйича тузилади ва Конгресснинг асосий ижрочи бўлимлари ролини бажаради. Палаталар регламенти ҳар бир кўмитанинг ваколатини аниқ белгилаб беради.

Кўмиталар бошқарадиган масалаларнинг умумий рўйхати ҳар бир палатада 200 дан ошиб кетади. Ушбу масалалар бўйича кўмиталар нафақат хулосалар берадилар ва лойиҳалар бўйича палаталарга докладлар тақдим этадилар, балки ҳаракатдаги қонунчиликни қўллаш амалиётининг таҳлилини ҳам ўтказадилар.

Сенатдаги ва Вакиллар палатасидаги кўмиталарнинг таркиби турли хил тарзда аниқланади. Сенатда у Доимий қондалар (регламент) билан ўрнатилган. Вакиллар палатасида у, палатанинг ҳар бир янги таркиби билан қайтадан белгиланади. Лекин ҳар бир кўмитадан партия учун кўп ўрин сақланиб қолиш талаби ўзгармасдан қолади.

Текшириш ва махсус кўмиталарнинг ташкил этиш тартиби ҳаракатдаги қонунчилик ёки палаталар регламентлари билан белгиланмаган. Уларни тузишдан мақсад, текшириш ёки қанақадир махсус масалаларни, айниқса қонунчиликни қўллаш амалиёти, ижтимоий муаммоларни, ҳукумат органлари, жамоат ташкилотлари ва Конгресс аъзоларининг фаолиятидаги ҳуқуқбузарликни ўрганиш ҳисобланади.

Кўмиталарнинг шахсий таркиби палаталар томонидан уларнинг олдига қўйилган вазифага қараб белгиланади. Кўмиталар таркибига палаталарнинг раислари одам танлайдилар. Тузилган махсус ва текшириш кўмиталарининг ваколат ва фаолият муддати палатанинг тегишли резолюцияси билан регламентланади. Махсус ва текшириш кўмиталарининг докладлари уларни ташкил этган палаталар томонидан тингланади. Докладлар тинглаб

бўлинганидан кейин, қоидага кўра, махсус кўмиталар тарқатиб юборилади.

Конгресснинг кўмита тизимига яна бирлашган кўмиталар - иккала палатанинг қўшма резолюцияси ёки тегишли қонун асосида икки томонни теппа-тенг кўрган ҳолда тузилган доимий ҳаракатдаги, ихтисослаштирилган органлар киради. Улар иккала палата томонидан қабул қилинган резолюция ёки қонун лойиҳаси матнлари бўйича ўзаро келишув зарур бўлган ҳолатда тузилади.

АҚШ Конгресси, яна тармоқланиб кетган ёрдамчи органлар тизимига эга бўлиб, улар Конгресснинг назорат вазифаларини амалга оширадilar, қонунчилик фаолиятини илмий-тадқиқот ва ахборот-йўриқнома хизмати билан таъминлайдилар. Ушбу тизим таркиби: Бош ҳисобот бошқармаси — ижроия ҳокимият органларининг молиявий фаолиятини ва Конгресс томонидан тасдиқланган дастурларни амалга ошишини назорат қилади; Технологик баҳолашни бошқариш — кўмиталарга давлат бюджети-дан молиялаштириладиган қонун лойиҳаларини ишлаш чиқиш жараёнида ёрдам кўрсатади, фан ва техниканинг турли йўналишлари бўйича узоқ муддатли илмий-тадқиқот ишлари ўтказлади; Конгресснинг Бюджет бошқаруви — бюджетли кўмиталар учун бюджет бўйича ҳар йилги докладларни, ҳамда Конгресс томонидан ишлаб чиқилган молиявий «билл»лар ва резолюциялар иқтисодий таъсирининг беш йиллик прогнозини ишлаб чиқади; Конгресснинг илмий-тадқиқот хизмати-таҳлилий маълумотномалар тайёрлайди, қонун лойиҳалари бўйича маслаҳат ва хулосалар беради, таржималар қилади.

Конгресснинг ёрдамчи органлари қаторига яна қонунчилик Кенгаши ва қонунчиликни қайта кўриб чиқиш бўйича Кенгашни киритиш мумкин. Уларнинг вазифасига ҳуқуқий масалалар бўйича ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш, қонунчилик ишларининг перспектив режаларини ишлаб чиқиш, маслаҳат бериш, қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва бошқалар киради. Ёрдамчи органлар таркибига яна Конгресс кутубхонаси ва Конгресснинг ҳуқуқ кутубхонаси ҳам киради; улар ҳозирги пайтда дунё бўйича энг йирик кутубхоналардан саналади.

Парламент назорати

АҚШ сиёсий механизмида Конгресснинг роли иккита конституциявий омил: мамлакатнинг федератив қурилиши ва «ҳокимиятнинг бўлиниши» механизми билан белгилаб берилган. Рас-

ман федерация ва штатларни бошқариш предмети қатъий ажратиб қўйилган, лекин Конституцияда яна федерал марказнинг «фараз қилинадиган» ваколатлар принципи мустақамланган бўлиб, шунга мувофиқ АҚШ Конгресси «Конституция томонидан АҚШ ҳукуматига берилган ҳамма бошқа ваколатлар ва юқорида қайд этилган ваколатларни ҳаракатга келтириш учун зарур ва керакли ҳамма қонунларни қабул қилиш ҳуқуқига эга». «Фараз қилинадиган» ваколатлар принципи мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги кўпгина соҳаларда федерал қонунчилик ва федерациянинг устунлигини мустақамлаб қўйди. Шу билан бирга АҚШ Конституцияси федерация ва штатларнинг «мос тушувчи» ҳуқуқ доираларини аниқлайди, бироқ баҳс кўзгалганда Конгресснинг «устун ҳуқуқлар» доктринасига мувофиқ федерал қонунчилик ҳаққоний деб топилади.

Конгресс қонунлар чиқаришдек махсус ҳуқуқини йўқотгани сабаб, Президент ва кўпгина бошқа идораларга қонун ташаббускорлик ҳуқуқи мустақамланиб, булар Конгресснинг ўзи томонидан берилди. Суд ҳокимияти фаолияти ҳам мазмуни бўйича қонун ташаббускорлик ҳисобланади, конституциявий ва қонунчилик меъёрлари ҳуқуқ тизимида ўрнатилган суд қарорлари (прецедент) шаклида киради, яъни судлар кейинги ўхшаш ишларни ҳал қилиш учун ҳуқуқий асос қилиб олиши керак бўладиган ҳолатда киради.

Ижро ҳокимиятининг фаолият доираси ҳам дахлсиз қолмайди. Масалан, судлар маъмурий органлар учун у ёки бу ишни бажариш ёки айрим ҳаракатларни бажаришдан ўзини тийиб туришга мажбурловчи буйруқлар чиқаришга ҳақли. Ўз навбатида Конгресс, резолюция ва шахсий «билл»лар (қўйига қаранг) қабул қилиб, айрим ҳолатларда ўзига бўйсунувчи ёки бўйсунмайдиган органлар ва шахсларга нисбатан бошқарув ва фармойиш бериш вазифасини бажаради.

Вазифаларнинг бундай чалкашлиги давлат ҳокимияти механизминини жамиятнинг тараққиёти илгари сурган талаб ва вазифаларга тўлиқ мослаштириш мақсадига хизмат қилади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи, кўп ҳолатларда, ҳокимият тармоқларидан қайсидир бирининг ҳаракатини тўхтатиб қолиш ёки зарарсизлантириш имконини берувчи «тийилиш ва посанги» тизимининг таъсири билан тўлдирилади. Конгрессга қонун бўйича ички ва ташқи сиёсат соҳасида бир қатор ваколатлар берилган. Конституцияга мувофиқ Конгресс қўйидаги вазифаларни бажаради: қонунлар қабул қилиш; давлат бюджети ва молиявий тушумларни бошқариш; ижро ва суд ҳокимияти аппа-

ратини шакллантиришда иштирок этиш; ҳукумат аппарати фаолиятини назорат қилиш; судга ўхшаган вазифаларни бажариш; Ҳукуматлараро муносабатларни бошқариш. Бундан ташқари, яна «конституциявий бўлмаган» бир қатор вазифаларни бажарадики, булар кўп жиҳатдан Конгресснинг, партиялар, ижтимоий табақалар ва гуруҳлар, жамоат ва касаба уюшмалар намояндаси сифатидаги ролини кўрсатади;

Парламент тартиботи

Конгресснинг фаолияти АҚШ Конституцияси, алоҳида қонунчилик актлари, Сенатнинг Доимий қоидалари ва Вакиллар палатасининг Доимий қоидалари, ҳамда палаталарнинг одат ва ўрнатилган (прецедент)лари билан тартибга солинган.

Конгресснинг Сессияли ишлаш шакли. Конгресснинг биринчи сессияси сайлов ўтган йилдан кейинги йилнинг 3 январидан бошланади. Кейинчалик сессиялар боришини Конгресснинг ўзи белгилайди, лекин жиддий шарт қўядики, унга кўра сессия ўтаётган пайтда палаталарнинг бирортаси иккинчисининг розилигисиз ўз мажлисини уч кундан ортиқ муддатга қолдириши ёки уни ўтказиш жойини иккала палата йиғиладиган жойдан бошқа жойга кўчириши мумкин эмас. Фавқулоддаги ҳолатларда иккала палатани ёки улардан бирини чақириш ваколати АҚШ Президентига берилган.

Сессия ўз мажлисини аниқ муддат ёки ноаниқ вақтга ўтказганлиги тўғрисида қарор қабул қилиши билан тўхтатилади. Охириги қарор расман сессия тугаганлигини билдириб, парламент таънафуси эълон қилинган, деб ҳисобланади.

Палаталарнинг мажлислари очиқ ўтказилади, лекин ёпиқ мажлис ўтказишга ҳам руҳсат берилади. Масалан, Сенатда мажлислар палатанинг кўпчилиги қарори бўйича «ёпиқ эшиклар ортида» ўтказилади, бунда таклиф Сенатор томонидан киритилган ва яна камида палатанинг битта аъзоси томонидан маъқулланган бўлиши керак. Палаталарнинг мажлислари кворум бўлган ҳолатда ҳаққоний, деб ҳисобланади. Кворум бўлмаган ҳолатларда палаталар палата нозирларига (приставларига) тегишли фармойишлар бериб, келмаган аъзоларни мажбурий тартибда келишини таъминлаши топширилади. Палаталар сессияси уни ўтказиш қатъий белгиланган тартибда қонун чиқариш кунларида ўтказилади.

Сенатнинг Доимий қоидаларига мувофиқ, палатанинг ҳар кунги иш тартиби қўйидаги босқичлардан иборат. Мажлис Се-

нат руҳонийсининг ибодати билан очилади. Шундан кейин раислик қилувчи ўз ўрнини эгаллайди ва кворум бўлган ҳолатда ўтган қонунчилик кундаги журнал ёзувларининг ноаниқликларини ўқийди ва тузатади. Бу расм-русум тугагандан кейин Сенат кейинги босқичга ўтади — «эрталабки масалалар», яъни Президентнинг хати, (вазирликлар) департаментлар бошлигининг доклад ва хабарлари ва Сенатга келиб тушган бошқа хабарлар, ҳамда кечаги кунда «раиснинг столида» кўрилмасдан қолган қонун лойиҳалари, резолюциялар ва бошқа ҳужжатларни кўриб чиқади. «Эрталабки масалалар» босқичи кўйидаги ҳужжатларни киритиш билан тугайди: арзномалар ва афв, доимий кўмиталарнинг докладлари, қонун лойиҳалари, Сенатнинг биргаликдаги ва бошқа резолюциялари. Уларни Сенатга тақдим этиш ҳуқуқи юқорида кўрсатилган навбатда фақат Сенаторларга берилган. Бундан кейин, кун ярмидан оққанда Сенат охириги босқичга — яъни «Қонун лойиҳалари ва резолюциялар тақвими» бўйича ёки «Ижроия ҳокимият томонидан Сенатга тасдиқлаш учун тақдим этилган саволлар тақвими» бўйича кун тартибини кўриб чиқишга ўтади. Вакиллар палатасининг кун тартиби умуман кам аҳамиятли фарққа эга. Масалан, Колумбиянинг Федерал округи тўғрисидаги масалалар бўйича хусусий «билль»лар ва қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш учун палата томонидан махсус мажлис кунлар белгиланган. Вакиллар палатаси тўртта тақвимга эга. «Иттифок тақвими» пул билан бевосита ва билвосита боғлиқ бўлган оммавий «билль»лардан иборат. Улар амалда палатанинг ҳамма мажлисларида муҳокамага кўйилиши мумкин деган имтиёзга эга. «Палата тақвими» пул билан боғлиқ бўлмаган оммавий «билль»лардан иборат. «Хусусий тақвим»га хусусий «билль»лар киритилади. «Келишув тақвими» кам аҳамиятли ва қандайдир эътироз билдирмайдиган қонун лойиҳасига киритилади. Уларнинг муҳокамаси соддароқ тартибда ўтади.

Расман қонун лойиҳалари, резолюция ва бошқа ҳужжатлар тақвимга киритилган навбатда кўриб чиқилади. Бироқ амалда «Афзаллик тартиби» қоидалари билан тақвимга тузатиш киритилади.

Одатлар, ўртак воқеалар (прецедент)лар ва айрим регламентлар асосида ўрнатилган бу қоидалар палаталар раҳбарига яроқсиз қонун лойиҳаларини кун тартибидан олиб ташлаб, зарурларини ўтказишга имкон беради.

Иш юргизишнинг бесўнақай тартиби уни енгиллаштиришнинг алоҳида шакллари тақозо этади. Масалан, Сенатда мажлисни навбатдаги тақвим кунига чўзиш механизmidан фойдала-

нилади. Шу муносабат билан қонунчилик кунлари чўзилиб кетади, лекин Сенат қондини бузиб бўлса ҳам тугалланмаган ишлар муҳокамасини давом эттириш имконига эга бўлади. Ушбу мақсадда Вакиллар палатаси ҳам, Сенатда ҳам депутатларнинг учдан иккисининг розилиги билан қондини ҳаракатдан тўхтатиш амалиёти қўлланилади. У кам аҳамиятли масалалар муҳокамаси учун вақт йўқотмасдан ишларни кўриб чиқиш тартибини енгиллаштиришга имкон беради. Кўпгина расм-русумли қоидалар Сенаторлар ва Вакиллар палатасининг аъзоларининг оддийгина «бир овоздан келишишлари» билан ҳал бўлиб кетади.

Баҳслар палатанинг қўйидагича қоидалари билан регламентланади. Сенатда Сенатор сўзга чиқишни истаса, ўрнидан туриши ва раислик қилувчидан рухсат сўраб мурожаат қилиши керак. Раис қайси Сенатор унга биринчи мурожаат қилган бўлса, сўзни ўшанга беради. Баҳс мунозарада Сенатнинг розилигисиз ҳеч ким тақвим кунини давомида икки мартадан ортиқ сўзга чиқишга ҳақи йўқ. Сенат қоидалари амалда баҳсни давом эттиришни чекламайди; сўзга чиққанлар фақат муҳокама масаласи бўйича гапиришлари ҳам талаб қилинмайди.

Баҳсларни тўхтатиш шу ҳақдаги қарор асосида бўлиши мумкин. Лекин уни қабул қилиш расм-русуми жуда мураккаб. Баҳсларни тўхтатиш ҳақидаги арзнома камида 16 сенатор томонидан имзоланиши керак. Бир тақвим кунидан кейин у овозга қўйилади. Қарор қабул қилиниши учун иштирок этаётган Сенаторларнинг (100 Сенатордан тўлиқ 60 таси иштирок этган ҳолатда) бешдан уч қисмининг розилиги зарур. Агар таклиф қабул қилинмаса, баҳс вақти чекланмайди. Масала тақвимда қолиб, муҳокамани кутиб ётаверади. Агар баҳсларни тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилинса, муҳокама этилаётган масала бўйича ҳар бир чиқиш бир соат билан чегаралаб қўйилади.

Баҳслар вақти палатадаги кўпчилик ва камчилик партиялари ўртасида тенг тақсимланади. 100 соат ўтиши билан муҳокама этилаётган масала овозга қўйилади. Сенатдан фарқли ўлароқ Вакиллар палатасида баҳсда сўзга чиқувчилар муҳокама этилаётган масаладан четга чиқишлари мумкин эмас. Асосий масалалар бўйича уларнинг чиқишлари бир соатдан, тузатишлар муҳокамасида 5 минутдан ошмаслиги керак. Баҳсларни ўтказиш вақти палатадаги кўпчилик ва камчилик партиялар ўртасида тенг тақсимланади. Агар палата овоз беришга ўтиш тўғрисида қарорни қабул қилса, баҳс тўхтатилади.

Қонун лойиҳалари ва резолюциялар муҳокамаси моҳиятан қарор қабул қилиниши билан тугалланади. Қарор оддий кўпчи-

лик овоз билан қабул қилинади, лекин алоҳида ҳолатларда Конституциялар ёки палаталар қоидаларида кўзда тутилган бешдан уч ёки учдан икки қисм малакали кўпчиликнинг овози зарур бўлади.

Конгрессда овоз беришнинг бешта усули қўлланилади. Овоз ёрдамида овоз бериш натижаларини раис палата аъзоларининг қичқириш даражасига қараб белгилайди. Алоҳида овоз беришда Палата аъзолари ўринларидан турадилар ва Сенатнинг котиблари ёки вакиллар Палатасининг клерклари томонидан ҳисоблаб чиқилади. Ҳисобчилар орқали овоз беришда депутатлар палата аъзолари таркибидан тайинланган ҳисобчилар ўртасидан ўтиб ҳисобланадилар. Номма-ном чақириб овоз олишда алоҳида талаблар ўрнатилган. У, Конституция ёки регламентда кўрсатилган ҳолатларда, ҳамда иштирок этаётган палата аъзоларининг бешдан бирининг талаби бўйича ўтказилади. «Ҳа» ёки «йўқ» деб берилган овоз палата журналига ёзилади. Кўпинча номма-ном овоз бериш электрон тизими ёрдамида ҳисобланади. Яширин овоз бериш (бюллетенлар билан) фақат ғайриоддий тартибот билан Президентни сайлаш ҳолатларида, партия фракциялари етакчиларини ва палаталарнинг доимий кўмиталари раисларини сайлашда ўтказилади.

Конгресс ишининг кўмита шакли. Палаталар доимий кўмиталарининг фаолият тартиби Сенат ва Вакиллар палатаси қоидалари, ҳамда кўмиталарнинг ўзларининг қоидалари билан регламентланади.

Палаталарнинг доимий кўмиталари ҳар ойда камида бир марта мажлис ўтказадилар. Навбатдан ташқари мажлис, кўмита раиси ёки у эътироз билдирса-махсус тартибот билан чақирилиши мумкин. Масалан, Сенатда мажлис ўтказиш тўғрисидаги талаб, кўмитанинг учта аъзоси томонидан қўйилиши мумкин. Агар раис уч кун ичида мажлис ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилмаса, ариза берилган кундан бошлаб ҳисоблаганда етти кун ичида Сенаторлар мажлис ўтказиш куни, соати ва мақсади кўрсатилган хабарнома тузадилар. Бу хабарномани кўмита аъзоларининг кўпчилиги имзоласа, мажлис хабарномада кўрсатилган муддатда ўтказилади.

Кўмита мажлиси кўмита аъзоларининг учдан бирига тенг кворум тўпланган ҳолатда қонуний бўлади.

Кўмитага келиб тушадиган масалалар уч босқичдан ўтади. Биринчисида, кўмита уларнинг муҳимлик даражасини аниқлайди ва шунга мувофиқ кўриб чиқиш тартибини белгилайди. Кейин кўмита бўғинларининг докладидан кейин иш моҳиятан кўрилиб муҳо-

кама қилинади. Чақирув қоғози бўйича келган гувоҳлар ва шахслар ўзининг эксперт баҳосини ва кўрсатмаларини берадилар. Қўмита муҳокама этилаётган масалага тааллуқли ҳужжатлар, аудио- ва видеотасмаларни кўриб чиқади. Қоидага кўра иш очиқ тарзда кўрилади, телевиденияга ҳам тез-тез чиқариб турилади. Палаталар регламентида махсус кўрсатилган ҳолатларда, ишни кўриш «ёпиқ эшиклар ортида» ўтказилади. Масалан, Сенатда қўмиталарнинг ёпиқ мажлислари давлат хавфсизлигига тааллуқли ахборотни, шахснинг шаъни ва қадр-қимматини камситиши мумкин бўлган маълумотлар, тижорат сирлари каби маълумотларни сир сақлаш заруриятидан келиб чиқиб ўтказилади. Охирги босқич — муҳокама, моҳиятан қарор қабул қилиш ва муҳокама қилинаётган масала бўйича қўмита докладыни тасдиқлашдан иборат.

Қўмита доклади матнига камчиликнинг фикри ҳамда қўмита аъзоларининг алоҳида фикрлари киритилади. Лойиҳани қабул қилиш ёки қолдириш тўғрисидаги тавсия билан бирга докладда, яна эҳтимол тутилаётган бюджет харажатларига баҳо, бюджетга қарашли корхона ва шахсларнинг умумий сони, унинг шахсий ҳаёт дахлсизлигига таъсири кабилар бўлиши керак.

Конгресс ишининг шаклларида бири **палаталарнинг қўмитасида масалаларни кўриб чиқишдан** иборат. Вакиллар палатасида бу шакл молиявий «билл»лар ва ўта муҳим қонун лойиҳаларининг муҳокамасида қўлланилади. Сенатда палаталар қўмитаси фақат шартномаларни кўриб чиқаётганда йиғиладилар.

Палаталар қўмитасининг иш тартибида палата регламентларидан муҳим фарқлари бор. Масалан, палаталар қўмитасининг Вакиллар палатасидаги ишида кворум 100 кишидан иборат, одатдаги мажлисда эса 218 конгрессмен керак. Унда номма-ном овоз бериш ўтказилмайди. Қонун лойиҳалари фақат ўрганилади. Палаталар қўмитасида масалаларни муҳокама қилиш босқичлари қуйидагича: умумий баҳслар, қонун лойиҳасини ўқиш ва тузатишларни муҳокама қилиш, Вакиллар палатасига қонун лойиҳасини маъқуллаш ёки бекор қилиш тўғрисидаги тавсия билан қабул қилинган қарорни узатиш. Палаталар қўмитасида раисликни спикер эмас, балки ўзлари томондан тайинланган палата аъзоси бажаради.

Қонунчилик фаолияти

* Конгресснинг қонун ташаббускорлик фаолияти меъёрий актлар, «билл»лар (қонунлар), резолюциялар ва буйруқлар кўринишида гавдаланади.

«Билл»лар, Президент маъқуллагандан ёки унинг ветоси олиб ташлангандан кейин қонун (акт, статут) мақомига киради. Улар икки хил, яъни оммавий ва хусусий бўлади. Биринчиси умумхарақатдаги акт бўлса, иккинчиси индивидуал қўлланадиган ёки локал ҳарақатдаги акт ҳисобланади. *

Конгресс уч турдаги резолюция — қўшма, ўхшаш ва оддий резолюция қабул қилади. Қўшма резолюциялар амалда «билль»лардан, у на қабул қилиниши тартиби ва на уларнинг регламенти бўйича фарқ қилади. *

Кўпинча ҳарақатдаги қонунларга ўзгаришлар қўшма резолюциялар билан, аксинча, қўшма резолюцияга ўзгаришлар-қонунлар билан киритилади. «Билл»лардаги каби қўшма резолюциялар ҳам Президентга имзолаш учун берилади. Конституциявий тузатишлар лойиҳалари қўшма резолюциялар шаклида қабул қилинади. Улар иккала палатанинг учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан маъқулланса, Президент санкцияси олинмасдан штатларнинг қонунчилик мажлисларига ратификация учун юборилади. Ўхшаш резолюциялар иккала палата фаолиятига тааллуқли бўлиб, меъёрий характерга эга эмас ва Президент санкцияси ҳам керак эмас. Амалда ўхшаш резолюцияларнинг кучи фақат Конгрессга тегишли. Оддий резолюциялар ҳар бир палата томонидан алоҳида қабул қилинади ва асосан палаталарнинг икки ташкилий масалаларини регламентлайди.

•**Буйруқлар** ҳам ҳар бир палата томонидан алоҳида қабул қилиниб, индивидуал қўлланиладиган фармойишларни ўз ичига олади.

Қонун лойиҳаларини киритиш жараёни жуда оддий. Вакиллар палатасида қонун лойиҳасининг матни палата клеркининг столида турадиган «хоппер» деган махсус кутичаларга ташланади. *Сенатда бу расм-русум палата раисининг розилиги билан «эрталабки мажлис» вақтида Сенаторнинг қисқача нутқи билан бажарилади. Сенаторлар ва Конгрессменлар қонун лойиҳасини моҳиятан таклиф этмасдан, кўриб чиқиш ҳақидаги арзномаларни палатага киритиш билан чегараланадилар. Бу ҳолатда қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш доимий кўмитага ёки масалани у ёки бу тарзда ҳал бўлишига манфаатдор бўлган, ўз хизматини таклиф этган лоббичи ташкилотларга топширилади.

Лойиҳа расман киритилгандан кейин у махсус типографик бланкага, қонун лойиҳасининг қисқача номи тартиб рақами, ҳамда лойиҳани тақдим этган ва палатадан уни қўллаб-қувватлаган аъзолар (Вакиллар палатасида улар 25 кишидан кўп бўлмаслиги керак) кўрсатилган ҳолатда ёзилади. Матн ҳар бир сатрга

тартиб рақами берилган варақларда ёзилади. Бу, лойиҳага тузатиш киритиш ва муҳокама жараёнлари энгил кечиши учун қилинади.

Ҳамма қонун лойиҳалари уч ўқишда ўқилади. Агар палата бир овоздан бошқача тартиб белгиламаган бўлса, улар ҳар хил кунда ўтказилади. Биринчи ўқишда, қоидага кўра, фақат лойиҳанинг номи ўқилади ва уни қўмига юбориш масаласи ҳал қилинади. Доимий қўмига зарурият бўйича лойиҳани кейинги кўриб чиқиш тартибини аниқлаган ҳолда, уни қўмига бўлимига юборади. Бу босқичда лойиҳанинг тақдирини бутунлай қўмитанинг қўлида бўлиб, палата қонун лойиҳасини палатага қайтариш ҳуқуқидан кам фойдаланади.

Қонун лойиҳасини палатада раис ёки унинг топшириғи билан, кўпчиликдан бўлган қўмига аъзоларидан бири доклад қилади. Палата қонун лойиҳасини тегишли тақвимга киритади, зарур ҳолатларда уни кечиктирмасдан кўриб чиқиши мумкин.

Палатада муҳокама қилинишдан олдин лойиҳа тўлиқ (иккинчи ўқиш) ўқиб чиқилади. Муҳокама (баҳслар) вақтида депутатлар қонун лойиҳасига тузатиш таклиф этиш ҳуқуқига эга.

Палаталарнинг қоидаларида алоҳида талаблар бўлиб, улар қонун лойиҳасига «хужумчилар»нинг тузатишларини ҳам, муҳокама вақтини асоссиз чўзиб юборадиганларни ҳам чеклайди. Масалан, Сенат регламентида қонун лойиҳасини буткул рад этадиган тузатиш киритиш тақиқланган. Иккала палатада қонун лойиҳаси предмети бўйича қўмига аъзолари тузатиш киритиш ҳуқуқига эга.

Тузатиш, раис ёки палата аъзосининг талабига кўра ёзма тарзда тақдим этилиши керак. Агар у бир қанча саволларни ўз ичига олган бўлса, унинг муҳокамаси кўрсатилган масалалар бўйича алоҳида ўтказилиши мумкин.

Тузатишлар, иштирок этаётган палата аъзоларининг кўпчилик овози билан маъқулланган ҳолатда, лойиҳа матнига киритилади. Овоз беришга қадар депутат ўзи таклиф этган тузатишни қайтариб олиши мумкин. Қонун лойиҳаси учинчи ўқишга тайинланганда, унинг матнига тузатиш киритишга рухсат берилмайди, агар палата бир овоздан бошқача тартиб ўрнатмаса. Қонун лойиҳаси бўйича тўлиқ овоз берилгунгача, у яна доимий қўмига юборилиши мумкин, у ерда ҳам биринчи марта кўриб чиқилгандагидек, матнига тузатиш киритиш мумкин эмас (фақат таклиф этиши мумкин). Қонун лойиҳаси қайта босиб чиқарилгандан ва учинчи ўқишдан кейин овозга қўйилади.

Қонун лойиҳаларини палатада кўриб чиқиш тартибига ҳар

доим ҳам амал қилинавермайди. Уни тезлатиш мақсадида палаталар кўпинча умумий қондани бузиб, фақат лойиҳалар номини ўқиш билан чекланадилар, муҳокама, тузатиш киритиш ва овозга қўйиш расм-русумларини соддалаштирадилар. Бундай ҳолат одатда, Конгресс сессияларининг охирида содир бўлади, чунки кўмиталардан келиб тушишига қараб, Конгресс бир, икки кунда ўнлаб қонун лойиҳаларини кун тартибига ҳам қарамасдан овозга қўяди ва қабул қилади.

Битта палата томонидан маъқулланган қонун лойиҳаси бошқа палатага юборилади. У ерда ҳам юқоридаги тартибда муҳокама қилинади. Агар унинг матнига тузатиш киритилмаган бўлса, унда палаталар раислари (биринчи бўлиб спикер имзолайди) имзолагандан кейин Президентга юборилади. Агар унга тузатиш киритилган бўлса, қонун лойиҳасини тақдим этган палата ё рози бўлади ёки уни инкор этиб, келишув кўмитаси чақиритиш таклифи билан ўша палатага мурожаат қилади. Келишув кўмитасининг қарори биринчи навбатда, лойиҳага тузатиш киритган палатага доклад қилинади. Бир хил шаклда қабул қилинган қонун лойиҳаси, имзолангандан кейин Президентга юборилади.

Президент қонун лойиҳасини имзолашдан бош тортиб ўз эътирозлари билан бирга уни таклиф қилган палатага қайтариши мумкин (вето ҳуқуқи). Ветони енгиб ўтиш учун ҳар бир палата (дастлаб, қонун лойиҳаси қайтарилган палата) уни учдан икки қисм кўпчилик овоз билан қайтадан қабул қилиши керак. Ушбу ҳолатда овоз бериш номма-ном бўлиб, қонунларга қандай овоз берилганлиги тўғрисидаги маълумотлар палата журналига ёзилади. Овоз бериш натижалари ижобий бўлса, қонун лойиҳаси Президентнинг имзосисиз кучга киради. Шунингдек, агар Президент 10 кун ичида, (якшанбадан ташқари) ўз ҳулосасини бермаса (агар бу пайтда Конгресс ўз сессиясини тўхтатмаган бўлса) ҳам кучга киради. Конгресс сессияси тўхтаган бўлса, қонун лойиҳаси аниқ қайтарилади ва юқорида кўрсатилган тартибда қайтадан кўриб чиқилмайди.

Қонунлар Президент томонидан имзоланган пайтдан ёки унинг ветоси енгиб ўтилгандан кейин кучга киради, фақат, қонун матнида кучга кириш муддати кўрсатилган ҳолат бундан мустасно.

Қонунлар бевосита кучга киргандан кейин «Паблик-лов» сериясида нашр этилади ва унга тегишли рақам берилади. Унинг биринчи қисми Конгресснинг тартиб рақамини, иккинчиси статут (мақом) ёки резолюциянинг тартиб рақамини билдиради.

Йилнинг охирида Конгресснинг ҳамма актлари жамланади ва улар хронологик тартибда «Қўшма Штатлар статутларининг

тўлиқ тўплами»да эълон қилинади. Кўрсатилган иккита расмий нашрдан ташқари Конгресс қонунчилиги «Қўшма штатлар қонунлар тўпламида» эълон қилинади, бунда қонун меъёрлари (қонунларнинг ўзи эмас) уларнинг бошқариш предметиға қараб тўпланади.

АҚШ Конституцияси ва ундан олдинги бир қатор актлари-1776 йилги мустақиллик Декларацияси, 1781 йилги Конфедерация моддалари ва 1787 йилги Шимолий-ғарбий худудлар ҳақидаги Актлар бир тизимға келтирилган. Лекин улар Тўпламнинг «АҚШнинг органик қонунлари» бўлимида эълон қилинади.

Қонунлар тўпламининг ушбу тизими замонавий ривожланган америкача ҳуқуққа мувофиқ эмаслигини америкаликларнинг ўзлари ҳам тан оладилар. Бироқ, шунга қарамай, ушбу системалаштириш ўз афзалликларига эга. Аввало, бу — қонунчилик ҳужжатлари билан танишиш қулайлиги ва осонлигида, яна муҳим томони шундан иборатки, у қонунчилик бошқарувидаги қарама-қаршилиқ ва камчиликларни топиб, тезда бартараф этишға имкон беради.

Қонунлар Тўплами ҳар олти йилда қайта нашр этилади. Охириги нашр 1989 йилда қилинган. Ҳар йили «Тўламға қўшимчалар» эълон қилиниб, у бир йилда амалдаги қонунчилик билан киритилган ўзгаришлардан иборат бўлади.

Молиявий қонун лойиҳаларини қабул қилиш расм-русуми

Молиявий қонун лойиҳаларини қабул қилиш расм-русуми бошқа қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш тартибидан кўп ҳам фарқ қилмайди, лекин қўйидаги қоидалар билан тузатиш киритилади. Давлат даромадлари (солиқлар ва бошқалар) тўғрисидаги қонун лойиҳалари фақат Вакиллар палатаси томонидан таклиф этилиши мумкин. Сенат фақат уларни тўхтатиш ёки матниға тузатишлар киритишға ҳақли. Бошқа қонун лойиҳаларидан фарқли ўлароқ, молиявий қонун лойиҳалари фақат «билль» шаклида тақдим этилиши мумкин. Шунда лойиҳалар Вакиллар палатасида ўтказилаётган исталган мажлисда муҳокамаға қўйилиш ҳуқуқиға эга бўлади. Молиявий «билль»ларнинг ўтишида палаталарнинг молиявий кўмиталари муҳим рол ўйнайди. Масалан, Сенатда бошқа ҳамма кўмиталар пул ажратишни кўпайтириш тўғрисида таклиф киритишға ҳақли эмас; бу таклифлар ҳаракатдаги қонунлар ёки шартномалар, ҳамда Конгресснинг ўша сес-

сиясида аввал қабул қилинган актлар ва резолюциялар талабларини бажаришни мақсад қилиши бундан мустасно.

Бюджетни тасдиқлаш тартибини алоҳида таъкидлаш лозим. 1985 йилги «Мутаносиб бюджет ва дефицитнинг фавқулоддаги назорати» тўғрисидаги қонун билан ўрнатилганидек, бюджетни тасдиқлаш қўйидаги босқичлардан иборат. 3 январдан кейин биринчи душанбада Президент Конгрессга кейинги молиявий йил бюджетининг лойиҳасини юборади. Конгресс уни Бюджет бошқармасига юборади, у 15 февралда лойиҳа бўйича палаталарнинг бюджет қўмиталарига ҳисобот тақдим этади. Шу пайтдан эътиборан бюджетни ишлаб чиқишга палаталарнинг доимий қўмиталари жалб қилинади. Улар 26 февралгача ўзи хулоса ва таклифларини тақдим этиши керак. Бюджет қўмиталари 1 апрелга бюджет бўйича мувофиқ келувчи резолюция лойиҳаси тайёрлайдилар ва 16 апрелгача Конгресс уни қабул қилади. Шундан бошлаб, кейинги молиявий йилда (ўша тақвим йилининг 1 октябрида бошланади) пул ажратиш тўғрисида қонун лойиҳалари ишланади.

Шартномаларни тасдиқлаш

Шартнома Сенатда овозга қўйилишидан олдин турли кунда, уч ўқишдан ўтиши керак. Биринчи ўқиш Сенатни шартнома билан таништириш учун хизмат қилади. Бу босқичда шартномаларни доимий қўмиталарга юбориш, унинг матнини босиб чиқариш ва уни Сенатнинг ёпиқ мажлисида кўриб чиқиш тўғрисидаги аввал қабул қилинган фармойишни бекор қилиш тўғрисидаги таклифларга руҳсат берилади. Ҳамма шартномалар ташқи муносабатлар бўйича доимий қўмитага (Сенат бир овоздан бошқача ҳал қилмаса) юборади. Қўмита шартномани муҳокама қилгандан кейин қарор қабул қилади ва бу ҳақда палатага доклад қилади. Қўмита шартномани кўриб чиқишни номаълум муддатга қолдириб, қарор қабул қилишдан бош тортиши тез-тез бўлиб туради.

Қўмита томонидан палатага берилган шартномалар, ижроия ҳокимияти Сенатга тасдиқлаш учун юборган масалалар тақвимига киритилади. Шу вақтдан эътиборан қўмитанинг шартнома устидан расман юрисдикцияси йўқолади. Амалда қўмитанинг раҳбарияти шартнома палата орқали ўтишини мувофиқлаштиришда давом этади, бунда у баҳсларда устун ҳуқуқларга эга бўлади.

Шартнома палатада камида бир кун турганидан кейин Сенат муҳокама қилишга киришади. Шартнома иккинчи марта ўқилади ва, агар баҳслар бўлмаса, овозга қўйилади.

Агар тузатишлар ва шарҳлар таклиф этилган бўлса, биринчи навбатда ташқи муносабатлар бўйича доимий қўмитанинг таклифи доклад қилинади.

Шартномага тузатишлар Сенат томонидан ё алоҳида, ё умум ҳолда қабул қилинади. Кейин маъқуллаш тўғрисидаги резолюцияга илова қилиб киритилган шарҳлар қабул қилинади. Тузатишлар ва шарҳлар оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Кейин шартнома Сенатга маъқуллаш учун киритилади, иштирок этувчи Сенаторларнинг учдан икки қисми овоз берса, тасдиқланган ҳисобланади. Шартномалар муҳокамаси очиқ, зарур ҳолларда яширин ўтказилади. Ёпиқ мажлис бўлганда палатанинг сенаторлари ва мансабдор шахслар ахборотни сир сақлаш мажбуриятини оладилар. Уни бузиш Сенаторни палата таркибидан четлатишга олиб келиши мумкин.

Шартномани кўриб чиқишни янги Конгресс сессиясига ўтказиш мумкин эмас, бироқ ўша Конгресснинг муддати даврида шартномаларни битта сессияда кўриб чиқиш тугалланмаган бўлса, кейинги сессияда муҳокамаси тўхтатилган жойидан давом эттирилади.

Мансабга тайинлашни маъқуллаш расм-русуми

Президентнинг тайинлаш бўйича таклифлари Сенат томонидан тегишли қўмитага берилади. Сенатнинг регламенти ушбу масала бўйича қўмиталарнинг предметли ваколатини белгиламайди. Бироқ ўрناق воқеалар (прецедент) билан ўрнатилганидек, масалан, судяни тайинлашда ҳужжатлар юридик қўмитага, дипломатларни тайинлашда — ташқи муносабатлар қўмитасига юборилади ва ш.к. Доимий қўмиталарга иш юборишда баҳслар ўтказилмайди, палата раиси якка тартибда ҳал қилади. Бироқ, предметли ваколат бузилган ҳолатда Сенат кўпчилик овоз билан раиснинг қарорини ўзгартириши ва масалани бошқа қўмитага юбориши мумкин. Доимий Қўмита палатадан ҳужжатларни олгандан кейин, уни кўпинча, ўзининг бўлими (ёрдамчи қўмита)га беради. Ёрдамчи қўмита масалани очиқ мажлисида кўриб чиқади, қарор қабул қилади ва ҳужжатларни ўз тавсиялари билан Қўмитага қайтаради. Қўмита ўз навбатида ёрдамчи қўмитанинг докладини муҳокама қилади ва ушбу борада қабул қилинган қарорини Сенатга доклад қилади.

Сенат тайинлаш масаласини тақвими¹га киритилган тартибда кўриб чиқади. Тақвим Сенатга ижроия ҳокимият томонидан тас-

диқлаш учун тақдим этилади. Аҳамиятсизроқ мансабларга тайинлаш масалалари бутун рўйхат билан кўриб чиқилади.

Сессия кетаётган пайтда муҳокама этилаётган масалалар бўйича Сенат қарор қабул қилмаса (ва агар Президент қайта тақдим қилмаса), кейинги сессияда кўрилмайди. Худди шундай тартиб Сенат мажлисини 30 кундан кўп муддатга кўчиришда ҳам қўлланади.

Президентни сайлашнинг фавқулдда тартиботи

⁹ Конституцияга киритилган XII тузатишга мувофиқ, агар даъвогарлардан биронтаси сайловчилар коллегиясининг мутлақ кўпчилигининг овозини тўпламаса, Вакиллар палатаси кўпроқ овоз тўплаган учта даъвогар орасидан Президентни сайлайди. Бундай ҳолатда овоз бериш штатлар бўйича ўтказилади, ҳар битта штатнинг вакили депутатлар сонидан қатъий назар, фақат битта овозга эга бўлади. Кворумни камида учдан икки штатлар бўйича вакиллар Палатасининг аъзолари ташкил этади. Овоз бериш бюллетен бўйича ўтказилади. Ҳамма штатларнинг кўпчилик овозини тўплаган номзод Президентликка сайланган ҳисобланади.

Импичмент тартиботи

¹ Импичмент ташаббуси билан вакиллар Палатаси чиқади. Импичмент бўйича таъқиб арзномалар, Президентнинг йўлланмаси ва бошқа сабаблар билан ўтказилади. Лекин, фақат палата аъзоларигина ишни қўзғатиш тўғрисидаги резолюцияни киритиши мумкин. Вакиллар палатасига келиб тушган ҳужжатлар юридик ёки махсус қўмитага юборилади. У ерда айбнинг асосланганлик даражаси аниқланади ва текшириш ўтказиш учун асос бор ёки йўқлиги тўғрисида Палатага доклад қилинади. Агар қўмита ишни текшириш мумкин деб ҳисобламаса, палатанинг розилиги билан у тўхтатилади.

Агар палата ишни қўзғатиш тўғрисида резолюция киритса, ҳужжатлар, қойдага кўра, импичмент моддасини тузиш учун юридик қўмитага юборилади. Импичмент моддалари палата томонидан (оддий кўпчилик овозда) тасдиқланган ҳолатда ишни моҳиятан кўриб чиқиш учун Сенатга берилади.

Сенат импичмент моддаларини рад қилиши мумкин эмас ва ишни кўриб чиқиш учун қабул қилиши керак. Судья ваколатини бажариш учун Сенаторлар қасам ичадилар ёки сўз берадилар.

Президентни айблаш бўйича ишни кўриб чиқишда мажлисни АҚШ Олий судининг раиси олиб боради. «Импичмент тартибида ишни кўриб чиқиш қондаси» далиллар тақдим этиш, гувоҳларнинг сўроғи ва томонлар фикрларини эшитишни назарда тутати. Импичмент суди Вакиллар палатаси томонидан эълон қилинган айблов бандлари бўйича овоз бериш билан тугатилади. Айбдор деб тан олиш учун сенаторларнинг камида учдан икки қисми розилиги зарур.

БУЮК БРИТАНИЯ

Британия парламенти дунёдаги энг кекса парламентлардан бири ҳисобланади. У XIII асрнинг охирида юзага келиб, ўшандан буён мамлакатнинг бутун сиёсий ҳаёти давомида тўхтовсиз фаолият кўрсатиб келмоқда. Буюк Британия давлат — сиёсий тузуми ўзининг XVIII—XIX асрлардаги ривожини натижасида парламентаризм тизимининг энг классик намуналаридан бирини шакллантирди.

Узоқ эволюцион йўл мамлакатнинг олий вакиллар органи учун характерли бўлган ворисликни шарт қилиб қўйди. Британия парламенти эски ва янги шаклларнинг бирлашиши, қатламлашиши ва уларнинг ҳамжиҳатликда яшаши намунасидир. Бу жиҳат унинг тузилиши ва фаолиятининг кўп томонларида ўз аксини топган.

Бу ерда «парламент» тушунчасининг ўзи турли маъноларда қўлланади. Парламент тўғрисида қонун чиқарувчи олий орган сифатида гапирганда нафақат парламентнинг икки органи — Жамоалар палатаси ва Лордлар палатасини, балки монархнинг ҳам назарда тутадилар, чунки номи саналган барча унсурларнинг бирлигигина ҳуқуқий маънодаги парламент деб аталувчи муассасани ташкил этади. Жамоалар палатаси аъзолари «парламент аъзолари» деб аталадилар. Ҳукумат фақат Жамоалар палатаси олдида масъул бўлиб, бунга «парламент масъулияти» деб ном берганлар. Айнан Жамоалар палатаси «молия устидан парламент назорати» дейилувчи фаолиятни амалга оширади.

Британия парламентининг ўзига хослиги шундаки, у мамлакатда ёзма ҳолдаги конституциянинг йўқлигидек ажойиб шартда фаолият кўрсатади. Унинг ташкил этилиши ва фаолиятига доир баъзи қоидалар мамлакатнинг оддий қонунларидан (улар жуда кўп), бошқалари эса ёзилмаган конституция нормаларидан, конституциявий битимлардан ўрин олган. Парламентнинг конституциявий тизимдаги ўрни икки асосий принцип — парламент устуворлиги ва парламент (масъуллик) бошқаруви билан белгиланади. Бутун парламент механизмнинг амалдаги фаолияти эса мамлакатда иккипартиялик тизим мавжудлигига асосланган. Сайлов жараёнини ташкил этиш — номзодларни илгари суриш, мамлакатни сайлов округларига бўлишдан бошлаб, сайловчиларнинг овозларини санашгача, барчаси шу тизим таъсири остида бўлади. У парламентнинг ички ташкилийлиги ва фаолиятига тегишли даражада таъсир кўрсатади. Унинг таъсири остида

парламент ва ҳукумат ўртасидаги муносабатларнинг бутун мажмуини шарт қилиб қўювчи энг муҳим конституциявий битимлар юзага келган.

Икки партияли тизимда ҳар икки партия навбати билан ҳокимиятга келади. Бундай шароитда ҳокимиятни, одатда, Жамоалар палатасидаги кўпчилик қўллади ва бу, унга парламентда ниҳоятда кучли мавқега эга бўлиш имкониятини беради. Давлат бошқарувида «доимий, профессионал амалдорлик» деб аталмиш тушунча аҳамиятининг одатдан ташқари ошиши ҳукумат ролининг кучайиши омилларидан бири бўлди. Эслаб ўтилган ҳар икки омил «вестминистрлик» (парламент жойлашган ном) деб номланган парламент бошқарувининг классик моделини янги — «Уайтхолл модели» томонидан сиқиб чиқаришига қўмак берди.

Ҳокимият марказининг парламентдан ҳукуматга сурилиш жараёни бу эътиборли органдан қўзланган мақсад, унинг конституциявий тизимдаги аниқ ўрни масаласини кескин қўйди. Охириги икки ўн йилликда Англияда умумий мазмуни парламент фаолияти таъсирчанлигини оширишга, вакиллик органининг асосий вазифаларини бажаришда иштирок этишлари учун парламент аъзоларини янада кенгроқ имкониятлар билан таъминлашга қаратилган жиддий ислоҳотлар ўтказилди. Парламент кўмиталари тизими қайта ташкил этилди, омбудсмен лавозими яратилди, депутатларнинг профессионаллигини ошириш чоралари ва бошқалар кўрилди.

Британия парламенти — ўта фаол вакиллик муассасаси. У кўп йиллик сиёсий анъаналарга эга бўлиб, оммавий мунозара ва баҳслар олиб бориш бўйича бой тажрибага эга. Унинг ҳақиқий аҳамияти ўзига расман тегишли бўлган ваколатлари билан эмас, балки ички ва ташқи сиёсат масалалари, мамлакат аҳолисини қизиқтирувчи муҳим ижтимоий ва сиёсий ишлар очиқ ва ойдин ҳал этилувчи анжуман сифатидаги аниқ мавқеи билан белгиланади. Парламентнинг бундай роли унинг кескин сиёсий ва ижтимоий инқирозлар даврида сиёсий мунозаралар маркази, бутун сиёсий ҳаётнинг фокусига айланганида яққол намоён бўлади. Парламент воқеалар ривожини, ижтимоий фикр ва ҳукумат сиёсатига таъсир этишга қодир.

Жамоалар палатаси. Аъзоларни шакллантириш тартиби

Буюк Британияда сайловлар ўтказиш кўп мамлакатлардагидек конституция томонидан эмас, балки қонунчилик билан белгиланади. Парламент сайловлари бу ерда чуқур тарихий илдиз ва анъаналарга эга бўлиб, сайлов ҳуқуқи нормалари узоқ эволюция

жараёнида юзага келган. Сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизимининг бошқа хусусияти уларнинг икки партияли тизимни ташкил этган сиёсий партиялар билан яқин алоқадалигидадир.

Жамоалар палатаси. Жамоалар палатасининг 650 аъзосидан 523 таси Англиядан, 72 таси Шотландиядан, 38 таси Уэлсдан, 17 таси Шимолий Ирландиядан сайланади.

Овоз беришда қатнашиш ҳуқуқига Британиянинг 18 ёшга тўлган барча фуқаролари эгадирлар. Қонун, шунингдек, Ирландия Республикаси фуқаролари ва Ҳамдўстликнинг Буюк Британияда яшовчи барча фуқароларига парламент сайловларида иштирок этиш ҳуқуқини беради. Аммо бунинг ўзи овоз беришда иштирок этиш учун етарли эмас. Бунинг учун фуқаро қайд этиш рўйхатини тузиш учун тайинланган вақтда (10 октябр) шу сайлов округида яшаётган бўлиши ва қайд этиш рўйхатига киритилган бўлиши шарт.

21 ёшга тўлган ҳар қандай британ фуқаросига «сул (пассив) сайланиш» деган ҳуқуқ берилган. Аммо инглиз ҳуқуқида Жамоалар палатаси аъзоси бажариши лозим бўлган асосий шартлар рўйхати мавжуд эмас. Палата аъзоси бўлиш ҳуқуқидан, бинобарин, сайловларда номзодликдан маҳрум этувчи шартлар рўйхати эса бор. Тегишли меъёрлар парламент қонунлари ва умумий ҳуқуқ меъёрларидан ўрин олган.

Чет элликлар Жамоалар палатаси аъзоси бўла олмайдилар (бу Ирландия республикаси фуқароларига тегишли эмас). Баъзи бир давлат лавозимини эгаллаган шахслар Жамоалар палатаси аъзоси бўлиш ҳуқуқидан маҳрумдирлар. Улар сирасига олий ва қуйи судларнинг маош олувчи профессионал судьялари (Олий суд судьялари, округ судьялари, маош олувчи магистратлар) киради.

Қонун томонидан ўрнатилган қоида маош олмайдиган магистратларга тааллуқли эмас. Фуқаро хизматчилари, яъни вазирлик ва марказий идораларнинг профессионал кадр хизматчилари Жамоалар палатаси аъзоси бўла олмайдилар. Дипломатик хизматда бўлган шахслар ҳам шу жумлага кирадилар. Парламент сайловларида ўз номзодини қўймоқчи бўлган фуқаро хизматчиси бундан аввалроқ истеъфо бериши лозим (бу қоида ҳукуматнинг махсус қароридан кўзда тутилган). Жамоалар палатаси аъзолари қаторидан қуролли кучларда хизмат ўтаётган шахслар ҳам чиқарилади. Бу қоида қуролли кучларнинг истеъфогаги зобитларига тегишли эмас. Ҳарбий хизматчилар (фуқаро хизматчилари каби) парламент сайловига номзод бўлмай туриб, истеъфога чиқишлари керак.

Қўш лавозимни эгаллаб бўлмаслиги принципи давлатнинг бир қатор бошқа идораларида лавозимга эга шахсларга тааллуқлидир. Бундай лавозимлар рўйхати қонуннинг махсус иловаси-

дан ўрин олган. Унга ўзгартиришлар ҳукумат қарорлари билан киритилади, бу эса Жамоалар палатаси томонидан тасдиқланиши лозим. Қоидаларга кўра оммавий корпорациялар раҳбарлари (Би-Би-Си, Мустақил телевизион бошқармаси (МТБ), миллийлаштирилган саноат бошқармалари), маҳаллий кенгашлар клерклари, маъмурий трибунал аъзоларига бу принцип тааллуқли эмас.

Суст (пассив) сайланиш ҳуқуқининг баъзи чеклашлари ўтган асрда қабул қилиниб, ҳозирги кунга қадар амалда бўлган қонунларда кўзда тутилган. Хусусан, инглиз, шотланд, ирланд ва рим католик черковлари руҳонийлари вакиллари Жамоалар палатаси аъзоси бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилинадилар. Умумий ҳуқуқ пэр ва пэрессларни (Лордлар палатаси аъзолари бўла олмайдиган Ирландия пэрлари бундан мустасно) Жамоалар палатасига аъзо бўлишдан маҳрум қилган.

Чеклашлар шунингдек давлатга хиёнат қилгани учун жазо муддатини ўтаётган шахсларга, касодга учраганларга, баъзи бир оғир руҳий хасталикка учраган шахслар, «сайловларда фирром ва ноқонуний йўллар»ни ишлатишда айбдор деб топилган шахсларга тегишли. Охирги ҳолатда Жамоалар палатаси аъзоси бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этиш муддати сайловда йўл кўйилган қоидабузарлик даражасига қараб 5—10 йилни ташкил этиши мумкин. Ҳуқуқдан маҳрум этиш алоҳида сайлов округига алоқадор бўлиши ёки ҳамма учун бир хил бўлиши мумкин.

Башарти, Жамоалар палатасига тегишли талабларга жавоб бермайдиган кимса сайланиб қолса, сайлов ҳақиқий эмас деб топилади, ўрин эса бўш (вакант) ҳисобланади. Янги сайлов тайинланади. Айтиш жоизки, Жамоалар палатаси, агар палатадан ўрин олишга монеликлар баргараф этилган бўлса (масалан, сайланган депутат ўз лавозимидан истеъфога кетган бўлса), ўша пайтда мавжуд (ҳуқуқдан) маҳрум этиш эътиборга олинмаслиги тўғрисидаги қарорни эълон қила олади. Бу ҳолда янги сайловга зарурат қолмайди.

Шахснинг Жамоалар палатасида аъзолик шартлари тўғрисидаги қонун талабларига жавоб бериш-бермаслиги масаласини ҳал этиш ҳуқуқига Махфий кенгашнинг Суд кўмитаси ҳам эга. Ҳар қандай шахс тегишли қарорни олиш мақсадида мазкур идорага мурожаат этишга ҳақли, аммо шу билан бирга у суд жараёнини олиб бориш бўйича харажатларни ҳам қоплаши лозим. (Ҳуқуқдан) маҳрум этиш тортишувлари камдан-кам учрайди.

Ғарбий Европа давлатларидан фарқли ўлароқ Англияда сайловлар ўтказиш бўйича бирон-бир махсус марказий органлар мавжуд эмас. Улар сайлов округларида ҳам йўқ. Мамлакат миқёсида сайлов ўтказишга ички ишлар вазирлиги, сайлов округла-

рида эса сайловлар бўйича амалдор (графлик шерифлари ва маҳаллий кенгаш раислари) раҳбарлик қилади.

Буюк Британияда депутатнинг сайловчига нисбатан мажбуриятлари ва унинг олдидаги масъулиятини белгилайдиган қонунчилик меъёрлари мавжуд эмас. Бу ўринда депутатнинг сайловчилардан мустақиллиги қоидаси (доктринаси) эълон қилинади. Сайловчиларнинг алоҳида гуруҳи эмас, балки депутат бутун миллатнинг ифодаси сифатида қабул қилинган. Депутатга сайловчилар олдида ҳисобот бериш юридик мажбурияти юкланмаган, шунга кўра депутатларни чақириб олиш қоидаси ҳам ўрнатилмаган.

Шу билан бирга депутат нафақат ўз партияси билан, балки сайлов округи билан ҳам боғлиқ. Депутат муттасил (ҳафтасига ёки ҳар икки ҳафтада бир, одатда, шанба ё якшанбада) округга боради, сайловчилар билан учрашиб, суҳбат ўтказди, уларни қабул қилади ва арзларини тинглайди. Депутат сайлов округидаги партиянинг маҳаллий ташкилоти билан доимий алоқада бўлади. Бундан ташқари, у ўз округи сайловчилари ёки ҳайъатни Лондонда қабул қилади.

Жамоалар палатасининг кўпчилик депутатлари ўз ижтимоий таркибига кўра «ўрта табақа»га тегишли шахслардир. Улар асосан юрист, олий ўқув юрти ва мактаб ўқитувчилари каби касб вакиллари. Консерватор депутатлар орасида, одатда, ишбилармонлар фоиизи катта.

Лордлар палатаси сайловсиз шаклланади ва ундаги аъзолик тегишли дворянлик унвони билан боғлиқ. Палата аъзолари орасида 1195 нафар герцог, маркиз, граф, виконт ва баронлар бўлиб, уларнинг номлари инглиз зодагонлари «олтин китоби»га ёзилган. Парламент пэрлари диндор ва дунёвийларга, шунингдек, унвонлари наслий бўлган ва умрбод берилганларга бўлинадилар.

Диндор лордлар қаторига 26 архиепископ ва епископ кириб, уларнинг палата аъзоси бўлиш ҳуқуқлари тегишли лавозимларни эгаллаб туришлари билан боғлиқ деб ҳисобланади. Палатанинг бошқа барча аъзолари дунёвий кишилардир. Асосий гуруҳни «палата аъзоси» деган ҳуқуқ мерос бўлиб ўтган дунёвий пэрлар ташкил этадилар. Палатада 789 нафар наслий пэрлар ва пэресслар бор. Палатада ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги хизматлари учун унвонга эришган 359 нафар умрбод пэр ва пэресслар мавжуд.

Лордлар палатасининг ўн битта аъзоси юрист-лордлар бўлиб, улар юқори суд лавозимларини эгаллаган ва эгаллаб турган шахслар сирасидан, палатага, суд ишларини ҳал этишда ёрдам бериш учун тайинланадилар.

Лордлар палатасида ҳам Жамоалар палатасидагидек партия гуруҳларига бўлиниш мавжуд, аммо унинг аҳамияти Жамоалар палатасидаги каби таъсирчан эмас. Лордлар партия ва сайловчи-

лардан анчайин мустақил ва партиявий интизом билан камроқ боғлиқдирлар.

Лордлар палатаси мансабдор шахслари. Палата раиси — лорд-канцлер. Унинг палатадаги мақоми ва роли Жамоалар палатасидаги спикер эгаллаган мақомдан анча фарқ қилади. Лорд-канцлер маҳкама аъзоси ҳисобланади ва бош вазир томонидан тайинланади. У Лордлар палатасида мунозаралар ва овоз беришда иштирок этади. Лордлар палатасидаги мажлислар парламент тартиб-қоидалари билан чегаралаб қўйилган эмас ва лорд-канцлернинг мунозаралар олиб бориш тартибига кўп ҳам аралашшига тўғри келмайди. У тартиб-қоида бўйича қарорлар чиқармайди, тегишли саволлар пайдо бўлганда эса, палата унга эмас, балки палата етакчисига мурожаат қилади.

Лордлар палатасида қўмиталар лорд-раиси ва унинг муовини бор бўлиб, улар мазкур палата қўмита мажлисига айланган вақтда (қонун лойиҳаларининг қўмитада кўрилиши жараёнида) лорд-канцлер ўрнига раислик қиладилар. Уларни палата ҳар йили, сессия олдидан тайинлайди.

Клерк палатанинг доимий мансабдор шахси ҳисобланиб, унинг ваколатлари Жамоалар палатаси клерки ваколатлари билан бир хил ва қўл остида палатанинг иш юритиш юмушлари билан банд клерклар доимий штати ишлайди.

Лордлар палатасидаги ҳар бир партия ўз етакчисига эга. Ҳукумат партиясининг етакчиси палата етакчиси ҳисобланади; мухолифатга эса мухолифат партияси етакчиси бош бўлади. Палатадаги мунозараларни режалаштириш етакчилар вазифасига киради. Лордлар палатасида бош «қамчилар» ва уларнинг ёрдамчилари ҳам бўлиб, улар Жамоалар палатасидаги «қамчилар» бажарадиган вазифаларни бажарадилар. Партия тарафдорларига ёзма «қамчилар» юборилади. Аммо Лордлар палатасидаги мажлисларда етакчи ва мухолифат партиялардан тенг миқдорда палата аъзоларининг бор-йўқлиги ҳақида «қамчилар» ҳеч қандай битимга келмаган.

Ички ишни ташкил этиш. Мажлислар вақтида палата аъзолари (диний лордларни истисно қилганда) илгари пайтлардагидек ун-вонларининг катта-кичиклигига қараб эмас, балки тегишинча ҳукумат ва мухолифат курсиларида ўтирадилар.

Мажлислар душанбадан пайшанбагача ва сессия охирида жума кунлари (ҳаммаси бўлиб сессияда 160 кун) ўтказилади. Мажлислар қисқача «саволлар соати» (бу маросим тахминан 20 дақиқа давом этади) билан бошланади, лекин савол бериш асосий кун тартиби муҳокама қилингандан сўнггина мумкин. Вақтнинг ярмидан кўпроғида палаталар ҳукумат «билл»лари — ҳужжатлар лойиҳалари билан банд бўладилар.

Лордлар палатаси ўзининг доимий қоидаларига эга. Аммо ундаги чеклашлар Жамоалар палатасидаги каби ниҳоятда талабчан ва қаттиқ эмас. У палата аъзоларини Жамоалар палатасидан кўра камроқ банд қилади. Палатада тартиб сақлаш унинг барча аъзолари зиммасида бўлади. Сўзга чиқишлар аввалдан белгиланган бўлади ва лорд-канцлер палата аъзоларини мунозарада иштирок этишга чақириб ўтирмайди. Лордлар палатасида қонун лойиҳалари бўйича мунозараларни қисқартириш тўғрисида бирор қоида мавжуд эмас. Бу ерда яна ҳукумат ишларининг бошқа ишлардан устунлигини шарт қилиб қўювчи қоидалар ҳам йўқ.

Палата мажлисларида доимий равишда, аъзоларнинг учдан бир қисми иштирок этади ва овоз беришда қатнашади. Палата аъзоларининг бир қисми умуман унинг мажлисларида иштирок этмайди, бошқалар эса мажлисларда қатнашмаслик учун рухсат оладилар. Бундай рухсат муайян чақириқдаги парламент ваколатининг ҳамма муддатига ёки сессия муддатига берилади.

Пэрлар маош олмайдилар, лекин уларнинг мажлисларда қатнашиши билан боғлиқ харажатлар қопланиши мумкин. Палата аъзоси Лондонда яшаши, меҳмонхона, транспорт ҳақлари, шунингдек, офис, котиб, илмий тадқиқотлар бўйича ёрдамчи тутиш каби сарф-харажатлари учун, жами 100 фунт стерлинг олиши мумкин.

Парламент ва сиёсий партиялар

Буюк Британия сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизимининг бош хусусиятларидан бири уларнинг мамлакат икки партияли тизимини ташкил этувчи сиёсий партиялар билан узвий алоқада эканида. Айнан парламент сайловлари жараёнида икки асосий партиядан (Консерватив ва Лейбористлар) қайси бири мамлакатни бошқариши тўғрисидаги масала ҳал этилади.

Амалий жиҳатдан номзодлар сиёсий партиялар томонидан илгари сурилади. Улар партия ташкилотлари томонидан сайлов округларида, партиянинг марказий органлари билан ҳамкорликда танланади. Номзод марказий раҳбарият томонидан олдиндан маъқулланган даъвогарлар рўйхатидан олинади.

Партия тузилмаси Жамоалар палатасининг бутун ташкилоти ва фаолияти асосидир. Икки асосий партия Жамоалар палатасида расман тан олинган томонларни — ҳукумат кўпчилиги ва «Ҳазрати олияларининг расмий муҳолифатлари»ни ташкил этадилар. Сайловда ғолиб чиққан партия ҳукуматни тузади. Шу партия етакчиси Бош вазирликка кўтарилади. Ютиб чиққан партия тарафдорлари палатада ҳукумат кўпчилигини тузадилар.

Уринлар миқдори бўйича иккинчи бўлган партия бошлиғи

мухолифат етакчисига айланади. Мухолифат етакчиси лавозими 1937 йилда ўз қонуний ҳасидигини топган эди. Мухолифат учун ҳукумат кўпчилигидан ҳокимиятни олишга тайёр туриш одатий ҳолдир. Мухолифат етакчиси фракциянинг раҳбар аъзоларидан «хуфиёна кабинет» ташкил этади ва «махфий вазирлар»ни тайинлайди, уларга парламентда давлат сиёсатининг баъзи масалалари бўйича сўзга чиқиш топширилади.

Жамоалар палатасида депутатлар жойлашишининг ўзиёқ унинг ҳукумат кўпчилиги ва расмий мухолифат партиясига бўлинганини акс эттиради. Спикердан ўнгда ҳукумат кўпчилигининг курсилари жойлашган, чапда эса — мухолифат курсилари. Палата аъзолари — вазирлар олдинги қатор курсиларда, мухолифат раҳбарлари уларнинг рўпарасида ўтирадилар.

Жамоалар палатасида партиялар ўртасидаги муносабатлар қандайдир ёзилмаган қонунга ёки «ҳалол ўйин» («fair play») қоидаларига бўйсунди. Кўпчиликка раҳбарлик қилувчи ҳукумат масъулиятли бошқарув принципига биноан ҳаракат қилмоғи керак.

Парламент тартиботининг доимий қоидалари учун «партиялар» ёки «фракциялар» тушунчаларининг маълум бўлиши амри маҳол, лекин палатанинг умумий шаклланиши ва фаолияти унинг партиявий бўлинишига мувофиқ қурилади.

Партия фракциялари Жамоалар палатасидаги асосий birlikлардир. Улар парламент партиялари деб аталадилар. «Партия» атамаси фракциялар Жамоалар палатасида мустақил, мухтор тузилма ҳисобланишини ва ўз фаолиятида парламентдан ташқаридаги партия ташкилотларининг қарор ва буйруқлари билан боғлиқ эмаслигини билдиради.

Етакчи партия парламент фракцияси етакчиси ҳамдир. Буни партиялар томонидан парламент фаолиятига бериладиган эътибор тасдиқлайди.

Консерватив партия етакчисини парламент фракцияси аъзолари пэр-консерваторлар ва парламентдан ташқари партиялар билан маслаҳатлашгандан сўнг сайлайдилар.

Фракция оддий аъзоларининг «1922 йил қўмитаси» деб номланган уюшма шаклидаги, яъни етакчининг оддий аъзолар билан алоқа воситаси бўлган, мажлислари ўтказиб турилади.

1980 йилдан бошлаб лейбористлар партияси етакчиси ва унинг муовинини сайлашда нафақат парламент партиялари аъзолари, балки тред-юниончилар ва маҳаллий партия ташкилотлари вакиллари ҳам иштирок этадилар. Партия мухолифатда бўлган вақтда парламент фракцияси аъзолари «парламент қўмитаси» деб номланувчи уюшма сайлайдилар (амалда бу «хуфиёна кабинет»нинг ўзидир). Фракция барча аъзоларининг доимий мажлислари ўтказиб турилади.

Парламентнинг ҳар бир фракцияси палатада ўз партия кўмиталарига эга. Уларнинг шаклланиши ва фаолияти бирор-бир ҳужжат билан тартибга солиб турилмайди, балки фракциялар фаолияти давомида юзага келган меъёрлар билан белгиланади. Аъзоларнинг аниқ ва қатъий белгиланган таркиби бўлмайди. Мажлисида бирор сабабга кўра унинг иши билан қизиққан исталган фракция аъзоси иштирок эта олади.

Партия фракциялари палатада парламентнинг бутун ишлари боришини ташкил этишда роли жуда катта бўлган алоҳида мансабдор шахсларига эга. Булар партияларнинг парламентдаги ташкилотчилари бўлиб, улар расман «қамчилар» деб номланади. «Қамчи» лавозими парламент қондаларига кўра назарда тутилмаган. У партия ташкилотининг Жамоалар палатасидаги эволюцияси жараёнида пайдо бўлган. «Қамчилар»нинг асосий вазифаси фракциялар ҳамкорлигида ҳаддан ошиш ва тасодифларга йўл қўймаслик ҳамда уларнинг фаолиятларини ўзаро мувофиқлаштиришдан иборат.

Консерватив партияда «қамчилар» партия етакчиси томонидан тайинланади, лейбористларда эса парламент фракцияси мажлисида ёпиқ овоз бериш йўли билан сайланади.

Ҳукумат кўпчилиги ҳукуматнинг бош «қамчи»си, унинг муовинлари ва кичик «қамчилар»га эга. Ҳукумат «қамчилар»и вазирлар бўлиб, давлат газнасиндан маош оладилар. Мухолифат ҳам бош «қамчи», унинг муовинлари ва ёрдамчиларига эга.

Ҳукуматнинг бош «қамчи»си, шунингдек, ҳукумат томонидан кўриб чиқиш учун белгиланган барча қонун лойиҳалари сессия охиригача палата орқали ўтишини кузатиб туриши керак. Ҳукумат ва мухолифат «қамчилари» бир-бирлари билан яқин алоқада бўлиб, ҳукумат ва мухолифат ўртасидаги мунозарали масалаларни келишув орқали ҳал этиш йўллари топадилар. Ҳукумат ва мухолифат «қамчилари» ўртасидаги маслаҳатлашувлар, гарчи ҳеч қаерда қайд этилмаган бўлса-да, одатий ҳолга айланиб қолган.

«Қамчилар» ўз партиялари тарафдорларининг палата мажлисларидаги иштирокларини таъминлаган ҳолда, шу билан бирга ҳукумат ёки мухолифат сиёсатини қўллаб-қувватлайдилар. Шу мақсадда уларга депутатларга муносабатда бир қатор ваколатлар берилган. «Қамчилар» партия интизомига риоя қилишни текшириб турадилар. Бирон-бир депутат «қамчи» билан маслаҳатлашмай туриб, палата мажлисини тарк этишга ҳақли эмас. Агар бирор депутат қандайдир сабабларга кўра палата мажлисида иштирок этолмаса, бу ҳақда ўз партияси «қамчисини» хабардор қилиб қўйиши керак. У эса, ўз навбатида, бошқа партия «қамчисини» билан шундай келишадики, натижада Жамоалар палатасида партиялар ўртасидаги мувозанат бузилмайди ва ҳукумат

партиясидан иштирок этмаётганлар сони расмий мухолифатнинг ҳозир бўлмаган депутатлари сони билан тенг бўлади.

Ҳукуматнинг бош «қамчиси» молиявий ишлар билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаса-да, молия вазириликнинг парламент қотиби лавозимини эгаллайди. Ҳуқрон консерватив партия палатада 14 нафар, лейбористлар эса 11 та «қамчига» эга. Қолган мухолифат партияларининг биттадан шундай одами бўлади (маошни фақат ҳукумат партияси «қамчилари» ва расмий мухолифатнинг учта «қамчиси» олади, мухолиф партияларнинг қолган «қамчилари»га пул тўланмайди).

Партия тарафдорлари фаолиятини мувофиқлаштириш учун бир ҳужжат юритилиб, у ҳам «қамчи» деб аталади. Бу ҳужжат тегишли фракция аъзоларига ҳар ҳафта жўнатилади. Унда палата мажлисининг кейинги ҳафтадаги кун тартибига қўйилган ишлар рўйхати бўлади. «Қамчидаги» ҳар бир масала, унга партия раҳбарияти томонидан берилаётган эътибордан келиб чиққан ҳолда, тагига чизилади. Агар кун тартиби масаласи тагига битта чизик тортилган бўлса, бу унинг мунозарали эмаслиги билдиради ва у бўйича овозга қўйиш кутилмайди; икки чизик тортилган бўлса, овозга қўйиш эҳтимоли бўлади; тагида учта чизик бўлса, масала ўта муҳим бўлиб, у сўзсиз овозга қўйилади ва унда фракция аъзосининг иштироки мажбурий бўлади. Ҳужжатни олган фракция аъзоси ўз режасини ундаги топшириқлар билан мувофиқлаштириши керак. Учта чизик мавжуд бўлган тақдирда фракция аъзосининг иштироки зарур бўлади ва қатнаша олмаса эса, узрли сабабини кўрсатиши лозим (қасаллик, «қамчи» билан келишилганлик ва б.).

«Қамчи» — ҳужжатни депутатга топшириш шуни англатадики, фракциядаги партия раҳбарияти уни олган шахсни фракция аъзоси деб тан олади. Агар партия раҳбарияти фракция аъзосининг фаолияти «қамчи» талабларига тўғри келмайди, деб топса, у ҳолда ҳужжат мазкур депутатга бошқа юборилмайди. Деярли 90% ҳолларда овозга қўйиш палатанинг партиявий бўлинишига мувофиқ ўтказилади. Раҳбарият аввалдан маълум қиладиган камдан-кам ҳолларда палатада эркин овозга қўйиш эълон қилинади ва депутатлар, қайси партиядан эканидан қатъи назар (ўлим жазосини йўқ қилиш, абортларга рухсат бериш ё ман этиш каби масалалар бўйича) ўз ихтиёрларига қўра овоз берадилар. Депутатнинг ўз партияси кўрсатмаларига қарши овоз бериши ҳоллари ҳам учраб туради. Умуман олганда, фракция аъзосидан, партия фракциясини ҳукумат кўпчилиги вакили ёки мухолифат партия вакили сифатида қўллашнинг кутадилар. Партия йўлидан оғинадиган депутат кейинги сайловда илгари сурилмаслиги мумкин, бу эса парламентда ўрин йўқотиш билан тенг ҳисобланади.

Палаталарнинг ташкилий тузилмаси

Жамоалар палатасининг мансабдор шахсларига спикер, унинг муовини (у йўллар ва воситалар қўмитаси раиси деб ҳам номланади) ва раиснинг яна икки муовини киради. Уларни депутатлар орасидан палата сайлайди.

Спикерни Жамоалар палатаси ўзининг аъзолари орасидан, парламентнинг янги чақириғи ваколат муддати бошланганида сайлайди. У палатада раислик қилади, парламент тартиботи қоидаларига риоя қилинишини кузатади, палатанинг қиролича, Лордлар палатаси ва бошқа давлат органлари билан ташқи алоқаларида вакил сифатида чиқади. Палатага юбориладиган барча хат, арзнома ва илтимосномалар унинг номига юборилади. Спикернинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўпроқ амалиётда юзага келган ёзилмаган меъёрлар билан, жумладан Жамоалар палатасининг доимий қоидалари билан ва камроқ — қонунчилик актлари билан тартибга келтирилади. У лавозимини истеъфога қадар ёки вафотигача эгаллайди (истеъфодан сўнг Лордлар палатасидан ўрин эгаллайди). Қонунга биноан, уни тақдирлаш кабинет аъзосини тақдирлаш билан тенг бўлиши керак.

Спикер Жамоалар палатаси «хизматкори» ҳисобланади ва бирон-бир партиёга мансуб бўлмаслиги керак. Унинг ўрни бўшаган тақдирда янги спикер номзоди ҳукумат томонидан (муҳолифат билан маслаҳат қилган ҳолда) таклиф этилади. Спикер лавозимига парламент ишида катта тажрибага эга бўлган парламент аъзолари илгари сурилади (уларнинг баъзилари ҳукумат лавозимини эгаллаганлар). Номзоди спикер лавозимига таклиф этилган сиёсий арбоб ўз партиёсидаги аъзолигини тўхтатади. Спикер ўз мавқеига кўра депутат бўлгани учун навбатдаги ҳар бир парламент сайловида қайта сайланиши керак. Аммо сайлов округида бошқа номзодлар илгари сурилмайди. Спикер сиёсатдан нарироқ ва партиё баҳсларидан четлаштирилган бўлиши керак. Башарти, у холислик принципини бузса, (гарчи спикерни танқид қилишга йўл қўйилмаса-да) хоҳлаган депутат Спикерни танқид қилиб, палатага мурожаат этиши мумкин.

Спикер мунозараларда иштирок этмайди, саволлар билан вазирга мурожаат қилолмайди. У фақат депутатлар овозлари тенг бўлиб қолганда овоз бериши мумкин.

Спикернинг асосий вазифаси — Жамоалар палатасидаги тартибга риоя қилишни кузатиб туриш. У кенг қўламда ихтиёрий (эркин) ваколатларга эга, тартибот масалаларида судья ҳисобланади ва парламент тартиботининг манбаи бўлган қоидалар эълон қилишга ҳақли. У тартиботга алоқадор баҳс чиққан тақдирда, тартибот қоидаларини тушунтириб беришга ҳақли. У палатага

тартибот қоидаларини ишлатиш бўйича берган хулосалар мажбурий ҳисобланади.

Палатанинг бирор мажлиси спикерсиз ўтиши мумкин эмас. Палатанинг мажлис бошлаши унга боғлиқ. Агар спикер палатада етарли одам тўпланмаган, деб ҳисобласа, мажлисни бошламаслик тўғрисида қарор чиқариши мумкин. Спикер палатада тартиб бузилаяпти, деб ҳисобласа, ўз ҳолича Жамоалар палатаси мажлисида ўзи истаган муддатга танаффус эълон қилиши мумкин.

Жамоалар палатасидаги барча чиқишлар спикерга қаратилган бўлади. Депутатга сўз бериш ҳам унга боғлиқ. Жамоалар палатасидаги музокаралар вақтида сўзга чиқиш учун аввалдан навбат олиш бўлмагани учун депутат спикер эътиборини ўзига қаратишга («спикер кўзига тушиш») ҳаракат қилиши керак. У ўз нутқини фақат спикер мурожаат қилганидан сўнг бошлаши мумкин.

Спикер депутат сўзини ишга алоқадор эмас ва қайтариқлари бор, деб ҳисобласа, тўхтатишга ҳақли.

Тартиб бузилган тақдирда, у депутатга палатани кун бўйига тарк этиш тўғрисида буйруқ бериши мумкин. Депутат бундан жиддийроқ тартиббузарлик қилса, мажлисларда иштирок этиш ҳуқуқидан янада кўпроқ муддатга маҳрум бўлиши мумкин. Палата аъзоси тартибни бузгани учун спикер томонидан одатдаги мурожаат шакли: «Фалон округлик муҳтарам парламент аъзоси» (бу тартибот «депутатни номи билан чақирин» — «Naming» деб аталади) ўрнига уни ўз номи билан чақирса, палата етакчиси тартиббузар вақтинча мажлисдан четлаштирилсин, деган таклифни киритади. Депутат дастлабки тартиббузарлик учун бир ҳафтага четлаштирилса, иккинчи бор бир ойга ва учинчи марта номаълум муддатга четлаштирилади.

Спикер партияларнинг мансабдор шахслари билан яқиндан алоқада бўлади. У мунозаралар олиб боришда «қамчилар» тузган жадвалга асосланади, қўл остида музокараларда сўзга чиқувчиларнинг «қамчилар» тасдиқлаган рўйхати бўлади.

Йўллар ва воситалар қўмитаси раиси — Жамоалар палатасидаги иккинчи катта лавозим. У палатанинг бутун палата қўмитасига айланганида раислик қилади.

Йўллар ва воситалар қўмитаси раиси Жамоалар палатаси томонидан янги парламент чақирғи бошида сайланади. Унинг номзоди кўпчилик партияси томонидан ўз аъзолари орасидан илгари сурилади. Тайинлаш тўғрисидаги таклиф палата етакчиси томонидан киритилади. Спикер каби йўллар ва воситалар қўмитаси раиси ҳам ўзи истеъфога кетишни ихтиёр қилмагунга қадар лавозимида қолади.

Жамоалар палатаси спикерсиз мажлис қилолмагани сабабли,

спикер муовини вазифаси йўллар ва воситалар қўмитаси раиси томонидан бажарилади. Қўмита раиси палатада раис ўрнини эгаллаб турган вақтда тартибот масалалари бўйича охириги нуқтани қўювчи ҳакам (судья) ҳисобланади. Унинг буйруқлари устидан спикерга шикоят қилиб бўлмайди.

Йўллар ва воситалар қўмитаси раиси ҳам ҳолислик қондасига амал қилиши керак. У мунозараларда иштирок этмайди. Овоз беришда эса фақат овозлар тенг бўлиб қолган тақдирда қатнашади.

Йўллар ва воситалар қўмитаси раиси муовинлари қўмита раиси йўқлигида унинг вазифасини бажарадилар, бунга спикер муовини ваколатлари ҳам киради. Улар қўмита раиси каби кўпчилик партиясидан, тарафдорлари орасидан илгари суриладилар ва палата томонидан парламентнинг янги чақириги бошида сайландилар.

Палатанинг яна бир мансабдор шахси тўғрисида эслатиш жоиз. Бу Жамоалар палатасининг етакчиси бўлиб, у палатада ҳукумат номидан сўзга чиқади. Уни Бош вазир вазирлар маҳкамасидаги ўзига энг яқин сиёсий арбоблар орасидан тайинлайди. У ўз ваколатларини бажариш бўйича фақат Бош вазир олдида жавобгар. Жамоалар палатаси етакчиси катта ваколатларга эга. У палата ишини шундай ташкил этадики, бунда ҳукумат аввалдан белгилаган қонунчилик дастурлари ва бошқа тадбирларнинг мажлисда кўрилиши таъминланади. У Жамоалар палатаси ишининг тартиби ва жадвалини, шунингдек, қонун лойиҳаларини кўриб чиқиши тартибини белгалайди. У кабинет қўмитаси таркибига киради ва сессия давомида палатага қандай қонун лойиҳалари қўйилиши лозимлиги бўйича таклиф киритади. У ҳар ҳафта охирида кейинги ҳафтанинг кун тартибини эълон қилади, палатани давлат аҳамиятига молик барча ишлардан хабардор қилади.

Жамоалар палатасида, шунингдек, палата аъзоси бўлмаган шахслардан тайинландиган доимий мансабдор шахслар бўлиб, булар палата клерки ва унинг икки ёрдамчисидир.

Клерк — Жамоалар палатасининг доимий катта мансабдор шахси. У тартибот масалалари бўйича эксперт ҳисобланади ва спикерга, ҳукуматга, муҳолифатга ва оддий депутатларга тартиботга тегишли барча масалалар бўйича маслаҳат бериш унинг асосий вазифаси ҳисобланади. Унга икки ёрдамчиси кўмаклашиб туради.

Клерк доимий ва сайланувчи қўмиталар ишида ёрдам бериш учун клерклар тайинладиган бўлимга бошчилик қилади. Бўлимда ишловчи клерклар депутатларга парламент тартиботининг барча масалалари, палатанинг қонунчилик ва назорат ишларининг турли йўналишлари бўйича маслаҳат берадилар.

Жамоалар палатасида доимий, махсус ва сессия кўмиталари мавжуд. Шунингдек, парламентдаги ҳар икки палатанинг кўшма кўмитаси ташкил этилади.

Доимий кўмиталар парламентнинг янги чақириғи ўз ишини бошлаганидан унинг ваколат муддати тугагунга қадар ташкил этилади. Уларнинг асосий вазифаси — «билл»ларни бандма-банд кўриб чиқиш. Одатда палатада бундай кўмиталардан етти-саккизтаси ишлайди. Кўмитанинг «доимий» деган номи одамни янглиштириши мумкин, чунки улар ҳар гал аниқ бир «билл»ни кўриб чиқиш учун қайтадан тузилади ва вазифаларни бажариб бўлгач, тарқатиб юборилади. Кўмиталар шартли равишда — А.В.С.Д деб номланиб, бирон-бир масала бўйича ихтисослашмайди.

Соҳа бўйича эмас, ҳудудий жиҳатдан ихтисослашадиган кўмиталарга Катта Шотланд кўмитаси, Катта Уэльс кўмитаси, Шимолий Ирландия кўмитаси киради. Шунингдек, хусусий аъзолар «билл»ларини кўриш бўйича кўмита ҳам мавжуд.

Спикер доимий кўмиталарнинг ташкил этилиши ва фаолиятларига катта таъсир кўрсатади. У муайян бир қонун лойиҳасини қайси бир доимий кўмитага юбориш масаласини ҳал этади. Доимий кўмита раислари спикер томонидан ўз ихтиёрича тайинланади. Кўмиталар аъзоларини палатанинг ўзи эмас, балки саралаш кўмитаси (Committee of Selection) тайинлайди.

Саралаш кўмитаси, Жамоалар палатаси томонидан ҳар бир сессия бошланишида 11 кишидан иборат таркибда тузилади. Кўмитани шакллантиришда саралаш кўмитаси икки партиянинг Жамоалар палатасидаги нисбатини шундай келиштирадигани, уларнинг кўмитадаги сони палатадаги ўринлар сонига мутаносиб бўлади. Кўмита аъзолари таркибига жуда бўлмаганда бир вазир, шунингдек бошқа партиялар раҳбарлари киритилади. Унинг таркибига ҳукумат ва расмий муҳолифат «қамчиларидан» бири киритилиши шарт. Саралаш кўмитаси ўзи таклиф этадиган номзодларнинг малакасини ҳам инобатга олади.

Доимий кўмита таркибига 15 дан 50 нафаргача депутат бўлади. Улар мажлислар вақтида Жамоалар палатасидагидек жойлашадилар — раисдан чапда муҳолифат аъзолари, ўнгда ҳукумат аъзолари ўтиради. «Қамчилар» кўмиталар ишини кузатиб туради ва мажлислар пайтида овозлар етарли бўлишини текширади.

Доимий кўмита тартиботи ҳам бутун палатанинг кўмитасидаги каби бўлади. Кўмиталар аъзолари муҳокама қилинаётган ҳар қандай моддага тузатиш киритишни таклиф этишга ҳақлидир. Раис кўмитада муҳокама қилиш учун лойиҳа деб топган тузатишларни ўз ихтиёрича танлаши мумкин. Зарур ҳолларда овозга қўйиш ўтказилади. Тузатишлар кўриб чиқилгач, кўмита аъзолари «билл»

учун янги моддалар таклиф эта оладилар. Доимий кўмита кворуми аъзоларнинг умумий сонидан келиб чиққан ҳолда 12—15 киши бўлади.

Вазифаларига қонун лойиҳаларини доимий кўмиталар орқали ўтказиш кирган вазирлар кўмитада ҳукумат номидан сўзга чиқадилар, мулоҳазалар ва тузатишларга жавоб берадилар. Кўмита мажлисларида, шунингдек, профессионал фуқаро хизматчилари ҳам қатнашадилар. Улар вазирга ёрдамлашадилар, лекин уларнинг кўмитада сўзга чиқиши рухсат этилмади.

Доимий кўмиталар мажлислари омма учун очик. Уларнинг мажлислари мазмуни стенография ҳисоботларида чоп этилади.

Махсус кўмиталар — палата кўмиталарининг иккинчи асосий тури бўлиб, алоҳида масалаларни кўриб чиқиш ва маърузаларни ҳавола этиш учун тузилади. Уларнинг аъзолари ҳам саралаш кўмитаси томонидан аниқланади. Махсус кўмиталар палатанинг 10—15 аъзосидан иборат бўлиб, улар барча партия фракцияларини ифода этадилар. 14 та махсус кўмита мавжуд бўлиб, уларнинг асосий вазифалари қуйидаги асосий вазирликлар фаолиятини ўрганиш ва текширишдан иборат: мудофаа, ички ишлар, ташқи ишлар, молия ва фуқаро хизмати, энергетика, саноат ва савдо, транспорт, қишлоқ хўжалиги, иш билан бандлик, атроф муҳит, таълим, фан ва санъат, ижтимоий ишлар, шотланд ишлари.

Булардан ташқари, Европа қонунчилиги, вакил қилинган (делегированное) қонунчилик, омма олдидаги ҳисобот, парламент мухтор вакили ишлари бўйича махсус кўмиталар мавжуд. Вазирликлар фаолиятини назорат қилиш мақсадида тузиладиган махсус кўмиталар тизими 1979 йилдан бери мавжуд. Англиядаги махсус кўмиталар тизимини қайта ташкил этилиши Америка тажрибасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилган.

Доимий кўмиталардан фарқли ўлароқ, вазирликлар фаолиятининг асосий йўналишларини назорат қилиш топширилган махсус кўмиталар маълум муддат эмас, муттасил ишлайдилар.

Уларнинг ташкил этилиши ва фаолияти Жамоалар палатасининг доимий қондалари билан белгиланади. Ҳозирги пайтда улар махсус кўмиталар тизимининг ўзагини ташкил этадилар. Учта кўмитага (ташқи ишлар, ички ишлар ва молияга) таг кўмиталар тайинлаш ҳуқуқи берилган.

Вазирликлар фаолиятини текшириш бўйича доимий ҳаракатдаги махсус кўмиталар тегишли вазирликлар ва уларга қарашли идораларнинг «чиқимлари, бошқаруви ва сиёсатини» назорат қилиш ҳуқуқига эга. Юқоридаги идораларга оммавий корпорациялар, вазирлик қошидаги маслаҳатчи ва бошқа органлар кирази (улар жами 228 та). Кўмита текшириш учун муайян бир

масалани танлашда эркин, ҳукумат тасдиғини сўраб ўтирмайди. Қўмиталар гувоҳларни чақиритиш ва текшириш учун зарур ҳужжатларни кўрсатишни талаб қилишга ҳақли. Улар экспертларни тайинлаши, мамлакат ичкарисига ва зарур бўлса, хорижга сарфарга боришлари мумкин.

Қўмита томонидан гувоҳ сифатида ҳар қандай шахс: вазирлик ва идоралар вакиллари, давлатнинг мансабдор шахслари, вазирлик ва идоралар мансабдорлари, жамоа ташкилотлари, босим гуруҳлари вакиллари, сиёсий арбоблар чақиритиши мумкин. Агар гувоҳ келишдан бош тортса, унда қўмита расмий гувоҳларни талаб этиш ва мажлисига чақиритиш тўғрисидаги буйруғини чиқариш ҳуқуқидан фойдаланади. Келишдан бош тортган гувоҳ Жамоалар палатасини ҳурмат қилмаганликда айбдор ҳисобланади (расман, палата бундай шахсни қамоққа солиш ҳуқуқига эга).

Қўмита текширув учун зарур барча ҳужжатларни кўрсатишларини талаб қилишга ҳақли, вазирлик ҳужжатлари бундан мустасно. Ўн йиллар давомида доимий ишлаб турувчи сайлов қўмиталари тажрибасида ёзилмаган конституциявий қоида вужудга келган; унга кўра қўмиталар давлат хавфсизлиги масалаларини хавф остига кўювчи ишларни текширмаслиги керак. Ҳукумат ўзи лозим топган миқдорда қўмитага маълумот беришга ҳақли.

Вазирлар қўмита мажлисида иштирок этишга мажбур эмаслар, чунки улар ўз мавқеларига кўра парламент аъзолари ҳисобланади, қўмита эса мажлисда парламент аъзолари ва лордларнинг иштирок этишларини талаб қилолмайди. Амалда ҳукумат доимо вазирни қўмита мажлисига юборади, аммо бу масалани қўмита эмас, балки Бош вазир ҳал этади.

Агар палата эътироз билдирмаса, қўмита мажлисларида бегона кишилар иштирок эта олади. Мажлислар ёпиқ эшиклар ортида ўтказилиши мумкин ва бу ҳолда уларда нафақат бегоналар, ҳатто шу қўмита аъзоси бўлмаган депутатлар ҳам иштирок этолмайдилар. Қўмита мажлислари гувоҳларни тинглаётганида омма учун очиқ. Аммо иш ёпиқ ва махфий масалалар бўйича бўлса, қўмита ёпиқ мажлис ўтказида.

Қўмита иши тугагач, маъруза тайёрлайди ва уни Жамоалар палатасига ҳавола этади.

Вазирликлар фаолиятини ўрганиш бўйича махсус қўмиталарнинг бўлиши, сўзсиз, ваколатли органнинг ҳукуматга таъсирини кучайтиради, унга вазирликларнинг ҳисобот бериши механизмини ҳаракатга келтириш имконини беради, ҳукумат қарорларига улар қабул қилинишидан аввал таъсир ўтказида. Қўмиталар фаолияти давлат бошқаруви бутун жараёнининг кўпроқ очиқ бўлишига қўмаклашади, вазирликлар амалдорларини у ёки бу ишлари учун жавобгарликка тортиш имкониятини беради.

Қўмиталар фаолиятини ташкил этишда заиф нуқталар ҳам бор. Булар, аввало, қўмиталар билан вазирлар ўртасидаги муносабатлар ва бошқарув органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотларга тегишли. Ҳукумат вазирликлар мансабдорлари учун махсус қўмигада тегишли гувоҳлик кўрсатмалари беришга чақирувчи қўлланма чиқарган. Аммо шундай ҳам бўладикки, вазирлар қўмига керакли маълумотни бермайдилар ёки қўл остиларидаги идора раҳбарларига ҳам тегишли маълумотларни бермасликни буюраддилар. Ҳукуматнинг ахборот беришдан бўйин товлаши жиддий соҳаларни назорат қилишни мураккаблаштириши мумкин.

Сессия қўмиталари. Махсус қўмиталарнинг маълум миқдори ҳар йили сессия бошланишида таъсис этилади. Шу сабабли бундай қўмиталар «сессия қўмитаси» номини олганлар. Улар қаторига тартибот, имтиёзлар, Жамоалар палатасига бериладиган арзлар, мунозаралар тўғрисидаги мақола ва ҳисоботлар, депутатларга хизмат кўрсатиш бўйича қўмиталар қиради.

Бирлашган қўмиталар махсус қўмитанинг бошқача тури ҳисобланади. Улар парламентнинг икки палатаси томонидан, ўзларига тегишли ишларни тенг равишда кўриб чиқиш учун биргаликда тузилади. Қўмигада муҳокама этишга тегишли масалалар баҳсли сиёсий масалаларга алоқадор бўлмаслиги керак. Бирлашган қўмиталар ҳар бир палатанинг тенг миқдордаги аъзоларидан иборат бўлади. Бирлашган қўмига маърузаси иккала палатага тақдим этилади. Булар орасида вакил этилган (делегированное) қонунчилик актларини текшириш, «билл»ларни ўраниш, қонунчиликни бирлаштириш каби бирлашган қўмиталар мавжуд.

Парламент назоратини амалга ошириш

Ҳукумат устидан назорат — Жамоалар палатасининг қонун чиқаришдан кейинги иккинчи асосий вазифаси. Парламентар (масъулиятли) бошқарув тизимига мувофиқ, ҳукумат парламент аъзоларидан ташкил этилади ва парламент олдида жавобгар бўлади (бу ҳолда парламент деганда фақат Жамоалар палатаси тушунилади). Ишончсизлик билдирилганда у истеъфога кетиши керак.

Ҳукумат парламент олдида жамоавий масъулиятга эга, бир вазирга билдирилган ишончсизлик одатда жамоалардан ҳукуматга бўлган ишончсизлик деб қаралади. Аммо ҳукумат Жамоалар палатасида мағлубиятга учраса, истеъфо бериши керак бўлади ва бундай вазиятда парламентни тарқатиб юбориб, янги сайлов эълон қилишга ҳақли.

Камдан-кам ҳолларда, бирон-бир партия Жамоалар палатасида мутлақ кўпчиликка эга бўлмаса, давлат бошлиғи ҳукумат

тузишни ё мухолифат бошлиғига ёки Жамоалар палатасининг розилигини таъминлай оладиган ҳар қандай сиёсий арбобга топшириши мумкин (бундай вазият 1974 йилда юзага келган эди). Англиянинг сиёсий амалиётида ишончсизлик билдириш — камдан-кам учрайдиган ҳодиса. XX асрда икки марта шундай бўлган, ҳар икки ҳолда ҳукумат палатада кўп овоз ололмаган, натижада камчиликдан ҳукумат тузилган (1924 йил ва 1979 йил апрел). Ишончсизлик акти палата ҳукумат сиёсатини буткул ёки айрим масалаларда маъқулламаслигидан иборат бўлиши мумкин. Ҳукумат таклиф этган бирон чора-тадбир овоз бериш жараёнидан ўтмаса ёки ҳукумат рад этган чора-тадбирга кўпчилик овоз берса, ишончсизлик билдиришга асос юзага келади. Ҳукумат тузишга келганда, Жамоалар палатаси номзод танлашда бевосита иштирок этмайди, ким қандай лавозимга қўйилишини ҳам муҳокама қилмайди. Вазирларни тайинлаш ва бўшатиш — Бош вазирнинг ихтиёрий ҳал этиш ҳуқуқи, зеро конституциявий битим мавжуд бўлиб, унга кўра қиролича вазирларни тайинлаш ёки бўшатиш борасидаги имтиёзларидан фойдаланганида Бош вазир маслаҳати билан иш тутиши керак. Бош вазир кўпчилик партиясига раҳбарлари орасидан ҳукумат аъзоларини тайинлайди. Ҳукумат аъзолари Жамоалар палатаси депутатларидан ёки лордлардан бўлиши керак. Уларнинг аксарияти Жамоалар палатаси аъзолари ва бир нечтаси — Лордлар палатаси аъзоларидир.

Бош вазир ўзи тузган ҳукумат аъзолари рўйхатини Жамоалар палатаси маъқуллаши учун киритишга мажбур эмас. У, шунингдек, ҳукумат таркибида қилган ўзгартиришларини палатага, унинг розилигини олиш учун, киритишга ҳам мажбур эмас.

Мухолифат ишончсизлик билдириш таклифини тез-тез палатага киритиб туради, аммо таклиф ҳукуматни қўлловчи партия кўпчилиги томонидан рад этилади. Палатадаги мағлубият парламентнинг истеъфога кетиши ва тарқатиб юборилиши учун етарли даражада жиддий масалами, йўқлигини Бош вазир ҳал этади. Парламент назорати депутатларнинг вазирларга саволлари ва таклифлари шаклида кечади. Мазкур механизмда молиявий назорат алоҳида ўрин тутати. Парламентда маъмурият бўйича парламент вакили (омбудсмен) ишлайди.

Вазирларга саволлар — энг кўп учрайдиган тартибот (тадбир). Оғзаки ва ёзма саволлар бўлади. Вазирларнинг депутатлар оғзаки саволларига берган жавоблари ҳар кун (жумадан ташқари) тингланади. Ёзма саволларга жавоблар парламент мунозаралари тўғрисидаги расмий ҳисоботларда чоп этилади («Ханзард»).

Депутатларнинг оғзаки саволларига аниқ соат ва кунлар ажратилган. Мажлис саволларга жавоблар билан бошланади. Жавобларга бир соат ажратилади (15 дақиқага узайтирилиши мум-

кин). Саволларга жавоб берувчи вазирларни керагида алмаштириб турилади. Ҳафтасига икки марта (сешанба ва пайшанба) саволларга 15 дақиқа давомиди Бош вазир, бошқа кунларда қолган вазирлар жавоб берадилар.

Савол бериш тартиби ҳам қатъий чегараланган. Савол бермоқчи бўлган депутат палатага аввалдан ёзма равишда билдириши керак. Агар депутат ёзма жавоб олмақчи бўлса, у етти кун мобайнида берилади, оғзаки жавоб эса — икки кунда. Депутатнинг ушбу муддатлар чиқмасидан жавоб талаб қилишга ҳаққи йўқ.

Депутатнинг вазирга бериши мумкин бўлган саволлар сони бир мажлисда иккита билан чегараланган. Шу билан бирга асосий саволга алоқадор қўшимча савол бериш рухсат этилади. Вазирга «саволлар соати» тугагач, битта ҳам савол бериб бўлмайди. Бу қоидадан биргина ҳолатда — агар спикер саволнинг «кечиктириб бўлмайдиган, ижтимоий аҳамиятга эга» эканини тан олса, чекиниш мумкин.

Савол вазирга аввалдан маълум қилинмаган бўлса, спикер уни бердирмаслиги ҳам мумкин. Бундай «хусусий» билдирув билан бир кунда биттадан ортиқ савол бериш мумкин эмас.

Депутат вазирга ҳар қандай саволни ҳам беролмайди. Саволлар фақат вазир жавоб берадиган соҳага алоқадор бўлиши керак. Улар кўриб чиқиш жараёнида бўлган муайян суд жараёнлари алоқадор бўлмаслиги керак. Спикер депутатнинг «тўғри келмайдиган» саволини қабул қилмаслиги ҳам мумкин. У савол «тўғри келадиган» ва «тўғри келмайдиган» эканини ўз ҳолича ҳал этади. «Тўғри келмайдиган» савол деганда, хусусан, маълумот олиш мақсадида эмас, балки ҳукумат фикрини билиш мақсадида берилган, хусусий тадбиркорлик ташкилотлари фаолиятига алоқадор, ўта жиддий сиёсий масалаларни кўтарувчи саволлар тушунилади. Саволлар ёрдамида ўз табиатига кўра махфий бўлган маълумотларни олишга интилиш мумкин эмас. Депутат жавоби бўлган саволни иккинчи марта бериши мумкин эмас. Спикер, шунингдек, ўта мужмал тузилган ёки «тутуриқсиз» деб ҳисоблаган саволларни қабул қилмаслиги мумкин. Саволлар баҳонасида қирол оиласи аъзоларини ёки судни танқид қилиб бўлмайди.

Вазир саволга жавоб бермаслиги ҳам мумкин. Жавобидан бош тортилган ҳар қандай саволга жавоб олишга ҳаракатни спикер қайтариши мумкин. Агар вазир жавоб беришдан бош тортган бўлса, бу савол фақат парламентнинг янги сессиясида такроран берилиши мумкин.

Таклифлар — парламент назоратининг бошқа мамлакатларда мавжуд интерpellация (жавоби парламентда муҳокама қилиниши эҳтимол бўлган сўров) ва сўровлар амалиётидан фарқ қила-

диган ўзига хос шакл. Амалда бу аниқ масала бўйича нуқтаи назар шаклланган коллегиял қарор (резолуция) лойиҳасидир. Депутат шундай таклиф киритиш йўли билан палата муҳокама-сига бирон-бир масалани қўяди, палатага уни кўриб чиқиб, қарорини чиқаришни таклиф этади.

Таклиф киритувчи палата аъзоси нима учун палата унинг таклифини қабул қилиш лозимлигини асослаб бериши керак. Шундан сўнг музокаралар бошланиб, уларда таклифни қўллаган депутатлар ҳам, қарши чиққанлар ҳам сўзга чиқадиладар. Спикер сўз ҳар икки томонга берилишини кузатиб туради. Таклифга қарши чиқаётган депутатлар унга тузатиш киритадилар, таклифга қарши бўлганлар туган йўл тушунтирилади ва палатадан тузатишда акс этган фикрни маъқуллаш сўралади. Агар таклиф муҳолифат томонидан киритилган бўлса, унда тузатишни ҳуку-мат киритади (ёки аксинча). Муҳолифатнинг таклифлари унинг етакчиси томонидан киритилади. Етакчи бу ҳақда сўзга ҳам чи-қади. Бу ҳолда жавоб учун сўзни Бош вазир олади. Ундан сўнг ҳукумат ва барча муҳолиф партиялар вакиллари сўзга чиқадиладар. Сўнг таклиф овозга қўйилади. Агар таклиф муҳолифат томони-дан киритилган бўлса, у ҳолда, одатда, ҳукумат таклифни қан-дай тузатган бўлса, палата ўшандайлигича қабул қилади. Овоз бериш орқали қабул қилинган таклиф Жамоалар палатаси қаро-рига айланади.

Таклифлар ҳукумат сиёсатини кенг муҳокама этиш имкония-тини очади. Одатда улар муҳолифат томонидан киритилади (бу-нинг учун сессияда 20 кун ажратилган). Булар ҳукуматга ишонч-сизлик билдириш тўғрисидаги таклиф ёки ҳукумат сиёсатига ачиниш билан қараш (кўнгил тўлмаганлик) баён этилган ва ўзгача йўл тутиш маслаҳат берилган таклиф бўлиши мумкин. Масалан, парламент аъзоси ҳукуматнинг иқтисодий раҳбар-лиги нохуш вазиятга олиб бораётгани туфайли, унга ишончсиз-лик билдириш тўғрисидаги таклифини ё бўлмаса, муайян ички ё ташқи сиёсий тадбирга баҳо берувчи таклифларни киритиши мумкин.

Ҳукумат бу тартибдан палатада ўз сиёсатининг муҳим ма-салаларини муҳокама этиб, палатанинг маъқуллашига эришиш учун фойдаланади (мудофаа масалалари, иқтисодий сиёсат ва бошқалар бўйича). Баъзан ҳукумат палатага шунчаки, у ёки бу ҳужжатни эътиборга олиш сўралган таклиф билан чиқади.

Парламент тартиботи таклиф палатанинг оддий аъзоси томо-нидан киритилиши мумкинлигини ҳам назарда тутати. Бунинг учун ҳафтанинг аниқ куни ва соатлари ажратилади. Оддий аъзо-лардан қайси бири таклиф киритишини ҳал этиш овозга қўйи-лади.

Бундан ташқари, парламент тартиботи депутатнинг «фавқу-лодда муҳим ижтимоий аҳамиятга эга ва шошилинич кўриб чиқишни талаб этувчи» масалани муҳокама этиш мақсадида таклиф киритиш ҳуқуқини назарда тутати. Агар спикер, таклиф ўта муҳимлигини тан олса ва палатанинг камида 40 аъзоси томонидан қувватланишига кўзи етса, бундай таклиф ўша кунгек муҳокама этилиши лозим. Одатда сессияга ўнлаб бундай таклифлар киритилади, аммо уларнинг бир-иккитасигина муҳокама этилади.

Ҳукумат сиёсати бўйича мунозаралар ўтказиш имконияти қиролчанинг тахт нутқини муҳокама этиш жараёнида ҳам пайдо бўлади. Амалда бу нутқ ҳукумат томонидан тайёрланган маъруза бўлиб, унда (ҳукумат) палатанинг жорий йилдаги фаолияти дастурини кўриб чиқиш учун ҳавола этаётган бўлади. Маъруза ўқилгач, олти кунлик мунозаралар бошланади. Ҳар қандай депутат тахт маърузасига Жамоалар палатасининг ҳукуматга тилақлари изҳор этилган тузатишни таклиф этишга ҳақли. Одатда тахт нутқига тузатишлар муҳолифат депутатлари томонидан киритилади.

Молия устидан назорат парламент тасдиқлаб бўлган пул маблағларини ҳукумат томонидан сарф этишни назорат қилиш демакдир. Ҳисоботларни парламент текшируви палатанинг махсус мансабдор шахси — бош назоратчи ва тафтишчи маърузасига асосланади. Бу шахс ҳукумат томонидан оммавий ҳисобот бўйича кўмита раиси маъқуллагач, Бош вазир таклифи асосида Жамоалар палатаси қарори билан тайинланади.

Бош назоратчи таркибида 900 тафтишчи ишлайдиган Миллий тафтиш идорасини бошқаради. Идора вазирлар ва давлатнинг бошқа муассасалари ҳисоботларини текширади. Идора ўтказган текширув асосида бош назоратчининг оммавий ҳисобот кўмитасига ҳавола этадиган маъруза тайёрланади.

Аввал айтилганидек, молиявий сиёсат фақат ҳукумат томонидан белгиланади ва назорат ўтказилаётганда палата ҳукумат қабул қилиб бўлган молия сиёсатидан келиб чиқиши лозим. Жамоалар палатасининг, ҳукуматнинг пул маблағларини қандай сарфлаганини назорат қилиши биринчидан, вазирликларнинг палатага пул ажратиш (ассигнация) тўғрисидаги қонунни тасдиқлаш вақтида берадиган харажатлар сметасини текширишдан ва иккинчидан, оммавий ҳисобот бўйича кўмита томонидан маблағларни сарфлаш тўғрисидаги ҳисоботни текширишдан иборат (Public Account Committee).

Ҳисоботларнинг парламент текшируви палата номидан ўз ваколатларини бажарувчи махсус мансабдор шахс — бош назоратчи ва тафтишчи (Controller and Auditor General) маърузасига асосланади. У 1983 йилдан бери ҳукумат томонидан оммавий

ҳисобот бўйича қўмита раиси маъқуллагач, Бош вазир таклифи асосида, Жамоалар палатаси қарори билан тайинланади.

Бош назоратчи парламентнинг мансабдор шахси бўлиб, унинг олдида масъулдир. Унинг лавозимда бўлиш қоидалари худди олий судьяга нисбатан белгиланган шартларнинг ўзидир. У парламент ҳар икки палатаси ҳукуматга юборадиган хат асосида лавозимидан четлаштирилиши мумкин.

Бош назоратчининг вазифаларига вазирликлар ва уларга бўйсунувчи ташкилотлар томонидан маблағларни сарфлаш тўғрисидаги ҳисоботларни текшириш ҳамда вазирликларнинг барча даромадлари Бирлашган жамғармага киритилишини назорат қилиш киради. Ҳар қандай вазирлик оладиган даромад Англия Банкига топширилади ва молия вазирлиги ҳисобига — Бирлашган жамғармага ўтказилади. Ундаги пуллар фақат парламент рухсати билан сарфланиши мумкин. Бош назоратчи агар ҳужжат Парламент актида назарда тутилмаган бўлса, Бирлашган жамғармадан кредит очишни рад этиши мумкин.

Оммавий ҳисобот қўмитаси 15 аъзодан иборат бўлиб, унинг раиси ўз вақтида вазирлик курсисини (одатда молия вазирлигида) эгаллаган расмий муҳолифат раҳбарларидан бири бўлади. Вазирликларнинг молия ҳисоботини текшириш вақтида қўмитага вазирликларнинг энг юқори мансабдор шахслари (баъзи ҳолларда — вазир) чақирилади. Қўмита ўз фаолиятини тафтиш идорасининг маърузаси асосига қуради. Унда маблағларни сарфлашда йўл қўйилган хатолар, суиистеъмол ва нотўғри ишлар кўрсатилади. Қўмита маърузалари ҳар йили палата томонидан муҳокама этилади, матбуотда эълон қилинади.

Парламентнинг маъмурият ишлари бўйича вакили (Parliamentary Commissioner for Administration)нинг фаолияти вазирликларни назорат қилувчи парламент механизмининг бир бўлагидир. Бу лавозим 1967 йилда парламент вакили тўғрисидаги қонун томонидан киритилган. Англия омбудсмен тузилмасини бир қатор скандинав ва бошқа мамлакатлардан ўзлаштирган. Омбудсмен мансабдор шахс бўлиб, унинг вазифасига фуқароларнинг вазирликлар устидан шикоятларини кўриб чиқиш киради. Скандинавия мамлакатларида у парламент томонидан сайланса, Англияда — ҳукумат томонидан тайинланади.

Парламент амалиётида шундай қоида пайдо бўлганки, унга кўра, ҳукумат бировни лавозимга тайинлашидан олдин парламент вакили ишлари бўйича махсус қўмита раиси билан маслаҳатлашади. Парламент вакили — парламентнинг мансабдор шахси, шунга кўра, арзнома аввал депутатга берилиши керак, у эса парламент вакилига юборишни ҳал этади. Парламент вакили бу лавозимни «ўзини яхши тутиб юргунича» эгаллаб туриши мумкин ва фақат

парламентнинг ҳар икки палатаси талаби билан, ўз илтимосига кўра ёки 65 ёшга тўлиши муносабати билан ундан четлаштирилиши мумкин. У парламент аъзоси бўлолмайди (одатда бу лавозимга фуқаро хизматчилари ёки ҳуқуқшунослар тайинланадилар).

Парламент вакили иш доирасига фуқароларнинг вазирликлар ва идоралар устидан, улар ўз маъмурий ваколатларини бажариш жараёнида йўл қўйган баъзи хатти-ҳаракатлари ёки уларни тегишли даражада бажармаганлари учун қилган арзларини текшириш киради. Парламент вакилининг фаолияти қонунга илова қилинган вазирликлар ва идораларгагина тааллуқлидир. Агар арзномага тушган вазирлик ва идоралар хатти-ҳаракатлари устидан, судга ёки маъмурий трибуналга мурожаат этиш имкони бўлса, парламент вакили текширув ўтказа олмайди.

Парламент вакилига текширувлар ўтказиш жараёнида катта ҳуқуқлар берилган. У вазирлар ва мансабдор шахслардан ҳужжатлар талаб қилиш, гувоҳлар чақиртириш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Аммо у ўз текширувлари натижалари бўйича чора кўра олмайди, шу жумладан маъмурий қарорни ўз қарори билан алмаштиришни ёки уни ўзгартиришни талаб қилолмайди. У текширувлар натижасида маъруза тайёрлайди ва шикоятни берган депутатга юборади. Агар парламент вакили, вазирлик ўз ваколатини етарли даражада бажармаётгани бартараф этилмаган, деб ҳисобласа, бу ҳақда парламентга махсус маъруза киритиши мумкин. Парламент вакилининг парламентга киритадиган маърузалари парламент вакили ишлари бўйича махсус кўмита томонидан кўриб чиқилади. Кўмита тегишли вазирликлар мансабдор шахсларининг гувоҳлик кўрсатмалари ва парламент вакили маърузаларини тинглайди.

Парламент тартиботи

Кўпчилик Ғарбий Европа мамлакатларидан фарқли ўлароқ Англия Жамоалар палатасининг ички шаклланиши асосий принциплари қайд этилган ягона ҳужжат (регламент) йўқ. Тартибот қоидалари тартибга келтирилмаган ва бир ҳужжатда жамланмаган, турли манбаларда (парламент «амалиёти», доимий ва сессия қоидалари, спикер қарорлари, қонунлар) жойлашган.

Ҳозирги пайтда парламент тартиботининг асосий манбаи доимий қоидалардир. Улар палата томонидан одатдаги тартибда қабул қилинади, ўзгартирилади ва қолдирилади. Улар, ўзлари қабул қилинган сессия тугагандан кейин ҳам амал қилиб туради. Доимий қонуннинг амали палата томонидан исталган пайтда оддий овоз бериш йўли билан кўпчилик овоз асосида тўхтатилиши мумкин.

Доимий қоидалардан ташқари палата сессия қоидаларини қабул қилади, уларнинг амал қилиш муддати, ўзлари қабул қилинган сессия вақти билан чегараланади. Сессия қоидаларидан мақсад, одатда, шу сессияда муҳокама қилиниши ва ҳал этилиши лозим бирон-бир ишга устуңлик беришдир. Шу билан бирга палата алоҳида бир ишни кўраётганда «ad hoc» қоидасини қабул қилиши мумкин.

Спикер қарорлари парламент тартиботи қоидалари ўрнатилишининг замонавий ўрнак бўларли шаклини юзага келтиради. Одатда, бу қарорлар спикер томонидан шу пайтгача мавжуд қоидаларни тушунтириш учун чиқарилади. Тартибот меъёрларининг бир-бирига зидлиги туфайли бу ҳуқуқ катта аҳамиятга эга. Спикернинг парламент тартиботини янги қоидалар билан бойитиш ҳуқуқи ихтиёрий ҳисобланади.

«Эрскин Мэйнинг парламент ҳуқуқи, ишлаб чиқариши ва одатлари тўғрисидаги рисоласи» парламент тартиботи қоидаларига бағишланган эътиборли тўплам ҳисобланади (уни қисқартириб «Эрскин Мэй» деб атайдилар). Қоидаларнинг мунтазам нашрлари ўтган асрда бошланган ва ўшандан буён 20 марта нашр этилган. Тўплам муҳаррирлари — Жамоалар палатаси клерклари.

Парламент сессияларини ва Жамоалар палатаси мажлисларини ташкил этиш. Парламентни чақариш ва тарқатиб юбориш давлат бошлиғининг алоҳида ҳуқуқи ҳисобланади ва қироллик амрини чоп этиш йўли билан амалга оширилади. Бу ваколатларни қиролича Бош вазир маслаҳати билан ижро этади.

Парламентнинг бир чақариқ ваколат муддати беш йилга тенг. Парламент муддатидан аввал тарқатиб юборилиши мумкин. Парламент сессиялари ҳар йили чақарилади.

Парламент сессияси кузда бошланади (одатда октябр охирида ёки ноябр бошида) ва йил бўйи давом этади. Сессия вақтида парламент, ёзги таътиллارга қадар мажлисларини рождество, пасха ва троица туфайли тўхтатади. Августда сессия ёзги таътиллар муносабати билан тўхтатилади. Палата битта сессия давомида мажлис қиладиган кунлар сони турлича (ўртача 160—190 кун). Палата мажлислари шанба ва якшанбадан ташқари ҳар кунни бўлади.

Жамоалар палатаси мажлислари, одатда, очиқ бўлади. Аммо спикер бегоналарни чиқариб юбориш тўғрисида буйруқ беришга ҳақли, бу ҳолда мажлис ёпиқ эшиклар ортида ўтади.

Баъзан Жамоалар палатаси мажлиси «бутун палата кўмитаси мажлиси» шаклини олади. Палата муайян бир «билл»ни кўриб чиқиш учун ўзини кўмитага айлантириш тўғрисида қарор чиқаради. Одатда, бутун палата кўмитаси ё конституциявий аҳамиятга эга энг муҳим қонун лойиҳаларини ёки мунозарали бўлмаган

ва палата доимий кўмиталарга юбориш шарт деб билмаган лойиҳаларни кўриб чиқади. Кўмигадаги тартибот қоидалари палатадагидек жуда қаттиқ эмас. Бу ерда, масалан, палата аъзоси бир мартадан ортиқ сўзга чиқмаслиги тўғрисидаги қоида амал қилмайди. Мажлис охирида кўмига палатага киритиладиган ҳисоботни тасдиқлайди ва қайтадан палатага айланади.

Парламентда иш юритиш тили — инглиз тили ва бошқа тилда сўзга чиқиш рухсат этилмайди.

Палата мажлислари тўғрисидаги стенография ҳисоботлари 1803 йилдан бери «Парламент мунозаралари. Расмий ҳисобот (Ханзард)» номи (биринчи ношир исми) расмий тўпламларда чоп этилади. Ҳозир ҳисоботлар палата ходимлари томонидан тузилади, аммо унинг эски номи «Ханзард» сақланиб қолган ва расмий номга айланган.

Стенограммада фақат жиддий бўлмаган таҳририй тузатишлар йўл қўйилади. «Ханзард»да нафақат палаталар мажлислари, балки доимий кўмиталар стенограммалари ҳам босилади. Баъзи ҳисоботлар Жамоалар палатаси ва Лордлар палатаси учун чоп этилади.

Парламент фаолияти матбуотда кенг ёритилади. «Матбуот галереяси» деб номланган гуруҳ мавжуд бўлиб, унга газеталарнинг парламентдаги муҳбирлари кирадилар. Журналистлар «лоббиси»нинг алоҳида тизими юзага келган. Унга 100 га яқин журналист кирган (уларнинг рўйхати палата клеркларидан бири томонидан, спикер топшириғига кўра тузилади).

«Лобби»га кирувчи журналистлар палата мажлислар зали ёнида жойлашган палата аъзолари хонасига (уни «палата аъзолари лоббиси» дейдилар) кириш ҳуқуқига эга, лекин у ерга оддий кишилар қўйилмайди. Бу ерда палата аъзолари ва вазирлар билан норасмий учрашувлар бўлиб ўтади. Журналистлар «лоббиси» аъзолари Бош вазир ёрдамчиларидан кетма-кет янгиликлар олиб турадилар. Улар Жамоалар палатаси етакчиси, муҳолифат етакчиси брифингларида иштирок этадилар, ҳукумат тайёрлайдиган ҳужжатлардан улар чоп этилмай туриб нусхалар оладилар.

Матбуотда нафақат парламент палатаси, балки алоҳида масалаларни кўриб чиқиш учун тузилган махсус кўмиталар ҳисоботлари ҳам босилади.

1978 йилдан буён палата ва кўмиталар мажлисларидан доимий радиоэшиттиришлар бериб келинади. Бевоқифа телевизион кўрсатувлари намойиш этилади (Лордлар палатаси уларни 1968 йилда, Жамоалар палатаси 1989 йилда бошлаган).

Ишларнинг асосий турлари ва уларни кўриб чиқиш тартиби. Ҳукумат Жамоалар палатаси иш тартибини назорат қилади. Бўлажак ҳар бир сессия режаси Бош вазир томонидан кабинет билан

ҳамкорликда ишлаб чиқилади. Уни ҳукумат бош «қамчиси» ва Жамоалар палатаси етакчиси батафсил кўриб, маромига етказадилар.

Палата кўриб чиқадиган барча ишлар тартиботга кўра, бир неча тоифага бўлинган. Бундай тасниф ишларни кўриб чиқиш вақтини қатъий чегаралаб қўйган. Ҳар бир иш аниқ белгиланган вақтда киритилиши ва кўриб чиқилиши мумкин.

Ҳар бир мажлис «савол соати» билан бошланади, унда депутатлар вазирларга саволларини берадилар. Асосий кун тартиби «билл»лар ва таклифларни муҳокама қилишдан иборат. Ҳукумат номидан вазирлар томонидан киритиладиган «билл» ва таклифлар ҳукумат ишлари тоифасига киради. Алоҳида депутатлар эса «хусусий аъзолар» ишлари деб аталади (хусусий аъзо деганда парламентнинг оддий аъзоси тушунилади). Бу қатори муҳолифат ишлари ҳам мавжуд.

Палата вақти ҳукумат, хусусий аъзолар ва муҳолифат вақтига бўлинади. Одатда, сессиянинг 12 кунни хусусий аъзоларнинг қонун лойиҳаларини кўриб чиқишга ва 8 кунни уларнинг таклифларини муҳокама қилишга ажратилади. Муҳолифатга 20 кун ажратилади (булар унга мунозаралар учун мавзу танлаш ҳуқуқи таклиф этиладиган кунлар). Парламентнинг қолган вақтидан тўртдан уч қисми ҳукуматга тегишли. Ҳукумат ўз ишларига қулай шароит яратиш учун палатанинг доимий қоидалари амал қилишини вақтинча тўхтатиш ҳуқуқи билан таъминланган.

Палатадаги вақт муаммосининг жуда кескинлиги нафақат парламентнинг бандлигида, балки парламент бир сессия давомида кўриб чиқишга улгурмаган қонун лойиҳалари ва таклифлар ўз кучларини йўқотган, деб ҳисобланишидадир. Бу дегани — янги сессияда улар худди янгитдан киритилгандек қабул қилинади.

Жамоалар палатасида мунозараларни тўхтатиш учун ўзига хос усуллар қўлланади: «ёпилиш», «кенгуру», «гильотина». «Ёпилиш» шунга асосланганки, муҳокаманинг ҳар қандай поғонасида мунозаранинг туғайи тўғрисидаги таклифни киритса бўлади. Одатда бундай таклиф ҳукуматнинг бош «қамчиси» томонидан киритилади, таклиф қабул қилиш керакми ё йўқми, буниси спикерга боғлиқ. Агар спикер таклифни қувватласа, у овозга қўйилади ва камида 100 депутат қўлласса, қабул қилинган, деб ҳисобланади. Бу қоида яна парламент кўмиталарида қўлланади (20 депутат розилиги талаб этилади).

«Кенгуру» усули «билл» бўйича маъруза қилинаётганда, спикер, қонун лойиҳасига таклиф қилинган тузатишлардан қайсиларини муҳокамага қўйиш, қайсиларини қўймаслик керак, деган масалани аниқлайди. Масала спикер хоҳишига кўра ҳал эти-

лади. У ўзи лозим деб топганларида тўхтайтиди, бошқаларидан эса сакраб ўтади (шундан усул номи келиб чиққан).

Мунозараларни вақт жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам тўхтатадиган усул — «гильотина» (кескир асбоб) ҳисобланади. Ҳукумат палатада муҳокама этиш учун қонун лойиҳасининг алоҳида моддаларини ажратади ва уларни турли босқичларда муҳокама этиш учун аниқ вақт белгилайди. Вақт тугаши билан палата мазкур модданинг муҳокамасини, у маромига етган-етмаганидан қатъи назар, тўхтатишга мажбур.

Ҳукумат усулларни алмаштириб туришга ҳақли: «гильотина» тўғрисида таклиф киритилади, «кенгуру» қўлланади, «ёпилиш» таклиф этилади.

Палатада масалаларни кўриб чиқиш тартиби палатанинг ҳукумат кўпчилиги ва мухолифатга бўлинишига мувофиқ кечади. Ҳукумат ишлари бўйича аввал вазир, сўнгра мухолифат вакили сўзга чиқади, кейин эса сўз кўпчилик ва озчилик депутатларига берилади. Мухолифат ишлари бўйича аввал мухолифат вакили, сўнг — ҳукумат вакили ва охирида — бошқа депутатлар сўз оладилар.

Депутат муҳокамаларда фақат бир марта сўзга чиқа олади. Сўзлаш учун вақт чегараланган эмас, аммо спикер нутқни 10 дақиқадан ошмаслиги керак, деб эълон қилиши мумкин. Палатанинг таклиф ёки қонун лойиҳаси бўйича қарорини спикер эълон қилади. Агар унга баъзи депутатлар рози бўлмасалар, спикер овозга қўйиш тўрисида буйруқ беради.

Жамоалар палатасида овоз бериш очик бўлади. Таклиф ёки қонун лойиҳаси учун овоз бераётган депутатлар спикернинг ўнг томонига, қаршилар — чап тарафга йиғиладилар. Улар клеркка, унинг ёнидан ўтаётганда ўз номларини айтадилар. Овоз бериш натижасини спикер эълон қилади.

Қарорлар оддий кўпчилик овози билан қабул қилинади. Британ парламентида малакали кўпчиликни талаб этиш мавжуд эмас. Кворум — овозларнинг етарли бўлишини талаб қилиш ҳам йўқ. Агар овоз беришда 40 дан камроқ депутат иштирок этаётган бўлса, кўрилаётган масала кейинги мажлисга ўтказилади.

Ўз чиқишларида депутатлар маълум қоидаларга риоя қилишлари керак. Нутқни ўқиб бериш руҳсат этилмайди (қисқа қайдлардан фойдаланса бўлади).

Депутатларнинг бир-бирларига мурожаат этишининг маълум шакли мавжуд (исмлари билан чақирмай, балки учинчи шахсда: «фалон округлик муҳтарам парламент аъзоси» дейдилар). Депутатлар «нопарламент иборалар»ни қўллашга ҳақли эмаслар. Либосга жиддий талаблар қўйилган — эркаклар галстук ва пиджакда бўлишлари керак. Палатада ичиш, чекиш, ейиш ва ўқиш ман этилади.

Жамоалар палатасида депутатларни рўйхатга олинмайди, уларга аниқ жойлар белгиланмайди. Спикер сўз берганда улар жойларидан туриб сўзлайдилар. Умуман палатада фақат 427 депутатга жой бор. Бошқалар учун жойлар матбуот ва омма йўлагидан ажратилади. Мажлисларда кўпинча 20 дан ортиқ депутат бўлмайди. Аммо баъзи масалалар алоҳида аҳамиятга молик бўлиб, унда палата биноси тўлиб кетади (Бош вазирнинг саволларига жавоблар, хазинадор канцлернинг бюджет тўғрисидаги нутқи, муҳим «билл»лар ва сиёсий масалалар муҳокамаси чоғида). Депутатлар қайси хонада бўлмасинлар, палатада бўлаётган ҳамма янгиликлардан ички телевидение хизмати орқали воқиф бўлади. «Лобби»га кирувчи журналистлар палата аъзолари учун мўлжалланган хонага кириш ҳуқуқига эгалар.

Қонун чиқариш фаолияти

Парламент — мамлакатнинг қонун чиқарувчи олий органи. Қонун чиқариш соҳасидаги олий ҳокимият парламентга бутунлай ишониб топширилган. Қонун чиқариш жараёнида қиролича ҳам алоҳида аҳамият касб этади — ҳар икки палата қабул қилган қонун лойиҳалари фақат у маъқуллагандан кейингина қонун кучини олади. Шу билан бирга, Буюк Британиянинг олий қонун чиқарувчи органи тўғрисида гапирганда Жамоалар палатаси назарда тутилади, чунки у қонун чиқарувчи механизмнинг марказий таркибий қисми ҳисобланади.

1945 йилдан Жамоалар палатасининг тўртта аъзоси сафдан чиқарилган ёки шармандали хулқлари учун айбловдан сўнг ҳайдалишдан чўчиб, истеъфога кетганлар.

ГЕРМАНИЯ

Парламент шаклланишининг тартиби

Германия Федератив Республикасининг олий қонун чиқарувчи органи Федерал парламентдир. У қўйи палата — Федерал мажлис (Бундестаг) ва юқори палата — Федерал кенгаш (Бундесрат)дан ташкил топган.

Бундестаг 669 депутатдан иборат. Бундестагта сайлов тўғридан-тўғри ва пропорционал тизимда ўтказилади — сайловда 5% дан кам бўлмаган овоз тўплаган партиялар парламентда ўз вакилликка эга бўладилар. Бундестаг 4 йилга сайланади. Депутатларнинг ярми бутун мамлакат ҳудудини қамраган бир мандатли округларда мажоритар тизим бўйича сайланади (овоз беришда қатнашган фуқаролар овозларининг кўпчилигини олгандагина сайланган ҳисобланади). Депутатларнинг қолган қисми кўп мандатли округларда партияларнинг вилоят рўйхати бўйича сайланади. Шундай қилиб, ҳар бир сайловчи икки овозга эга бўлиб — алоҳида номзодга ва партиявий рўйхатга овоз беради.

Бундестаг аъзолари сайланмайди, балки вилоятлар (ГФР федерация аъзолари бўлган ҳудудлар — вилоятлардан ташкил топган) ҳукуматлари томонидан аҳолининг пропорционал миқдориди вакил қилиб юборилади. Бундесрат таркиби вилоятлардан бирида ҳукумат ёки айрим вазирликлар ўзгарганда алмашади.

Германия парламентининг юқори палатаси — Бундесрат ГФРнинг 16 вилояти манфаатларини ифодалайди. Ҳар бир вилоят камида уч овозга эга. Аҳолиси икки миллиондан ортиқ вилоят тўрт овозга, беш миллиондан ортиқ аҳолига эга вилоят — беш овозга, аҳолиси олти миллиондан ортиқ вилоят — олти овозга эга бўлади. Бундай вилоятларнинг вазир — Президентлари (Бош вазирлари) албатта, Бундесрат аъзоси бўлиши лозим. Бундесрат аъзолари императив мандатга эга, яъни ўзларининг вилоят ҳукуматлари дастурий кўрсатмаларига боғлиқ. Вилоят вакиллари бир хил овоз беришлари лозим бўлганидан овоз беришда вилоят ҳукумати ёки вилоятдан вакил қилинган битта аъзо иштирок этиши етарлидир.

Бундесратда ҳаммаси бўлиб 68 аъзо бор. Унинг таркиби федерал вилоятларнинг бирида ёки айрим вазирлар алмашганда ўзгаради. Қарорлар Бундесрат аъзоларининг мутлақ кўпчилиги (35 киши) томонидан қабул қилинади. Бундесрат аъзолари Бундестаг аъзоларидан фарқли ўлароқ, дахлсизлик ҳуқуқига эга эмас.

Германияда ўн саккиз ёшга етган фуқаролар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга.

Парламент ва сиёсий партиялар

Германиядаги асосий партия ва коалициялар ҳукмрон Социал-демократия партияси (ГСДП), Христиан-демократик иттифоқ (ХДИ) коалицияси ва Христиан-ижтимоий иттифоқи (ХИИ), Эркин демократик партия, «Яшиллар» партияси, Демократик социализм партияси (ДСП)дир.

ГСДП — сонига кўра Германиянинг энг катта партияси бўлиб, ўз сафларида 750 минг аъзо ва 12, 5 минг ташкилотларни бирлаштирган. 1869 йилда Эйзенада умумгерман ишчилар съездида тузилган. 1990 йил сентябрида шарқий герман тузилмаси билан бирлашди. Герхард Шредер партия раисидир.

Таъсири ва сонига кўра Христиан-демократик иттифоқи (ХДИ) ва Христиан-ижтимоий иттифоқ (ХИИ) коалицияси иккинчи ўриндадир. 1982—1999 йилларда ҳукмрон коалиция эди. ХДС 1950 йилда, ХИИ 1945 йилда мустақил партия сифатида шаклланган. Консерватив — демократик йўналишдаги мафкурага эга.

Сони ва аҳамиятига кўра учинчи ўринда турган Эркин демократик партия 1948 йилда партия сифатида шаклланган, 1990 йил августда шарқий герман тузилмаси билан бирлашган. Либерал партия ҳисобланади. Ҳукмрон коалицияга киради.

Ҳукмрон коалицияга кирадиган «Яшиллар» партияси 1980 йилда атроф муҳитни ифлослантиришга қарши курашадиган ҳаракатдан мустақил партия сифатида ташкил топган. 1990 йилда шу турдаги шарқий герман тузилмаси билан бирлашган.

Демократик социализм партияси (ДСП) собиҳ ГДРда ҳукмрон бўлган Германия бирлашган социалистик партияси (СБСП)нинг ворисидир. Партия 1990 йилда СБСП тарқатиб юборилгандан сўнг ташкил топган. Бу партия Макленбург — Померания вилоят ҳукумати таркибига кирган, 1998 йил ноябрдан Бундесратда вакилликка эга. 200 бургомистр ДСПнинг аъзосидир. ДСП Шарқий вилоятлардаги таъсирига кўра ХДИ ХИИ коалициясидан кейинги иккинчи партиядир. Мамлакат шарқида уч партияли — ХДИ ХИИ, ДСП, ГСДП — система юзага келган.

ГФР Асосий қонуни овоз бериш масаласида партияларнинг ўз аъзоларига муайян қарорни мажбуран қабул қилдиришда қатъий мандатни рад этади. Конституцияга кўра депутатлар овоз беришда «ўз виждони амрига бўйсунди». Асосий қонун тўғридан-тўғри мажбур этишликка ҳам йўл ҳўймайди. Албатта, депутат қоидага кўра ўз партияси (ёки тегишли фракцияси) фикрини ҳисобга олади. Аммо у партия интизомини бузганлиги учун партия ёки фракция сафидан чиқарилса ҳам депутат мандатига эгалиги-

ча қолаверади. Бундестагдаги ўринларнинг ярми партиялар ўрта-сида олинган овозларнинг пропорционал сонига мувофиқ тақсимланади. Пропорционал сайлов тизими соф ҳолда ҳатто майда партиялар учун вакиллик кафолатлаганидан бу кўпинча ҳукуматни тузишда мураккаб муаммолар яратади. Германияда сиёсий беқарор бўлган Веймар Республикасида ҳукм сурган вазиятлар қайтарилмаслиги учун 5 % ли тўсиқ киритилган. Бундестагдаги ўринга ё партиявий рўйхат буйича 5% дан кам бўлмаган овозларни олган, ёки учтадан кам бўлмаган сайлов округида галаба қилган партиялар эга бўладилар. Натижада ГФРда қарийб барча кичик партиялар сиёсий саҳнада тушиб кетдилар. Фракциялар ўз партиялари олган сайловчилар овозининг фоизига пропорционал тарзда кўмиталарга вакиллар юборадилар.

Палаталарнинг ташкилий тузилмаси

Бундестаг ўз ташкилий тузилмасини ва иш жадвалини мустақил белгилаш ҳуқуқига эга. Булар устав тарзида бўлиб, регламент билан мустаҳкамланади; Бундестагга бўлган сайловнинг тўғрилигини текшириш ҳуқуқига ҳам эга. Ёпиқ мажлис ўтказиш ҳақидаги қарор парламентнинг ўндан биридан кам бўлмаган қисми аризасига кўра учдан икки қисм кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Бундестаг томонидан қарор қабул қилиниши учун унинг аъзоларининг кўпчилиги иштирок этиши зарур. Қоида тариқасида қарор оддий кўпчилик томонидан қабул қилинади, бироқ Федерал Канцлер сайлови ва конституция ўзгариши ҳолларида ёки Бундестаг депутатлари кўпчилигининг овозини ёки овозларининг учдан икки ҳисмини олиш зарурлиги назарда тутилган.

Бундестаг Президенти немис Конституцияси анъаналарига кўра парламентнинг энг кучли фракцияси аъзоларидан сайланади. Веймар республикаси билан қиёс қилганда унинг ваколатлари Федерал Ҳукумат ва уни бошқарадиган Федерал Канцлер фойдасига онгли равишда чекланган. Федерал Президент ўзида давлатни гавдалантириб (барча Президентлар бу лавозимда бўлган вақтларида ўзларининг партия аъзоликларини тўхтатиб турадилар) ва зарур бўлган ҳолларда ҳолис воситачи ва ихтилофли вазиятларда ҳакам сифатида, вакиллик вазифаларни бажаради. Президентнинг ҳақиқий роли кўпинча унинг шахсий обрўсига боғлиқ. Федерал Президентни Федерал мажлис ва Бундестаг аъзоларидан ва вилоятларнинг ландтаглар (вилоятлар парламентлари) томонидан сайланадиган тенг сонли вакилларидан иборат махсус тузиладиган орган сайлайди. Федерал мажлисга кўпинча ландтаг аъзолари бўлмаган обрўли жамоат арбоблари, олимлар, санъат арбоблари вакил этилади. Федерал мажлис барча аъзолари кўпчилиги-

нинг овозини олган номзод сайланган ҳисобланади. Номзоди кўйилганлардан бирига биринчи тур ҳам, иккинчи тур ҳам ғолиблик келтирмаса, сайланаётганлардан бири учинчи турда овоз беришга қатнашган аъзоларнинг кўпчилиги овозини олса, сайланган ҳисобланади. Федерал Президент беш йил муддатга сайланади. Бу Бундестаг ваколатидан бир йилга ортиқ. Бу, агар Президентни сайлаш тартиби чўзилиб кетса, ҳукумат тузиш билан боғлиқ қийинчиликларни бартараф этиш мақсадида қилинган. (Германияда ҳукумат Президент тақлифига кўра Бундестаг томонидан сайланади). Президентликка сайланиш ҳуқуқидан ГФРнинг 40 ёшга тўлган ва Бундестагга сайланиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролари фойдаланадилар.

Президент бўлиб фақат икки муддатга сайланиш мумкин. Президент бошқа ҳақ тўланадиган вазифани эгаллаши, тижорат ёки касбий фаолиятни амалга ошириши, корхоналарнинг фойда оладиган раҳбар органлари таркибига кириши мумкин эмас. Президент давлат бошлиғи сифатида ўз ҳаракатлари учун жавобгар эмас: унинг қарийб барча актлари Федерал Канцлер ёки тегишли вазири томонидан имзоланади, бу билан сиёсий ва ҳуқуқий маъсулият вазирга ёки ҳукуматга ўтади. Федерал Канцлерни тайинланиш ёки бўшатиш, Бундестагни тарқатиб юбориш ва истеъфога чиқаётган Федерал Канцлердан, ўрнига янги канцлер тайинлангунча ишларини давом эттириб туришни илтимос қилиш бундан мустасно. Агар Бундестагда кўпчилик ўринга эга бўлган партия ёки коалиция бўлмаса, Президентнинг роли ошади. Бундай шароитда у мамлакат сиёсий ривожланишини бир неча йил олдинга белгилаб, канцлер номзодини шахсан тавсия этади. Федерал Президент Бундестаг Президентидан Бундестаг мажлисини чақиришни ҳамда (Асосий қонун билан белгиланган ҳолларда) уни тарқатиб юборишни талаб қила олади. У халқаро ҳуқуқ меъёрларига мувофиқ Федерациянинг вакили ҳисобланади ва унинг номидан бошқа давлатлар билан шартномалар тузади. Шартномаларни кучга киритиш ҳам Президентнинг алоҳида ҳуқуқи ҳисобланади, Бундестаг қабул қилган қонунлар конституцияга мувофиқ Федерал Президент томонидан расмийлаштирилади ва «Федерал қонунлар хабарномаси»да эълон қилинади. Агар Президент қабул қилинган қонунни Конституцияга хилоф деб топса, Бундестаг эса бунга рози бўлмаса, у Федерал Конституциявий судга мурожаат қила олади. Ўз навбатида, Бундестаг ёки Бундесрат Федерал Конституциявий суд олдида Федерал Президентга қарши (Бундестаг ёки Бундесрат аъзоларининг чорагидан кам бўлмаган қисми ташаббусига кўра), Асосий қонун ёки бошқа федерал қонунни қасддан бузган, деб айблов қўзғатиш мумкин. Айблов қўзғатиш ҳақидаги қарор Бундестаг аъзоларининг

кўпчилигининг учдан икки қисми ёки Бундесрат овозининг учдан икки қисмини талаб этади. Агар Федерал Конституциявий суд айбловни тасдиқласа, Президентни лавозимидан маҳрум эта олади (суд айблов кўрсатилгандан сўнг уни вазифасидан вақтинча бўшатишга ҳам ҳақли). Федерал Президент ваколатлари бу ҳолатларда Бундесрат Президенти томонидан бажариб турилади.

Федерал Президент тўртта вице-Президент билан биргаликда Президиумни ташкил этади. Депутатлардан Президиум котибияти сайланади. Бундестаг мажлисларида Президиум аъзоларидан бири раислик қилади. Бундестаг биносида раис кўрсатмалар беради ва полиция ваколатларини бажаради.

Мамлакат Конституцияси мажбурий тартибда Бундестаг ҳузурда тўртта — Европа иттифоқи ишлари, ташқи ишлар, муҳофаа ишлари ва илтимосномалар бўйича комитетлар тузишни шарт этиб қўяди. Бундестаг қонунларни тайёрлаш ва қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш жараёнида муҳим рол ўйнайдиган бошқа кўмиталарни ҳам тузиш ҳуқуқига эга.

Ҳозир 22 кўмита ишламоқда. Бундестаг қонунчилик соҳасида ҳал қилувчи рол ўйнайди ва қонун лойиҳаларини киритади, қонунлар қабул қилади, Федерал Канцлерни сайлайди, Федерал Президент ва Федерал судьялар сайловида иштирок этади, Ҳукуматни тузишда қатнашади, Ҳукумат фаолияти устидан жорий назоратни амалга оширади, Федерал Канцлерга унинг ўзини ва ҳукуматнинг истеъфога чиқишга мажбур қилиш мақсадида конструктив ишончсизлик билдириш ҳуқуқига эга.

Бундестаг Канцлерга ишончсизлик билдириб, кўпчилик овоз билан унинг ворисини сайлаб ва уни вазифасидан бўшатишни сўраб, Президентга мурожаат қилиши мумкин. Президент бу илтимосни бажариши ва сайланган шахсни тайинлаши лозим. Бироқ агар Канцлернинг унга ишонч билдириш тўғрисидаги илтимоси Бундестаг аъзолари кўпчилигининг маъқуллашига сазовор бўлмаса, Президент Канцлер таклифига кўра 21 кун мобайнида Бундестагни тарқатиб юбориши мумкин. Тарқатиб юборишга оид ҳуқуқ Бундестаг кўпчилик овоз билан янги Канцлерни сайлаганидан сўнг ўз кучини йўқотади.

Федерал Ҳукумат чиқараётган меъёрий ва маъмурий актлар (агар улар тўғридан-тўғри ёки бевосита вилоятлар манфаатини қамраб олса) Бундесрат томонидан маъқулланишни тақозо этади.

Бундестаг ўз-ўзини тарқатиб юбориши мумкин эмас. Федерал Канцлер томонидан ҳукуматга ишонч билдириш масаласи киритилиши билан муддатидан олдин тарқатиб юбориш юз бериши мумкин. Агар Федерал Канцлернинг таклифи мутлақ кўпчилик овозини ололмаса, унда Федерал Президент Канцлер аризасига кўра Бундестагни тарқатиб юбориши мумкин. Агар Бундестаг

жуда қисқа муддатларда бошқа Канцлерни сайласа (конструктив ишончсизлик билдириш), бу ҳуқуқ ўз кучини йўқотади.

Бундестаг очиқ мажлислар давомида зарур далиллар йиғадиган тергов қўмитаси таъсис этиш ҳуқуқига эга, аъзоларнинг чораги таклифига кўра эса — мажбурдир. Мажлислар ёпиқ бўлиши ҳам мумкин. Далиллар тўплашда, тегишли тарзда жиноий-процессуал меъёрлар қўлланилади. Ёзишмалар, почта, телеграф ва телефон алоқалар сирлиги дахлсиз қолади. Тергов қўмиталари қарорлари судда кўрилмайди.

Бундестаг депутатлари парламентда сўз эркинлигидан фойдаланадилар. Улар ўз фикрларини билдирганлари ва берган овозлари учун жазоланмайдилар (туҳмат бундан мустасно), улар депутатликдан кетганларидан кейин ҳам, яъни умр бўйи бу қонун амал қилади. Қонун Бундестаг рухсатсиз депутатларга қарши жиноий иш бошлашни ёки уларни қамоққа олишни тақиқлайди. Агар депутат қонунбузарликка йўл қўйган пайтида ёки навбатдаги кун давомида қамоққа олинса, рухсат талаб қилинмайди. Депутат ҳуқуқий тартибни бузганлиги учун ҳам жазоланиши мумкин. Амалда Бундестаг, сиёсий тусдаги ҳақоратлар тўғрисида гап бормаса, жиноий терговга розилик беради.

Депутатнинг шахсий эркинлигини ҳар қандай четлаш ёки унга қарши 18-модда асосида иш қўзғатиш учун ҳам Бундестагнинг розилиги талаб этилади. Депутатга ҳаратилган ҳар қандай жиноий иш ва 18-моддада кўрсатилган ҳар қандай расм-русум, ҳибс ёки шахсий эркинликни бошқача чеклашлар Бундестаг талабига кўра тўхтатилиши лозим. Депутат ўзига қандайдир фактлардан хабар берган кишилар ва шу фактлар ҳақида гувоҳлик беришдан бош тортишга ҳақли. Шу ҳуқуқ доирасида унинг ёзма материалларига ҳибс эълон қилиш мумкин эмас.

Бундестагдаги ўринга ўз номзодини қўйган шахс сайловга тайёргарлик кўриш учун зарур таътилга чиқиш ҳуқуқидан фойдаланади.

Депутатлик ваколатларини қабул қилиш ва амалга оширишда ҳеч кимга тўсиқлар қўйилмайди. Шу муносабат билан ишдан бўшатиш тўғрисида огоҳлантириш ёки бўшатишга йўл қўйилмайди. Депутатлар ўзининг мустақиллигини таъминлашга етарли мукофот билан тақдирланиш ҳуқуқига эга. Улар давлатнинг барча транспорт воситаларидан бепул фойдалана оладилар. Бундестаг таркибида 8 йилдан кам ишламаганлар нафақа ёшига етиши билан нафақа олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Бундестаг сайланганидан сўнг 30 кундан кам бўлмаган муддатда йиғилади. Бундестаг ўз сессияларини бошланиши ва тугашини белгилайди. Агар Бундестаг аъзоларининг учдан бири, Федерал Президент ёки Федерал Канцлер талаб қилса, Бундестаг раиси сессияни муддатидан олдин чақиришга мажбур.

Бундестаг ўзининг Раиси, унинг ўринбосарлари ва котибларини сайлайди. У ўзининг регламентини қабул қилади. Раис Бундестаг биносида фармойиш беради ва полиция ваколатларини амалга оширади. Унинг розилигисиз Бундестаг биносида тингув ёки ҳибсга олиш ўтказилиши мумкин эмас. Сайлов натижаларининг тўғрилигини текшириш Бундестаг ваколатига киради. У депутатнинг Бундестагдаги аъзолигидан маҳрум бўлиш масаласини ҳам ҳал этади. Бундестаг қароридан норозилик Федерал Конституциявий судда кўрилади. Тафсилотлари федерал қонун билан бошқарилади.

Бундестаг мажлислари очиқ ҳисобланади. Унинг ўндан бир қисми ёки Федерал Ҳукумат илтимосига биноан овозларнинг кўпчилик учдан икки қисми билан мажлислар ёпиқ деб эълон қилиниши мумкин. Бу илтимоснома бўйича қарорлар ёпиқ мажлисда қабул қилинади.

Бундестаг томонидан қарорлар қабул қилиниши учун Асосий қонун билан бошқача белгиланган бўлмаса, берилган овозларнинг кўпчилиги талаб этилади. Бундестагда ўтказиладиган сайлов учун бу қоидадан регламент билан истисно белгиланиши мумкин.

Бундестаг ва унинг қўмиталарининг очиқ мажлисларида бўлган гапларни ҳаққоний тарқатгани учун ҳеч ким ҳеч қандай жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Бундестаг ва унинг қўмиталари мажлисларда Федерал Ҳукуматдан исталган аъзонинг ҳозир бўлишини талаб қила олади. Бундесрат ва Федерал Ҳукумат аъзолари ҳамда уларнинг вакиллари Бундестаг ва унинг қўмиталари барча мажлисларига кириш ҳуқуқига эгадир. Улар исталган вақтда мумкин.

Судлар ва маъмурий органлар ўзаро ҳуқуқий ва идоралараро ёрдам кўрсатишга мажбурдир. Тергов қўмиталарининг қарорлари судда қараб чиқилмайди. Судлар қўмиталар ўтказган тергов ҳолатларнинг малакаси ва баҳосида улар билан боғланмаган.

Бундестаг Европа Иттифоқи бўйича қўмита тузади. Бундестаг Федерал Ҳукуматга нисбатан ўзининг 23-моддада кўрсатилган ҳуқуқларини қўллаш учун Қўмитага ваколат бериши мумкин. Бундестаг ташқи ишлар бўйича Қўмита, мудофаа масалалари бўйича Қўмита, тергов қўмитаси каби ҳуқуқлар беради. Ўз аъзоларининг тўртдан бир қисми илтимосномаси бўйича муайян масалага доир тергов ўтказишга мажбурдир.

Бундестаг Асосий Қонуннинг 17-моддасига кўра ўзига бериладиган шикоятлар ва илтимосларни кўриб чиқадиган махсус қўмита тузади. Шикоятларни текшириш бўйича қўмитанинг ваколатлари федерал қонун билан белгиланади.

Юқори палата ишларига вилоятлар Бош вазирларидан бир

йил муддатга сайланадиган Бундесрат Президенти раҳбарлик қилади. Аввал йирик вилоятдан, сўнг кичикроғидан энг кичи-га қадар Бош вазир шу лавозимни эгаллайди.

Бундестаг сингари Бундесрат ҳам Европа Иттифоқи тасарруфига тааллуқли масалалар бўйича турли қўмиталар тузади. Бундесрат Европа палатаси тузиш мумкинки, унинг қарори Бундесрат қарорига тенглаштирилади. Бундесрат Федерациянинг қонунчилик органи сифатида қўидаги ҳуқуқларга эга: қонунчилик ташаббуси билан чиқиш, Федерал Ҳукуматнинг қонун лойиҳаларига ўз муносабатини билдириш, қабул қилинишига унинг розилиги талаб этиладиган қонунларни (биринчи навбатда вилоятлар манфаатини қамрайдиган ҳамда Асосий қонунга ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги қонунлар) маъқуллаш ёки маъқулламаслик, Европа масалалари бўйича Федерация сиёсатини шакллантириш, Федерал Конституциявий судни сайлашда иштирок этиш. Вилоятлар манфаатини бевосита ёки бавосита қамраб Федерал Ҳукумат чиқарадиган меъёрий ва маъмурий актлар ҳам Бундесрат томонидан маъқулланишни тақозо этади. Бундесрат мудофаа урушларини эълон қилишни маъқуллаши (ёки рад этиши) керак.

Вилоятлар Бундесрат орқали Федерация қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятни амалга оширишда ҳамда Европа Иттифоқи ишларида қатнашадилар. Бундесрат вилоятлар ҳукуматларининг тайинланадиган ва чақириб олинадиган аъзоларидан иборат. Уларнинг ўрнини бу ҳукуматларнинг бошқа аъзолари эгаллаши мумкин. Вилоятлар фақат келишилган ҳолда ва фақат Бундесратда ҳозир бўлган аъзолар ёки уларнинг вакиллари томонидан овоз бериши мумкин.

Бундесрат ўз қарорларини кўпчилик овоз билан қабул қилади. У регламентни белгилайди. Унинг мажлислари очиқ ўтказилади, аммо улар ёпиқ ҳам бўлиши мумкин. Европа Иттифоқи ишларига доир масалалар бўйича Бундесрат Европа Палатасини тузиши мумкин, унинг қарорлари Бундесрат қарорларига тенглаштирилади. Бундесрат қўмиталарига вилоят ҳукуматларининг бошқа аъзолари ёки вакил қилинганлари кириши мумкин. Федерал Ҳукумат аъзолари Бундесрат ва унинг қўмиталари мажлисларида қатнашиш ҳуқуқига эга, талаб этилганда эса мажбуран қатнашиши зарур. Улар исталган вақтда сўзга чиқиши лозим. Федерал Ҳукумат Бундесратни кундалик ишлар ҳақида хабардор қилиб туриши керак.

Парламентдаги иккала палатанинг ўзаро таъсири самарадорлигини ошириш мақсадида 1968 йилда ГФР Конституциясига Бундестаг депутатларининг учдан икки қисми ва Бундесрат аъзоларининг учдан бир қисмидан ташкил топган бирлашган қўмита

тузиш ҳақида модда киритилган эди. Бирлашган қўмитага депутатлар Бундестаг томонидан фракциялар вакиллиги асосида, Бундесрат томонидан эса вилоятлар вакиллиги (ҳар вилоятдан биттадан вакил) асосида тайинланади. Бирлашган қўмитанинг ташкил этилиши ва унинг иш тартиби Бундестаг томонидан қабул қилинадиган ва Бундесрат томонидан маъқулланадиган регламент билан бошқарилади.

Парламент назоратининг амалга оширилиши

Бундестаг ўз назорат вазифаларини Ҳукумат томонидан тавсия этилган бюджет тўғрисидаги қонунни тасдиқлаш ҳамда ўз мажлисларига вазирларни чақириш йўли билан амалга оширади. Бюджетнинг бажарилишини ва амалга оширилишини текшириш мақсадида Бундестаг молия вазири ҳисоботини эшитади. Ҳисоботни Федерал ҳисоб палатаси текширади; у суддан мустақил бўлган орган ҳисобланади.

Бундестагнинг қўшимча органи сифатида ва асосий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун Бундестагнинг мудрофаа бўйича вакили тайинланади. Тафсилотлари федерал қонун билан белгиланади.

Федерал Президент конституциявий ёки бошқа федерал қонунни қасддан бузса, Бундестаг ёки Бундесрат Федерал Конституциявий суд олдида унга қарши айбловни илгари суриши мумкин. Айблов кўрсатиш таклифи Бундестаг аъзоларининг тўртдан бирдан кам бўлмаган қисми ёки Бундесрат овозларининг тўртдан бир қисми томонидан киритилиши мумкин. Айблов кўрсатиш ҳақидаги қарор учун Бундестаг аъзоларининг учдан икки қисмидан кўпроғи ёки Бундесрат овозларининг учдан икки қисми талаб этилади. Айбловни, уни илгари сурган орган вакили тақдим этади.

Агар Президентнинг Асосий қонун ёки бошқа федерал қонунни қасддан бузганлиги Федерал Конституциявий суд томонидан аниқланса, Президент лавозимидан бўшатилади. Федерал Конституциявий суд вақтинчалик фармойиш билан, илгари сурилган айблов Президент кейинги вазифаларини бажаришига ҳалақит беради деган аниқлов киритишга ҳақли.

Фаолият юритиш тартиби

Германия парламенти фаолиятининг асосий шакли устувор даражада мунозаралардан иборат бўлган ялпи мажлислардир. Палаталар ялпи мажлисларда парламент гуруҳлари ва қўмиталарида тайёрланган ҳужжатлар лойиҳалари бўйича қарорлар қабул қилади.

Мажлисни палата Президенти очиб, парламент гуруҳлари ва

оқсоқоллар Кенгаши доираларида олдиндан келишилган кун тартибини эълон қилади. Палата Президенти кун тартибига қараб кўмита вакили, ҳукумат аъзоси ва бошқаларга сўз беради.

Бундестагда ҳар бир муайян масала бўйича баҳслар давомийлиги, одатда, оқсоқоллар Кенгаши доираларида парламент гуруҳлари ўртасида аниқланади ва бутун палата қарори билан тасдиқланади. Бунда сўзга чиқувчилар вақти асосан, уларнинг салмоғига мувофиқ ҳолда гуруҳлар ўртасида тақсимланади. Ўз навбатида, ҳар бир парламент гуруҳи унинг аъзоларидан ким ва қанча вақтга сўзга чиқишини ўзи ҳал қилади. Қарор қабул қилингандан сўнг парламент гуруҳлари котиблари тегишли ахборотни палата Президентиغا етказиши, у мажлис жараёнида қабул қилинган иш тартибига депутатлар қандай риоя этаётганини назорат қилади. Ажратилган вақт тугаши билан палата Президенти мунозарани тўхтатиб, масалани овозга қўяди. Расман, палата умумий қарор билан мунозарани давом эттириши мумкин, бироқ бу амалиётда жуда кам учрайди.

Германия парламентидаги мунозаралар шакли ва давомийлигига кўра ҳар хил. Асосий мунозаралар, қисқа мунозаралар, чоршанба мунозаралари, алоҳида муҳим масалалар бўйича мунозаралар мавжуд.

Асосий мунозаралар, кўпинча, ҳукуматнинг сиёсий баёнотларидан сўнг бошланади ва одатда ҳукуматнинг биринчи баёноти сингари муҳим ҳужжатларнинг иккинчи ўқиши давомида олиб борилади. Бундай мунозараларнинг вақти анъанавий чекланмайди.

Қисқа мунозаралар деганда сўзга чиқувчи 5—10 минут билан чекланган нутқлар тушунилади. Бунда ҳар бир парламент гуруҳидан фақат бир ёки икки депутат ҳамда ҳукуматнинг битта вакили сўзга чиқади. Шундай қилиб, палата бир кун давомида соат 9.00 дан 21.00 гача (тушлик билан бирга) мунозара қилишни уддалайди. Мунозараларнинг бундай шакли асосан парламент гуруҳларига у ёки бу масала бўйича ўз позицияларини очиқча баён қилиш имкониятини беришга қаратилган.

«Пайшанба мунозаралари» давомида муҳим масалалар муҳокама қилинади. Мунозаралар одатда 4—6 соат давом этиб, телевидение орқали олиб кўрсатилади. Айни вақтда парламентнинг бошқа органларида мажлислар ўтказилмайди. Пайшанба мунозаралари давомида сўзлаш вақти 10 минут билан чекланган, аммо сўзга чиқувчилар миқдори чегарланмайди.

Ўта муҳим масалалар бўйича мунозаралар, депутатлар Ҳукумат вакиллариغا саволлар бериши ҳамда долзарб масалалар бўйича мунозаралар ўтказиши қўшимча имконият тарзида киритилган. Мунозаранинг умумий вақти 60 минут, битта депутатнинг сўзлаш

вакти эса 5 минут билан чекланган. Мунозаранинг бундай шакли тўғрисидаги қарор оқсоқоллар Кенгаши томонидан ҳамда Бундестагнинг камида 34 аъзоси ёки парламент гуруҳларидан бирининг тегишли сўрови бўлган ҳолларда қабул қилинади.

Мунозаралар тутагандан сўнг, палата аъзолари нега улар муҳокама этилаётган масала бўйича у ёки бу тарзда овоз беришларини сўраб, «овоз бериш бўйича баёнот» қилишлари мумкин. Бу тартиб фақат муҳокама этилаётган қонун лойиҳалари бўйича яқуний қарор қабул қилинишидан олдин амалга оширилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳар икки палата ва Федерал Ҳукуматга тегишлидир, бироқ қонунчилик жараёнида Бундестаг етакчи рол ўйнайди. Ҳукумат Бундесратга қонун лойиҳасини киритади, у ўз фикрини олти ҳафтадан кечиктирмай Бундестагга юборади. Алоҳида шошилиш ҳолларда ҳукумат уч ҳафта ўтгандан сўнг қонун лойиҳасини бевосита Бундестагга жўнатиши мумкин.

Бунда у ёки бу қонун қабул қилиниши зарурлиги акс этган тегишли ҳужжатни палата депутатларининг камида 5 фоизи ёки парламент гуруҳларидан бири имзолаши керак.

Шу билан бирга, қабул қилинадиган қонунларнинг 2/3 қисмидан ортиғи Федерал Ҳукуматдан томонидан таклиф қилинадики, буни мамлакатдаги мавжуд парламент бошқарув тизимининг ўзига билан тақозо этади: парламент Федерал Канцлерни сайлайди ва, шунинг учун, парламентдаги кўпчилик билан Ҳукумат манфаатлари амалда бир-бирига мос тушади. Аммо бу, Бундестаг ҳукуматнинг барча қонунчилик ташаббусларини автоматик суръатда қабул қилади, деган маънони билдирмайди. Федерал ваколатлари доирасидаги (тўлиқ ёки қисман) масалалар бўйича Бундестаг қонун қабул қилади. Бюджет харажатлари кўпайишига олиб келадиган ва янги харажатларни ёки булар келажакда бўлишини назарда тутадиган қонунлар фақат Федерал Ҳукумат розилиги билан қабул қилинади. Қонун тугалланган даражада қабул қилиниши учун уч ўқишдан ўтади ва тегишли кўмитада қараб чиқилади. Вилоятлар манфаатларини қамраб оладиган қонунлар Бундесрат томонидан маъқулланиши лозим.

Қонун лойиҳалари асосан, мамлакатнинг тегишли вазирликлари ва муассасаларида ишлаб чиқилади. Қонунчилик ташаббусларини илгари суриш ва қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнида давлат дастурлари муҳим рол ўйнайди. Бу дастур ҳукумат фаолиятининг бошида қабул қилинади ва яқин тўрт йилга мўлжалланган асосий вазибаларини акс эттиради.

Асосий қонуннинг республикавий, демократиявий ва ижтимоий ҳуқуқий давлат ҳамда инсон ҳуқуқлари, Федерациянинг вилоятларга бўлиниши ва қонунчиликда вилоятларнинг иштирокига тегишли белгиловчи тамойиллари Асосий қонунга туза-

тишлар киришида ўзгариши мумкин эмас. Бунинг учун парламент ҳар икки палатаси аъзоларининг учдан икки қисми овозлари билан махсус қонун қабул қилиниши талаб этилади.

Федерациянинг алоҳида ваколатлари вилоятларнинг манфаатларини қамраб олганда ёки Федерация қонунчиликини бошқариш ҳуқуқига эга бўлган ҳолларда Федерал ҳукумат Бундесрат ҳулосасини ҳисобга олади. Агар масала вилоятлар қонунчилиги ваколатини, уларнинг муассасаларини ёки маъмурий тартибларини қамраса, у ҳолда, Федерация иродасини шакллантиришда Бундесрат позицияси тегишли тарзда ҳисобга олинади; бунда Федерациянинг умумдавлат масъулияти таъминланиши керак. Федерация харажатларининг кўпайишига ёки даромадларининг пасайишига дахлдор масалаларда Федерал Ҳукуматнинг розилиги талаб этилади. Агар масала вилоятларнинг алоҳида қонунчилиги ваколатига тегишли бўлса, Европа Иттифоқи аъзоси сифатида Германия Федератив Республикасига тегишли ҳуқуқни, Федерация Бундесрат тайинлаган вилоят вакилига беради. Ҳуқуқларнинг амалга ошиши Федерал Ҳукумат иштирокида ва у билан мувофиқлашган ҳолда юз беради, бунда Федерациянинг умумдавлат масъулияти таъминланиши лозим.

Агар давлат қарорлари ёки қандайдир дастурларни амалга ошириш жараёнида молиявий ёки бошқа мураккабликлар келиб чиқса ҳам қонунчилик ташаббуси билан чиқиш мумкин. Бу ҳолда вилоятлар маъмурияти Ҳукумат ёки Бундесратга, айнан бир хил қонуний актларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш йўли билан мавжуд муаммоларни ҳал этиш учун мурожаат қиладилар. Қонун қабул қилиш зарурияти Федерал Олий ва Федерал Конституциявий судларнинг суд амалиётида у ёки бу масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш муносабати билан келиб чиқади.

Қонун лойиҳаларини тайёрлаш давомида вазирликлар нодавлат ташкилотлари ва жамоатчилик гуруҳлари вакиллари («манфаатлар бўйича гуруҳлари») билан фаол маслаҳатлашув ўтказадилар, чунки бу лойиҳалар уларнинг манфаатларини қамраб олиши мумкин. Шу йўл билан қонунлар ишлаб чиқилиши ва қабул қилинишининг илк давридаёқ жараёнларга таъсир кўрсатиш имкони туғилади. Ушбу гуруҳлар кўпинча турли ижтимоий гуруҳларнинг етарли асосланган манфаатларини ифодалагани учун бу йўл қонун ижодкорлиги фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Қонун лойиҳаси ишлаб чиқилишининг якунида ишлаб чиқувчи-вазирлик уни давлатнинг бошқа маҳкамаларига, розилик олиш учун ҳамда Адлия вазирлигига қонунчилик талабларига мослигини экспертиза ҳилиш учун юборади.

Сўнгра қонун лойиҳаси юқори палата — Бундесратга юборилади, у эса танишиб чиққандан сўнг, ўз шарҳлари билан Бунде-

стагга беради. Бу, аввал бошдан Бундесратнинг ушбу масалага оид қатъий позициясини аниқлашга ва оқибатда муҳим баҳс ва ихтилофларни анча даражада четлаб ўтишга имконият беради, чунки Германия парламенті юқори палатаси амалда истаган қонун лойиҳасини рад қилиши унинг кучга киритилишни тўхташи мумкин.

Қонун лойиҳалари Бундестагга келиб тушгач, унинг нухалари парламент гуруҳлари ўртасида тарқатилади. Эксперт ишчи гуруҳлар лойиҳани ҳар томонлама ўрганадилар — амалда Бундестагнинг ҳар бир депутати у ёки бу соҳада мутахассис. Парламентнинг ҳар бир гуруҳи бу қонун лойиҳаси бўйича унинг тезкорлиги, биринчи ўқиш санаси, янги мажлислар давомида ўз аъзоларининг сўзга чиқиши ва ҳоказолар бўйича ўз позициясини белгилайди. Қонун лойиҳасини парламент гуруҳларида дастлабки қараб чиққандан сўнг Бундестаг оқсоқоллар кенгаши биринчи ўқиш муддатини аниқлайди.

Бундестагга одатда қонун лойиҳалари уч ўқишдан ўтади. Биринчи ўқиш давомида қонун лойиҳасига оид мунозаралар фақат оқсоқоллар кенгашининг тегишли тавсияси ёки парламент гуруҳларидан бирининг сўрови бўлганда ўтказилади. Бу мунозаралар лойиҳа бўйича мавжуд нуқтаи-назарлардан кенг жамоатчиликни хабардор қилишга ҳамда қонун лойиҳасини янада чуқурроқ ишлаш учун қўмиталарга беришдан олдин парламент гуруҳлари фикрлари хилма-хиллигини намойиш қилишга қаратилган.

Белгиланган тартибга мувофиқ қўмиталар ўз ишларини ўз хоҳишларига кўра ташкил этишга ҳақлидир. Айни вақтда, қўмиталар палата ялпи мажлиси учун маъруза тайёрлаш ва лойиҳалар муҳокамасини ўтказишга масъул бўлган маърузачиларни тайинлашга мажбуриятлидир. Маърузачилар ўз парламент гуруҳлари ва қўмита ўртасидаги бўғин ҳисобланади.

Қўмита ўз ишини тугатгандан сўнг ишланган қонун лойиҳасини парламент гуруҳларига танишиш учун беради. Парламент гуруҳлари янги таҳрирга нисбатан ўз позициясини ишлаб чиқади ҳамда иккинчи ўқиш давомида мунозараларда сўзга чиқиш учун ўз аъзоларидан бирини тайинлайди.

Иккинчи ўқиш давомида асосий маърузачи ёки маърузачилар чиқишларидан сўнг асосий мунозаралар бошланади. Мунозаралар пайтида депутатлар қонун лойиҳаси ҳар бир моддасини алоҳида муҳокама қиладилар. Сўнгра бу лойиҳа овоз беришга қўйилади. Заруриятга кўра қонун лойиҳаси учинчи ўқишини ҳам ўтказиш мумкин.

Бундестаг маъқуллагандан сўнг қонун лойиҳаси Бундесратга юборилади. Бундесрат лойиҳага мутлақ вето қўйиши мумкинки, бу вето қўйи палата томонидан уни қабул қилиш учун қанча

депутат овоз берганига қарамай, Бундестаг томонидан бартараф этила олмайди. Фақат юқори палата маъқуллагандан сўнг лойиҳа қонун бўла олади. Бундесратда маъқуллангандан сўнг қонун Федерал Канцлер ва тегишли вазир имзолари учун ҳукуматга юборилади. Сўнгра, имзо қўйиш учун Федерал Президентга юборилади ва белгиланган тартибда кучга киради.

Федерал қонун билан белгиланишича, Федерал қонунчилиги бошқаруви, агар у зарур ҳисобланмаса, вилоятларнинг ҳуқуқий бошқаруви билан алмаштирилиши мумкин.

Федерация алоҳида қонунчилик ваколатига қўйидагилар киради: ташқи алоқалар ҳамда аҳоли ҳимоясини қўшган ҳолда мудофаа соҳаси; Федерация фуқаролиги; эркин ҳаракатланиш, паспорт иши, эмиграция ва иммиграция, шахсларни бошқа давлатларга бериш; валюта, пул айланиши, пул чиқариш, ўлчовлар ва тарозилар эталони, вақтни ҳисоблаш; божхона ва савдо ҳудудининг яхлитлиги, савдо ва кема қатнови тўғрисидаги шартномалар, товар айирбошлаш эркинлиги, чет эл билан божхона ва чегара ҳимоясини қўшган ҳолда, ҳисоб-китоб ва товар айирбошлаш; ҳаво йўли; Федерациянинг тўла ёки қисман мулки бўлган темир йўл, федерал темир йўллари қуриш, яроқли ҳолда тутиш ва ишлатиш ҳамда бу рельсли йўллардан фойдаланганлик учун тўловлар йиғиш; почта ва телекоммуникация, Федерацияда ва бевосита федерал бўйсунувдаги жамоат ҳуқуқий корпорацияларида турган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати; саноат мулкининг ҳуқуқий муҳофазаси, муаллифлик ва нашр ҳуқуқи; федерал статистика; Федерация ва вилоятларнинг қўйидаги масалалар бўйича ўзаро алоқаси: а) жиноятлар бўйича полиция фаолияти, в) Федерация ва вилоятлар ҳаёти ва хавфсизлиги, эркин демократик тузум асосларини ҳимоялаш (Конституция ҳимояси), е) Федерация ҳудудида Германия Федератив Республикаси ташқи манфаатларини хавф остида қолдирадиган, куч ишлатиш йўли билан ёки уни қўллашга қаратилган тайёргарлик ҳаракатлари уринишларини олдини олиш ҳамда полициянинг жиноятлар бўйича федерал маҳкамасини яратиш ва халқаро жиноятчилик билан кураш.

Агар Федерация чегараланган фармойиш чиқарса, унда вилоятлар қонун билан белгиланган муддатда ўзининг зарур қонунларини чиқаради.

Бундестагга қонун лойиҳалари Федерал Ҳукумат, Бундестаг аъзолари ёхуд Бундесрат томонидан киритилади. Федерал Ҳукуматнинг қонун лойиҳалари аввал Бундесратга тақдим этилади. Бундесрат улар бўйича олти ҳафта давомида ўз хулосасини беришга ҳақли.

Асосий қонунни ўзгартириш ва суверен ҳуқуқларни бериш

бўйича қонун лойиҳалари учун ҳулосани тақдим этиш муддати тўққиз ҳафтани ташкил қилади. Бундесрат қонун лойиҳалари Федерал ҳукумат томонидан Бундестагга олти ҳафта ичида жўнатилиши керак. Ҳукумат бунда ўз позициясини баён қилиши лозим. Агар ҳукумат, муҳим асослар бўлганда, хусусан, лойиҳа ҳажмини ҳисобга олиб муддатни узайтиришни талаб этса, у ҳолда муддат тўққиз ҳафтагача узайтирилади. Агар Бундесрат, мустасно тартибда лойиҳани алоҳида шошилинич деб белгиласа, бу муддат уч ҳафтани ёки агар Федерал Ҳукумат талаб этса — олти ҳафтани ташкил этади. Асосий қонунни ўзгартириш ва суверен ҳуқуқларни бериш бўйича қонун лойиҳалари учун муддат тўққиз ҳафтани ташкил этади. Бундестаг лозим бўлган муддатда лойиҳаларни муҳокама қилиши ва улар бўйича қарор қабул қилиши керак.

Федерал қонунлар Бундестаг томонидан қабул қилинади. Улар қабул қилиниши билан кечиктирмасдан Бундестаг раиси томонидан Бундесратга жўнатилади. Қонун келиб тушиши билан Бундесрат уч ҳафта муддатда лойиҳаларни муҳокама қилиш учун Бундестаг ва Бундесрат аъзоларидан тузилган қўмита йиғилишини талаб қилиши зарур. Бу қўмитанинг таркиби ва иш тартиби Бундестаг қабул қилган ва Бундесрат маъқуллаган тартиб билан белгиланади. Бу қўмига вакил қилинган Бундесрат аъзолари ҳеч қандай кўрсатма билан боғланмаган. Қўмита чақиришини Бундестаг ва Федерал Ҳукумат талаб қилиши мумкин. Агар қўмита қонунни ўзгартиришни таклиф этса, унда Бундестаг янги қарор қабул қилиши керак. Агар қонунни қабул қилиш учун Бундесратнинг маъқуллаши талаб этилса, Бундесрат тегишли муддатда маъқуллаш ҳақида қарор қабул қилиши лозим ёки мувофиқлаштириш тартиби қонунни ўзгартириш тўғрисидаги таклифсиз яқунланади. Агар қонунни қабул қилиш учун Бундесратнинг маъқуллаши талаб этилмаса у, расм-русум тугагандан икки ҳафта ўтгач Бундестаг қабул қилган қонунга норозилик эълон қилиши мумкин. Норозилик киритиш муддати Бундестагнинг янги қарори келиб тушиши пайтидан, бошқа ҳолларда эса — қўмита раисининг қўмига қараб чиқиш тугагани тўғрисидаги ахборотидан бошлаб ҳисобланади. Бундесрат овозларининг кўпчилиги билан эътироз қабул қилинса ҳам, у Бундестаг аъзолари кўпчилиги қарори билан рад қилиниши мумкин. Агар Бундесрат ўз аъзолари овозларининг кўпчилиги — учдан икки қисмидан кам бўлмаган даражада эътирозни қабул қилса, у ҳолда, уни Бундестаг томонидан рад қилиш учун мажлисда қатнашганлар овозларининг учдан икки қисмидан кўпроғи, аммо Бундестаг аъзолари овозларидан кўпчилигидан кам бўлмаслиги талаб этилади. Бундестаг қабул қилган қонунни Бундесрат маъқулласа, эътироз

билдирмаса ёки бундай эътирозни қайтариб олинса, ҳамда агар эътироз Бундестагда овоз бериш билан рад қилинса бундай қонун қабул қилинган ҳисобланади.

Асосий қонун фақат матн тўлдирилиши ёки махсус ўзгартирадиган қонун билан ўзгартирилиши мумкин. Халқаро можароларни тинч йўл билан ҳал этишга, бунга тайёрланиш ёки оккупацион-ҳуқуқий режимни аста бекор қилишга қаратилган халқаро-ҳуқуқий шартномалар, шуниндек, Германия Федератив Республикаси мудофаасига хизмат қилишга мўлжалланган шартномалар хусусида шунини айтиш мумкинки, Асосий қонуннинг қоидалари бундай шартномалар тузилишига ва кучга киришига қаршилик қилмаслигини тасдиқлаш учун Асосий қонун матнини айтилган таъкидлар билан тўлдириш етарлидир.

Бундай қонун Бундестаг аъзолари учдан икки қисмидан кўпрогини ва Бундесрат овозлари учдан икки қисмининг маъқулланишини талаб этади. Федерал ҳукумат, федерал вазир ёки вилоят ҳукумати қарорлар чиқариши учун қонуний ваколат берилиши мумкин. Бунда қонун билан уларга берилган ваколатларнинг мазмуни, мақсади ва кўлами белгиланиши керак. Қарорда унинг ҳуқуқий асослари кўрсатилади. Агар қонун билан кенгроқ ваколатлар берилиши кўрсатилса, у ҳолда, алоҳида қарор талаб этилади. Федерал Ҳукумат ёки Федерал вазир куйидаги мавзуларда қарор қабул қилиши учун Бундесратнинг розилиги зарур (Федерал Қонун билан бошқача белгиланган бўлмаса): почта ва телекоммуникация хизматларидан фойдаланиш тарифлари ва тамоийиллари, Федерал темир йўл иншоотларидан фойдаланганда ҳақ олиш тамоийиллари, темир йўл қурилиши ва ундан фойдаланиш ҳамда Федерал қонунлар асосида чиқариладиган қарорлар. Кейингилари Федерация топшириғига кўра, вилоятлар томонидан бажарилади ёки уларнинг бажарилиши вилоятлар тассаруфига тегишли бўлгани туфайли, Бундесратнинг маъқулланишини талаб этади. Бундесрат Федерал Ҳукуматга маъқулланиши талаб этиладиган қонунларни нашр этиш учун лойиҳалар таклиф қилишга ҳақлидир. Вилоятлар ҳукуматлари Федерал қонунлар асосида қарор чиқариш учун қандай даражада ваколатли бўлса, вилоятлар ҳам қонунлар чиқаришга шу даражада ҳақлидир. Агар Асосий қонунда ёки аҳоли ҳимоясини ўз ичига оладиган мудофаа ҳақидаги Федерал қонунда ҳуқуқий меъёрлар фақат ушбу моддага мувофиқ қўлланиши белгиланган бўлса, у ҳолда уларнинг мудофаа ҳолатидан ташқарида қўлланилишига Бундестаг кескинлик ҳолатини белгилаганда ёки уларнинг қўлланилишини махсус маъқуллаганда йўл қўйилади. Кескинлик ҳолатини белгилаш бериладиган овозларнинг учдан икки қисмидан кўпрогини талаб этади. Агар Бундестаг тарқатиб юборилмаса, у ҳолда Федерал Пре-

зидент Федерал Ҳукумат тақдимига ва Бундесрат розилигига кўра, Федерал Ҳукумат кечиктириб бўлмайди деб ҳисоблашига қарамай, Бундестаг рад қилган қайсидир қонун лойиҳасига нисбатан қонунчилик зарурияти ҳолатини эълон қилади. Аини шундай ҳол қонун лойиҳаси, Федерал Канцлер далолат қилганига қарамай, рад этилганда ҳам бўлади. Агар Бундестаг қонунчилик зарурияти ҳолати эълон қилингандан кейин ушбу қонун лойиҳасини яна рад қилса ёки Федерал ҳукумат учун маъқул бўлмайдиган таҳрирда қабул қилса, қонун Бундесрат маъқуллаши билан қабул қилинган ҳисобланади. Худди шундай ҳолга қонун лойиҳаси қайта киритилганидан сўнг тўрт ҳафта давомида Бундестаг томонидан қабул қилинмаслиги ҳам киради. Бир Федерал Канцлер ваколати давомида қонунчилик зарурияти ҳолати биринчи эълон қилингандан кейинги олти ой давомида Бундестаг рад қилган бошқа ҳар қандай қонун лойиҳаси ҳам белгиланган тартибда қабул қилинади. Бу муддат тугагач, қонунчилик зарурияти ҳолати кейинроқ эълон қилинишига аини шу Федерал Канцлер ваколати даврида йўл қўйилмайди.

Асосий қонун негизида қабул қилинган қонунлар уларнинг контрасигнациясидан (вазир давлат бошлиғидан тушган актни имзолаб, барча масъулиятни ўз бўйнига олиши) сўнг, Федерал Президент томонидан расмийлаштирилади ва «Федерал қонунлар хабарномаси»да эълон қилинади. Қарорлар уларни чиқарган органлар томонидан расмийлаштирилади ва қонунда бошқа ҳол белгиланмаган бўлса, «Федерал қонунлар хабарномаси»да эълон қилинади. Ҳар бир қонунда ва ҳар бир қарорда кучга кирадиган кун кўрсатилиши керак. Бундай кўрсатма йўқлигида улар «Федерал қонунлар хабарномаси» чиққандан сўнг 14-кун кучга киради.

Бюджет ҳақидаги қонун лойиҳаси ҳамда бюджет қонунини ва бюджетни ўзгартириш ва бюджет тўғрисидаги лойиҳалар Бундесратга йўлланиши билан бир вақтда Бундестагга ҳам киритилади. Бундесрат 6 ҳафта ичида, таклиф қилинаётган ўзгаришлар бўйича 3 ҳафтада лойиҳалар бўйича хулоса беришга ҳақлидир. Бюджет тўғрисидаги қонун даромадларга ва Федерация харажатларига ва бюджет қайси муддатга қабул қилинишига тааллуқли меъёрларнигина ўзида акс эттиради. Бюджет тўғрисидаги қонун белгилайдики, бу меъёрлар навбатдаги бюджет қонунини эълон қилгандан сўнг ёки ваколатли ҳолларда кейинроқ ўз кучини йўқотади.

Агар молиявий йил тугашига қадар келгуси йил учун бюджет қонун билан тасдиқланмаса, унинг кучга киришига қадар Федерал ҳукумат зарур бўлган барча харажатларни қилишга ҳақли. Булар:

а) қонун билан белгиланган муассасаларни таъминлаш ва қонунда кўрсатилган тадбирларни ўтказиш учун;

в) Федерациянинг ҳуқуқий асосланган мажбуриятларини бажариш учун;

с) агар аввалги йил бюджетига тегишли маблағлар ажратилган бўлса, қурилишни давом эттириш, харид ва бошқа ҳаракатлар ёки бу мақсадларга келажакда маблағлар ажратиш учун;

Агар «а» бандда кўрсатилган харажатлар алоҳида қонунда белгиланган солиқдан, йиғимлардан ва бошқа манбалардан келадиган тушумлар ёки захирадаги айланма маблағлардан қопланмаса, унда Федерал ҳукумат кредит ёрдамида зарур маблағларни жалб қилиб, хўжаликларни қўллаб-қувватлаш учун ўтган йилги бюджет якуний суммасининг тўртдан бир қисмини ажратиши мумкин.

Режадан ортиқ ва режадан ташқари харажатларни Федерал молия вазири тасдиқлаши талаб этилади. Маъқуллаш фақат муқаррар зарурият ва олдиндан кўрилмаган ҳолда ифодаланади. Тафсилотлар Федерал қонун билан бошқарилади.

Федерал ҳукумат таклиф этган бюджет харажатларини кўпайтирувчи ёки янги харажатларини ўз ичига олган ёхуд келажакда уларни жалб қиладиган қонунлар Федерал Ҳукуматнинг маъқуллашини талаб этади. Шундай ҳол даромадлар камайишини назарда тутадиган ёки келажакда уларнинг камайишига сабаб бўладиган қонунларга ҳам тегишли. Бундестаг бундай қонунлар бўйича қарор қабул қилишни қолдириб туришини Федерал Ҳукумат талаб қилиши мумкин. Бундай ҳолда Федерал Ҳукумат олти ҳафта ичида Бундестагга ўз хулосасини йўллашга мажбурдир. Федератив Ҳукумат, Бундестаг қонунни қабул қилгандан сўнг тўрт ҳафталик муддатда янги қарор қабул қилишни талаб этиши мумкин. Келгуси молия йилида Федерал Молия вазири Бундестаг ва Бундесратга барча даромадлар ва харажатлар ҳамда мулк тўғрисида, қарзлар тўғрисида Федерал Ҳукуматнинг ҳисоботини тасдиқлаш учун ҳисоб бериши керак.

Агар мудофаа ҳолатининг таъкиди эълон қилинса ва Федерация ҳудуди қуролли босқинга учраса, Федерал Президент Бундестаг маъқуллаши билан мудофаа ҳолати тўғрисида халқаро баёнот бериш мумкин.

Юз берган шароитларда Бирлашган қўмита Бундестагни алмаштиради.

Мудофаа ҳолати эълон қилиниши билан қуролли кучларга қўмондонлик қилиш Федерал Канцлерга ўтади.

Мудофаа ҳолати шароитларида Федерация рақобатлашадиган қонунчилик ваколати ҳамда вилоятларнинг қонунчилик ваколати соҳаларига эгалик қилади. Бу ҳолларда Бундесратнинг маъқуллаши талаб этилади.

Агар реал ҳужумни ёки бевосита ҳужум хавфини қайтариш учун зарур бўлса, мудофаа ҳолатида Федерация ва вилоятларнинг маъмурий ва молия органлари фаолияти Бундестагнинг маъқуллашини талаб этадиган Федерал қонунлар билан бошқарилади.

Федерал Ҳукумат қонунлари, агар у шошилиш деб топилса, Бундестагга киритилиши билан бир вақтда Бундесратга юборилиши зарур. Бундестаг ва Бундесрат уларни кечиктирмасдан ва биргаликда қараб чиқади. Қонун Бундесрат томонидан маъқулланиши ҳолларида, қабул қилиниши учун Бундесрат аъзоларининг кўпчилиги овоз бериши зарур. Тафсилотлар Бундестаг қабул қиладиган ва Бундесрат маъқуллаши талаб этиладиган регламент билан бошқарилади.

Агар мудофаа ҳолатида Бирлашган кўмита берилган овозларнинг учдан икки қисмидан кўпроги ва ўз аъзоларининг кўпчилиги билан Бундестаг мажлисларини ўз вақтида ўтказишга ҳал этиб бўлмайдиган қийинчиликлар тўсиқ бўлади, деб белгиласа, у ҳолда Бирлашган кўмита Бундестаг ва Бундесрат ўрнини эгаллаб, улар ҳуқуқларини тўлиқ амалга оширади.

Бирлашган кўмита қонун чиқариш йўли билан Асосий қонунни ўзгартира олмайди, бекор қилолмайди ёки унинг ҳаракатини тўла ёхуд қисман тўхтата олмайди.

Мудофаа ҳолатида, агар буни вазият талаб этса, Федерал Ҳукумат қўйидагиларни амалга оширади:

Федерациянинг бутун худудида Федерал чегара соқчиларидан фойдаланиш; на фақат Федерал маъмуриятга, балки вилоятлар ҳукуматларига ҳам, агар ишни шошилиш деб топса, унда вилоятлар ҳокимияти органларига ҳам кўрсатмалар бериш ва бу ваколатларни унинг томонидан тайинланган вилоятлар ҳукуматлари аъзоларига бериш.

Федерал Конституциявий суднинг конституциявий мақомига ва судьялар конституциявий вазифаларини бажаришига таъжуб қилиб бўлмайди. Федерал конституциявий суд ҳақидаги қонунни Бирлашган кўмита қонун томонидан ўзгартириш ҳамда Федерал Конституциявий суд фикрига кўра, унинг ўз вазифаларини бажариш қобилиятини таъминлаш учун қандай даражада зарур бўлса, фақат шунча ўзгартириш мумкин. Бундай қонун чиқаришга қадар Федерал Конституциявий суд ўзининг иш қобилиятини таъминлаш учун зарур тадбирларни кўриши лозим. Бундестаг ва вилоятлар вакиллик органларининг мудофаа ҳолатидаги ваколатлари мудофаа ҳолати тугагандан олти ой ўтиб тўхтайдди. Агар мудофаа ҳолати вақтида Федерал Президент ёки муддатидан олдин ваколати тугаган Президент вазифасини бажарувчи Бундесрат раисининг ҳам вазифасида бўлиш муддати тугаса, у

ҳолда, бу муддат мудофаа ҳолати тугагандан сўнг тўққиз ойдан кейин тамом бўлади. Федерал Конституциявий суд аъзосининг мудофаа ҳолати шароитларида тугайдиган ваколати бу ҳолат барҳам топгандан сўнг олти ойдан кейин тамом бўлади.

Агар Бирлашган қўмита томонидан янги Федерал Канцлер сайланиши зарур бўлса, у қўмита аъзоларининг кўпчилик овози билан сайланади. Федерал Президент Бирлашган қўмитага тегишли таклиф киритади. Бирлашган қўмита учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан Федерал Канцлерга, унинг издошини сайлаш йўли орқали ишончсизлик билдириши мумкин.

Мудофаа ҳолати даврида Бундестаг тарқатиб юборилишига йўл қўйилмайди.

Федерал қонунларнинг бажарилиши, Асосий қонун билан бошқа ҳолатлар белгиланган ёки қўзда тутган бўлмаса, вилоятларнинг ўз иши ҳисобланади. Вилоятлар Федерал қонунларни ўз иши сифатида бажаргани ҳолда, агар Федерал қонунлар Бундестаг маъқуллаши билан бошқа ҳолни белгилаган бўлмаса, ҳокимият органлари ва маъмурий тартибни мустақил равишда тузади. Федерал Ҳукумат Бундесрат розилиги билан умумий йўриқнома чиқаради.

Федерал Ҳукуматга, Бундесрат маъқуллашини талаб этадиган Федерал қонун билан алоҳида ҳолларда, Федерал қонунлар бажарилиши бўйича аниқ кўрсатмалар ва ваколатлар берилиши мумкин. Улар, Федерал Ҳукумат шошилинич деб ҳисобламайдиган ҳолатларда, вилоятлар ҳокимиятнинг олий органларига йўлланиши зарур.

Қонунчилик ваколати Федерацияга тегишли бўлган ишлар бўйича, Федерал қонун билан, Федерациянинг мустақил олий маҳкамалари ва янги корпорациялар, бевосита Федерал тасарруфдаги оммавий муассасалар таъсис этилиши мумкин. Агар Федерация олдида унга тегишли қонунчилик ваколати соҳаларида янги вазифалар келиб чиқса, ўта зарур ҳолларда Бундесрат ва Бундестаг кўпчилик аъзолари маъқуллаши билан Федерал органларнинг қўйи ва ўрта бўғинлари тузилиши мумкин.

ИТАЛИЯ

Италияда парламентаризмнинг шаклланиш жараёни XIX асрнинг ўрталаридан бошланади. 1848 йилда қабул қилинган Альбертини низомига кўра қонун чиқарувчи ҳокимият нафақат қирол томонидан, балки у тайинлайдиган Сенат ва сайланадиган Депутатлар Палатаси томонидан ҳам амалга оширилган.

Парламентнинг шаклланиш тартиби

Италиянинг 1947 йилги Конституциясига мувофиқ, мамлакатнинг олий қонун чиқарувчи органи — таркиби Депутатлар Палатаси ва Сенатдан иборат бўлган парламентдир.

Италия учун анъанавий бўлган парламентнинг икки палатали структураси сақланиб қолинган бўлиб, албатта, янги республикавий бикамерализм парламентнинг аввалги иерархик тузилишидан принципиал тарзда фарқ қилади.

Депутатлар Палатаси аъзолари 630 кишидан иборат бўлиб, умуммиллий асосда сайланадилар. 315 сенатор вилоятлар бўйича (жами 20 вилоят бор) сайланадилар. Депутатлар Палатасига сайловларда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига, тегишли тарзда 18 ва 25 ёшга етган фуқаролар эгадирлар.

Сенатга 25 ёшга етган фуқаролар сайланадилар. 40 дан ёш бўлмаган фуқаролар сенатор бўлишлари мумкин. Депутатлар Палатасидан фарқли улароқ, Сенатда сайловларсиз умрбод аъзолик мавжуд: республиканинг барча собиқ Президентлари сенатор бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундан ташқари, амалдаги Президент ижтимоий фаолиятдаги, илм-фан ва маданият борасидаги буюк хизматлари учун беш кишини умрбод сенатор этиб тайинлаши мумкин (амалдаги конституцион амалиётга мувофиқ, мазкур ҳолат бўш ўринларнинг умумий сони бештадан ошмаган ҳолатда қўлланилади).

Ҳозиргача амал қилувчи, Депутатлар Палатасига сайловлар ҳақидаги (1957 й.) ва Сенатга сайловлар ҳақидаги (1948 ва 1958 йй.) қонунлар ҳар икки палатани шакллантиришдаги мавжуд фарқларни қайд этган. Депутатлар Палатасига сайлашда пропорционал тизим, Сенатни сайлашда — мажоритар тизим қўлланилади.

Депутатлар Палатасига сайловлар кўпмандатли округлар бўйича ўтказилади. Овоз бериш рўйхат бўйича (одатда партиявий рўйхат бўйича) амалга оширилади. Ўринлар рўйхат учун берил-

ган овозларга қараб пропорционал тақсимланади. Ҳисобга олинмаган овозлар учун ягона умуммиллий сайлов округи ташкил этилади ва у ҳисобга олинмаган овозларни рўйхат бўйича энди мамлакат миқёсида жамлайди.

Сенат учун сайловлар бир вилоят доирасидаги бирмандатли сайлов округлари бўйича ўтказилади. Сайловчилар муайян номзод учун овоз берадилар. Мазкур номзод, одатда, ўша вилоятнинг бошқа округлари бўйича сайланаётган номзодлар билан олинган овозларни баҳам кўриш учун мажбуриятлар олган бўлади (одатда, бир партиянинг номзодлари). Номзодларнинг бирортаси 65 фоиз овозни олган тақдирда бу мажбуриятнинг аҳамияти йўқ — у бевосита сенатор бўлиб сайланади. Номзодларнинг бирортаси малакали кўпчиликнинг овозини ололмаса, вилоят сайлов комиссияси мажбурият олган номзодларни рўйхат сифатида кўриб, сенаторлик жойларини олинган овозларга пропорционал тарзда тақсимлайди.

Италия Конституциясининг 88-моддасига биноан давлат бошлиғи — Президент бутун парламентни ёки унинг бирор палатасини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Модда нимага асосланиб тарқатиб юбориш мумкинлиги ҳақида аниқлик киритмайди. Шу билан бирга, парламент амалиёти ва конституциявий доктрина мазкур асосларнинг уч мезонини ишлаб чиққан: стабил кўпчиликни яратиш имкониятининг мавжуд эмаслиги; тарқатилмоқчи бўлинган субъектларнинг, Палаталар шу вақтгача мамлакатдаги кучларнинг ҳақиқий аҳволини экс эттира олмайди, яъни амалда вакиллик характери йўқотган, деган фикрга келиб қолганлиги; Палата ва Сенат позицияларида енгиб бўлмас зиддиятларнинг мавжудлиги. Ҳар икки палата ваколатлари 5 йил, уруш бўлиб қолган тақдирда яна давом эттирилиши мумкин.

Ҳозирги замон итальян бикамерализми икки конституциявий принцип: палаталарнинг тенглиги ва функционал жиҳатдан автономлиги принципларининг мавжудлигидан келиб чиқади. Палаталар тенглиги принципи 70-модда («Қонун чиқарувчилик вазифаси ҳар икки палата томонидан бажарилади») ва 94-модда («Ҳукумат ҳар икки палата ишончини қозониши керак») да қайд этилган қоидалардан келиб чиқади: «Энг муҳим қонун чиқариш ва назорат қилиш вазифаларини бажаришда палаталар тенгдир». Умуман олганда, Конституция палаталар ваколатини чеклаш деган нарсани билмайди, лекин улар ўз аъзолари ваколатини текширишини чеклаш мумкин (66-модда). Функционал автономия принципи ҳақида гапириладиган бўлса, мазкур принцип биринчи галда 55-моддадан келиб чиқади. Ушбу моддада парламентнинг палаталарга бўлиниши ҳақида гап боради, ҳамда уларнинг қўшма мажлисга йиғилиш ҳуқуқи чекланади. Қўшма

мажлис Конституцияда белгиланган фавкулудда ҳолатлардагина мумкин, чунончи: республика Президенти сайланганда (83-модда); республика Президенти қасамёд қабул қилганда (91-модда); Республика Президенти судга берилганда (90-модда); магистратура Олий кенгаши аъзоларининг учинчи қисмини ва Конституциявий судни сайлаганда (104-модда), республика Президенти устидан бўладиган суд аъзоларининг эҳтимол рўйхати тузилаётганда (135-модда). Палаталарнинг функционал автономияси нафақат уларнинг турлича шакллантирилиши ва ҳар хил сони билан боғлиқ, асосийси, қабул қилинаётган қарорларнинг икки ёқлама назорат қилинишидир.

Италия Конституциясининг 64-моддасида шундай ёзилган: «Ҳар бир палата ўз Регламентини аъзоларининг мутлақ кўпчилик овози билан қабул қилади». Конституциявий ҳаволанинг ўзи, шунингдек, палаталарнинг ушбу ички ҳужжатлари катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилганлиги уларнинг алоҳида конституцион аҳамиятини таъкидлайди. Парламент регламентларининг мақоми (статуси) итальян қонунчилик тизимида бир хил маънога эга эмас. Бир тарафдан, булар давлат ҳокимияти органларининг ички ҳужжати ва шу кўринишида қонуности (регламентар) харақатга эга. Бошқа тарафдан, уларни палаталар томонидан, яъни қонун чиқарувчи ҳокимият эгалари томонидан қабул қилиш усулига қараганда, қонунга яқинлашиб келади. Ниҳоят, парламент объектларини тартибга солиш, демакки, қонун чиқариш фаолиятини ҳам тартибга солиш бўйича улар гўё қонундан юқори ўринни эгаллайди, чунки улар регламентда кўрсатиб ўтилган расм-русумлардан ташқари қабул қилиниши мумкин эмас. Регламентга ўзгартиришлар киритиш, умуман олганда, мураккаб эмас, лекин барибир унинг тасодифий қарорлар қабул қилишдан тийиб турувчи жиҳатлари бор.

Ички парламент фаолияти билан боғлиқ қатор масалаларни Конституция «ўз бўйнига» олади. Конституцияда парламентнинг қонун чиқарув фаолиятининг принципларидан ташқари, палаталарни навбатдаги сессияга чақиришнинг саналари билан боғлиқ масалалар (62-модда), раҳбар органларни шакллантиришга (63-модда), кворумга (64-модда) ва шу кабиларга оид масалалар кўтарилган. Албатта, палаталар регламенти конституциявий қонун ва қоидалар четлаб ўтилган ёки, айниқса, бузилган бўлмаслиги керак.

Италия парламенти палаталарининг амалдаги регламентлари 1971 йилда қабул қилинган. Қайд этмоқ керакки, палаталарнинг автономиялигига қарамай, улардаги ҳужжатлар бир-бирига ўхшаш, кўпларининг мазмуни бир-бирига яқин, регламентларнинг матни мувофиқлаштирилган. Бу тушунарли: палаталардан

бирортасининг мавқеи имтиёзли бўлмаслиги керак, акс ҳолда бошқа палаталар ўз вазифасини бажаришига тўсқинлик юзага келиши ёки умумпарламент жараёни қийинлашиши мумкин.

Депутатлар Палатаси регламенти уч қисмдан иборат бўлиб, 35 бобга ажратилган. «Палата фаолиятини ташкил этиш» деб номланган 1-қисм ўз ичига Депутатлар Палатаси органлари, кворум, овоз бериш, ишларнинг ошқора ҳал этиш ва ш.к. масалаларни муҳокама қилиш қоидалари ҳақидаги бобларни олади. «Қонун чиқариш тартиботи» деб номланган 2-қисм ўз ичига палатада ва унинг комиссияларида турли қонунлар лойиҳаларини кўриб чиқиш билан боғлиқ расм-русумлар ҳақидаги бобларни олади. «Палата сиёсий йўналишни ишлаб чиқиш, назоратни амалга ошириш ва ахборот олишда иштирок этиши билан боғлиқ тартиботлар» деб номланган 3-қисм палатанинг назорат вазифалари ва бошқа органлар билан ўзаро муносабатига бағишланган боблардан иборат. Моддаларнинг умумий сони — 150. Сенат регламенти бироз кўпроқ — 24 бобга қиритилган 168 моддадан иборат. Сенат регламенти боблари қисмлардан иборат эмас, ундаги моддаларга ном берилган.

Парламент ва сиёсий партиялар

Италия парламентидаги барча депутатлар ва сенаторлар парламент гуруҳларига кириши шарт. Парламент гуруҳларига, одатда, бир партия вакиллари бирлашадилар, бироқ «парламент гуруҳи» тушунчаси кенгроқ, чунки аралаш гуруҳлар ҳам бўлади, бир партиявий гуруҳга партиясизлар ҳам, парламентда алоҳида гуруҳ тузишга вакиллиги етарли бўлмаган партияларнинг депутатлари ҳам кириши мумкин.

Парламент гуруҳи тузиш учун Палатада камида 20 депутат, Сенатда эса ками билан 10 депутат керак. Шу билан бирга палаталар регламенти сони 20 дан кам бўлган депутатлар гуруҳларини ҳам тузишга рухсат беради, қачонки, мазкур гуруҳ сайловда 20 дан кам бўлмаган округда рўйхати олга сурилган ва мамлакатда 300 мингдан кам бўлмаган овоз олган уюшган, жипс партия вакиллари билан иборат бўлса. Аммо парламент аъзоси у ёки бу партия рўйхати бўйича сайланишининг ўзи уни мазкур партия гуруҳига автоматик тарзда киритиб қўйишни аниқлатмайди. Палатанинг биринчи мажлисидан кейинги икки кун давомида депутатлар қандай гуруҳга киргалари ҳақида бюрога хабар қиладилар. Хабар бермаганлар ёки партиявий гуруҳларга киришни истамаганлар аралаш гуруҳларни ташкил этадилар. Гуруҳлар ўзларининг биринчи мажлисларида гуруҳнинг раис, унинг ўринбосари ва котибидан иборат органини ташкил этадилар. Гуруҳ

органларининг ташкил этилиши ва кейинчалик, гуруҳ таркибидаги ҳамда унинг органидаги барча ўзгаришлар Палата раисига хабар қилиб турилади.

Гуруҳлар ўз вазифаларини бажаришлари учун хона ва керакли жиҳозлар берилади. Палаталар бюджетидан, ҳар бир гуруҳнинг умумий эҳтиёжларини ва унинг сонини ҳисобга олган ҳолда, дотация берилади. Регламентларда гуруҳлар барча масалаларни муҳокама қилиши жараёни учун алоҳида ҳуқуқлар берилган. Гуруҳ номидан сўзга чиқадиган парламентарий шахс сифатда (ўз номидан) сўзга чиқувчи парламентарийга нисбатан расм-русум имтиёзларига эга. Гуруҳ раислари кун тартибини аниқлашда, маърузачи ва ҳаммаърузачини тайинлашда алоҳида ваколатга эга. Регламентда «ad hoc» деб номланган, палаталар ва комиссиялар вазифалари масаласида чексиз ваколатларга эга бўлган палаталар раислари раҳбарлиги остида ишлайдиган махсус орган (гуруҳлар раислари конференцияси)ни чақириш кўзда тутилган. Мазкур орган раиснинг шахсий ташаббуси билан, ҳукуматнинг ёки бирор гуруҳнинг ташаббуси билан депутатларга таъсир ўтказишнинг норасмий имкониятлари ҳам бисёр.

Парламент гуруҳларининг ўзаро муносабатлари ёрдами билан парламент ўзининг энг муҳим сиёсий вазифасини — мамлакатнинг сиёсий курсини ишлаб чиқиш мақсадида турли сиёсий кучлар ўртасида воситачиликни бажаради. Гуруҳлар яна бошқа вазифаларни бажаришда ҳам иштирок этади: аввало қонунчилик ташаббусининг субъекти сифатида, қолаверса, парламент қарорларини дастлабки кўриб чиқиш ва тайёрлашда, бундан ташқари, ўзининг аъзоларини комиссияларга киритиш йўли билан иштирок этади.

Конституциянинг ўзида (72-модда) парламент комиссияларни, жумладан, доимий комиссияларни ташкил этиш кўзда тутилган. Парламент фаолиятининг асосий қисми айнан доимий комиссияларда ўтади. Комиссиялар палаталардаги сиёсий кучлар нисбатини акс эттириши керак, шунинг учун парламент гуруҳлари мазкур комиссияларга ўз аъзоларини тайинлайдилар. Депутатлар Палатасида гуруҳ комиссиялардан ҳар бири ўз депутатларини тенг тақсимлаши керак; Сенатда эса, гуруҳ ўз аъзоларини, комиссиянинг ҳар бирига 12 гуруҳ аъзосига бир сенатор нисбатда тайинлайди. Комиссиялар сонига нисбатан сенатори кам гуруҳларга, Кенгаш регламенти, бир сенаторни икки комиссияга тайинлаш учун рухсат беради, шу мақсаддаким, гуруҳнинг ҳар бир комиссияда вакили бўлсин. Палатада шундай қоида бор: бирорта депутат бирдан ортиқ комиссияга аъзо бўлмасин. Агар депутат ёки сенатор ҳукумат аъзолигига тайинланса ўша гуруҳ

унинг ўрнига бошқасини, жумладан, бошқа комиссия аъзосини алмаштириши мумкин. Бундай алмаштириш палата раисининг олдиндан рухсати билан, комиссияда муайян қонун лойиҳаси кўрилаётган вақтда ҳам бўлиши мумкин. Депутатлар Палатасида, бундан ташқари, гуруҳ раҳбарияти розилиги билан ўша гуруҳ депутатларини комиссиялар аъзолигига ҳам алмаштириш мумкин. Бундай алмаштириш бир йилда бир мартадан ошмаслиги керак. Сенатда гуруҳлар хоҳишига қараб легислатура (ваколат муддати)нинг дастлабки икки йилидан сўнг комиссиялар янгиланади. Умумий қоидаларга кўра, комиссияларга тақсимланмаган депутатлар ва сенаторлар бевосита палатанинг раиси томонидан комиссияларга юборилади. Бунда раис гуруҳнинг тегишли таклифини тинглаб, имкон доирасида гуруҳларнинг палатадаги пропорционал нисбатини ҳисобга олиши шарт.

Комиссияларда комиссия раиси, унинг 2 ўринбосари ва 2 котибидан иборат бюро тузилади. Бюро аъзолари комиссия аъзоларининг яширин овоз беришлари билан сайланадилар, раис эса мутлақ кўпчилик овоз билан сайланиши керак.

Комиссия раиси комиссия номидан гапиради, мажлис чақиради, кун тартибини белгилайди, раислик қилади. Комиссия бюросининг бошқа аъзолари вазифалари, умуман олганда, палаталар бюро аъзоларининг вазифаларига ўхшаш.

Депутатлар Палатасида 14 та, Сенатда 12 та доимий комиссия тузилади. Уларнинг рўйхати тегишли регламентларда кўрсатилган.

Депутатлар Палатаси комиссиялари: 1. Конституциявий масалалар. Давлат қурилиши. Вилоятлар. Давлат хизматининг умумий масалалари. 2. Вазирлар Кенгаши бюросининг фаолияти. Ички ишлар ва диний маросимлар билан боғлиқ масалалар. Давлат корхоналари. 3. Ташқи ишлар. Эмиграция. 4. Адлия. 5. Бюджет ва программалаштириш. Давлатнинг хусусий сектордаги иштироки. 6. Молия ва молия муассасалари. 7. Мудофаа. 8. Маориф ва нафис санъат. 9. Жамоат ишлари. 10. Транспорт ва граждан авиацияси. Савдо флоти. Почта, алоқа, радио ва телевидение. 11. Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги. 12. Саҳоат ва савдо. Хунармандчилик. Ташқи савдо. 13. Меҳнат, ижтимоий таъминот ва суғурта. Матлубот. 14. Гигиена ва соғлиқни сақлаш. Сенат комиссиялари: 1. Конституциявий масалалар, Вазирлар Кенгаши бюроси ва ички ишлар вазирлиги фаолияти, давлат ва давлат маъмуриятининг умумий тузилиши. 2. Адлия. 3. Ташқи ишлар. 4. Мудофаа. 5. Иқтисодий программалаштириш, бюджет, давлатнинг хусусий сектордаги иштироки. 6. Молия ва молия муассасалари. 7. Маориф ва нафис санъат, илмий тадқиқотлар, томошалар ва спорт. 8. Жамоат ишлари; алоқа. 9. Қишлоқ хўжалиги. 10. Саноат, савдо; туризм. 11. Меҳ-

нат, эмиграция, ижтимоий таъминот. 12. Гигиена ва соғлиқни сақлаш.

Доимий комиссияларнинг ваколатига кирувчи муайян масалаларни ўрганиш учун уларда доимий қўмиталар тузилиши мумкин. Палатанинг ўзига хос масалалар бўйича махсус комиссиялар ташкил этилади.

Комиссиялар вазифаси хилма-хил. Комиссиялар палатага тақдим этиладиган доклад мавзусидаги масалаларни ўрганиб чиқиш учун «референт мажлислар» деб аталадиган мажлисларни; фикр алмашиш учун маслаҳат мажлисларни; Конституциянинг 72-моддасига биноан қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун қонунчилик мажлисларини; қонун лойиҳасини ёки унинг алоҳида моддаларини керакли қўринишга олиб келиш ва таҳрир қилиш учун таҳририй мажлисларни ўтказадилар. Комиссиялар назорат вазифаларини бажарадилар, ҳукумат хабарларини тинглайдилар ва муҳокама қиладилар. Икки ёки ундан ортиқ комиссиянинг ваколатига кирувчи масалалар бўйича мазкур комиссиялар биргаликда мажлис ўтказишлари мумкин.

«Ad-hoc» томонидан тузилган парламент тергов комиссиялари учун воқеа, ҳодиса ва шахсларга алоқадор муайян маълумотларни текшириб кўриш бўйича тадбирларни ўтказиш учун алоҳида мақом кўзда тутилган. Бу комиссиялар олий тергов ҳокимиятига эга бўлиб, палаталар томонидан қўйилган масалаларни ўрганишда қандайдир чеклашлар бўлиши мумкин эмас. Ҳар икки палатанинг раиси қарорига мувофиқ умумпарламент тергов комиссияси тузилиши мумкин. Парламентлараро комиссиялар бошқа масалалар бўйича ҳам тузилади. Масалан, халқаро шартноманинг қонунчилик оқибатларини ўрганиш учун, ёки аниқ бир давлат муассасаси фаолиятини назорат қилиш учун ҳам тузилади. Умумпарламент асосида махсус қонунлар томонидан кўзда тутилган давлат сирини назорат қилиш қўмитаси, радио ва телевидениенинг сиёсий мустақиллигини ва улар томонидан тарқатилаётган ахборотларнинг объективлигини назорат қилиш бўйича умумпарламент комиссияси, шунингдек, давлат қарзини тартибга солиш бўйича комиссиялар ҳам фаолият кўрсатади.

Палаталарнинг ташкилий тузилмаси

Палаталар Раислари ва тегишли Бюро (президиумлар, ҳайъатлар) палаталар ишини ташкил этадилар ва фаолиятини таъмин этадилар.

Палаталар раисларининг вазифасига икки энг муҳим, фавкулудда конституциявий ҳуқуқ киради: палаталарнинг фавкулудда

сессиясини чақариш ва республика Президентининг палатани тарқатиб юбориш фикри бўйича консултация олиб бориш. Италия сиёсий амалиётида ҳозиргача Президент палатани унинг раислари розилигисиз тарқатиб юборган эмас.

Палаталар регламенти раисларга мажлисларни олиб бориш, палаталардаги, уларнинг орган ва хизматларидаги иш тартибини лозим даражада таъминлаш бўйича кенг ваколатлар беради. Раиснинг мажлис кун тартибидagi масалаларни кўриб чиқиш бўйича ҳам роли катта — у, мустақил тарзда, палатанинг иш графигини белгилайди. Музокаралар пайтида Раис депутатларга сўз беради ва бу ҳуқуқдан уларни маҳрум этади, регламент бажарилишини кузатиб боради, саволлар беради, овоз бериш тартибини ўрнатади, аҳамиятини тушунтиради ва натижаларни эълон қилади.

Раис палата Бюроси ишига раҳбарлик қилади, жумладан, шахсий ташаббус билан Бюрони чақиради ва мустақил равишда унинг мажлиси кун тартибини белгилайди. Палата Бюросининг барча қарорлари унинг раиси декрети шаклида ўтказилади.

Бюро бюджет лойиҳасини ва унинг ижроси ҳақидаги ҳисоботни тасдиқлайди, гуруҳ ва комиссияларни шакллантириш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилади, мажлис ўтказиш тартибини кўпол равишда бузган депутатлар (сенаторлар)га нисбатан интизомий санкциялар қўллайди, Палатанинг бош қотибини тайинлайди, ички бошқарув қоидаларини ўрнатади, ёрдамчи хизматларни шакллантиради, Палата хизматчиларига нисбатан рағбатлантириш ва интизомий чораларни қўллайди, мажлисларга қатнашиш тартибини белгилайди.

Хар бир палатада, палата раисининг тўрт ўринбосари, уч квестор, саккиз котиб Бюро аъзолари ҳисобланади.

Палаталар ўринбосарлари мустақил вазифаларга эга эмас. Бироқ, раис йўқлигида уларнинг роли кескин ошади, чунки улар навбатма-навбат унинг вазифаларини бажарадилар.

Квесторларнинг алоҳида ҳуқуқлари турлича: мажлислар залидаги тартиб-интизомга ва маросимга риоя қилишни кузатиб бориш; Палатанинг ёрдамчи хизматлари фаолиятини назорат қилиш; Палата харажатларини назорат қилиш; Палата бюджети лойиҳасини ва унинг ижроси ҳақидаги ҳисоботни тайёрлаш.

Котиблар Палата мажлисининг баённомасини тузадилар, уларни ўқиб эшиттирадилар, ариза тушишига қараб, сўзга чиқувчиларнинг рўйхатини тузадилар, раис илтимосига биноан, келиб тушган таклиф ва ҳужжатларни ўқиб эшиттирадилар, сўровларни олиб борадилар, ўзига хос фикрларни қайд этадилар, Палата ҳужжатлари ва стенографик ҳисоботни аниқ баён этадилар ҳамда улар ўз муддатида чоп этилишини таъминлайдилар.

Раис шунингдек, парламент джунталари, яъни ўзига хос де-

путат (сенатор) лар комиссияси аъзоларини тайинлайди. Джунталар депутатлар (сенаторлар) орасидан бевосита тегишли палата Раиси томонидан шакллантирилади. Бунда Раис «имкон доирасида» турли парламент гуруҳларининг пропорционал (мутаносиб) вакиллигини таъминлаши шарт.

Регламент, сайловлар ва парламент дахлсизлиги масалалари бўйича джунталар мавжуд. Сенатда сайловлар ва парламент дахлсизлиги масалалари билан битта джунта шуғулланади. Сенатда джунта ҳуқуқига тенг асосда кутубхона комиссияси тузилади (Депутатлар палатаси кутубхонаси масаласи билан Бюро назорати остидаги тегишли ёрдамчи хизмат шуғулланади).

Регламент масаласи билан шуғулланувчи джунта Депутатлар палатасида ҳам, Сенатда ҳам 10 кишидан иборатдир, аммо гуруҳлар вакиллигининг тенг бўлиши учун таркиб кенгайтирилиши ҳам мумкин. Мазкур джунтани тегишли палатанинг раиси бевосита бошқаради. Джунта тегишли регламентлар низомини шарҳлайди, парламент амалиёти ва регламентга тузатишлар киритиш ҳақидаги таклифларни ўрганади, парламент комиссиялари ўртасидаги ваколатлар ҳақидаги баҳс-мунозараларни ҳал қилади. Регламентга ўзгаришлар ва тўлдиришлар киритиш ҳақидаги таклифларни бевосита палатада кўриб чиқиш масаласи джунта томонидан илгари сурилади.

Депутатлар палатасига сайловлар масаласи бўйича джунта 30 депутатдан иборат. У ўз таркибидан раисни, унинг икки ўринбосарини ва уч котибини сайлайди. Джунта ўз регламенти асосида ҳаракат қилади. Мазкур регламентни регламент масалалари бўйича джунта маъқуллагандан сўнг, палата қабул қилади.

Депутатлар дахлсизлиги масаласи бўйича джунта 21 аъзодан иборат. Унинг органлари ва регламентининг шаклланиш қоидалари сайловлар масаласи бўйича джунта учун кўзда тутилган қоидалар кабидир. Ушбу джунтанинг ваколати Конституциянинг 68-моддасида кўрсатиб берилиб, жумладан, жиноий иш бўйича таъкиб, ҳисобга олиш, тинтув, ҳукми ижро этиш ва бошқалардан халос этувчи парламент имунитетларини кўзда тутати. Имунитетни олиб ташлаш учун тегишли палатанинг санкцияси керак. Депутатлар дахлсизлиги масаласи бўйича джунта палатада кўриб чиқиш учун керакли материалларни, жумладан, доклад ва қарор лойиҳасини тайёрлайди.

Сенатнинг 21 кишидан иборат сайловлар ва парламент имунитетлари масаласи бўйича джунтасининг ваколати Депутатлар Палатасининг юқорида айтиб ўтилган икки джунтасининг ваколатига ўхшашдир. Сенатда, шунингдек, 22 сенатордан иборат, Европа Ҳамжамияти масалалари бўйича джунта ҳам бор. Мазкур джунта Сенатга ва комиссияларга Ҳамжамият фаолияти

билан ёки ҳамжамият доирасида тузилган шартномаларнинг амалда бўлиши билан боғлиқ қарорлар қабул қилишда маслаҳатлар беради.

Палаталарда, уларнинг фаолиятини таъминлашда, парламентарийларга керакли ахборот ва ёрдамни бериш учун кўп сонли ёрдамчи хизматлар (хизматчи бўлимлар) фаолият кўрсатади. Депутатлар палатасида 50 тача бўлимни бирлаштирган 10 дан ортиқ хизматлар мавжуд бўлиб, уларда 1,5 минг мутахассис ишлайди. Сенатда 10 та хизмат мавжуд (уларда бўлимлар йўқ) бўлиб, 600 дан ортиқ киши ишлайди.

Депутатлар палатасининг хизматчи бўлимлари парламент мақолаларини нашр эттириш, халқаро алоқаларни ташкил этиш, депутатлик ҳуқуқи, имтиёзлари ва иммунитетларини таъминлаш, итальян ва халқаро қонунчиликни, суд қарорларини, парламент амалиётини, архивни, парламент ҳужжатлари ва статистикасини ўрганиш ва системалаштириш билан боғлиқ масалалар билан шуғуланадилар. Буларга қуйидаги хизматчи бўлимларни ҳам қўшиш мумкин: парламент ҳисоботлари хизмати, стенография, бухгалтерия, кутубхона, кадрлар бошқармаси, маросимлар хизмати, саройни бошқариш хизмати.

Палаталарнинг хизматчи бўлимлари палата Бюроси тайинлайдиган Бош котиб томонидан бошқарилади. Одатда, бу лавозимни бир неча легислатура (ваколатлар муддати) давомида бир киши эгаллайди. Парламентнинг хизматчи ходимлари давлат хизматининг умумий тизимига кирмайдилар. Бу, бир томондан, уларни бевосита бошлиқлар олдида мутлақо ҳуқуқсиз ҳолатга солиб қўяди, аммо бошқа тарафдан, автоном ҳамда умумий манфаатлар билан қоришиб кетган, ташқи ўзгаришлардан ҳоли тизимни яратади. Бундай мустақиллик давлат хизматидаги тегишли амалдорлар маошига қиёслаганда икки барабар оклад билан мустаҳкамланади.

Парламент назорати

1946 йили Италияда референдум йўли билан бошқаришнинг Республика шакли киритилган ва бугунги кунда ҳам парламент республикаси принципларига мувофиқ равишда Президент ва Ҳукумат Парламентга бўйсунди. Шундай қилиб, Италия парламенти қонун чиқариш вазифасидан ташқари сиёсий, назорат, судга ўхшаш юрисдикция, сайлов ва палаталарнинг ички ташкилий ва фаолияти билан боғлиқ вазифаларни бажаради.

Сиёсий вазифалар тор маънода, давлат сиёсатини шакллантириш билан бевосита боғлиқ қонун яратмайдиган фаолиятида акс этади. Италия парламентида конституциявий бириктириб

қўйилган сиёсий вазифаларга, масалан, парламентнинг уруш ҳолати ҳақидаги қарорни чиқариш бўйича алоҳида ҳуқуқи киради. Шу қарор асосда Президент томонидан уруш ҳолати эълон қилинади (87-модда). Палаталар қонун яратмайдиган характердаги директив актларни, яъни ҳар иккала палата регламентида кўрсатиб ўтилган резолюцияларни қабул қилишлари мумкин. Мазкур резолюциялар сиёсий баёнот ёки сиёсий тавсиялар шаклида бўлиши мумкин. Парламент комиссияларининг қонун яратмайдиган фаолиятини, жумладан комиссиянинг референт мажлисида қонун лойиҳасига оид докладлар тузиш ёки бошқа комиссиянинг маслаҳат мажлисидаги ўша қонун лойиҳаси ҳақида фикр бериш фаолиятларини ҳам вазифаларга мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Палаталарнинг назорат ёки назорат-сиёсий вазифаларига у ёки бу институт, аввало ҳукумат ва ҳукумат органларининг фаолияти устидан назорат қилиш ҳақида палатанинг алоҳида ҳуқуқини кўрсатиш мумкин. Мазкур ҳуқуқлар парламентнинг қўйидаги турли кўринишдаги назорат актлари ёрдамида таъмин этилади: ишонч ва ишончсизлик резолюциялари, ҳукуматнинг иқтисодий ва молиявий фаолиятига оид резолюциялар ва докладлар, палата назорати остидаги органларнинг ҳисоботлари бўйича резолюциялар, сўровлар ва махсус сўровлар (интерпелляция).

Парламент назорат вазифаларини бажаришида Парламент комиссияларининг роли катта. Комиссияларнинг нисбатан тор ихтисослашуви, уларнинг учка катта бўлмаган таркиби давлат фаолиятининг алоҳида соҳаларини чуқур ва асосли назорат қилишга, ёрдам беришга имкон яратади. Палаталар регламенти комиссияларга тегишли ваколатлар доирасида ахборот олиш учун катта имкониятлар бериб қўйган. Шуниси эътиборлики, умуман расм-русумга диққат билан қаровчи регламентлар комиссияларга ахборотлар йиғишда ва фойдаланишда ҳеч қандай тартибий чегаралар қўймаган. Комиссиялар ҳукуматнинг қонун ишлаб чиқишдаги фаолияти қонунийлигини назорат қилади, керакли ҳолатларда танбеҳ берувчи резолюциялар қабул қилади. Бундай резолюцияларни бажармаслик, гарчи, тўғридан-тўғри санкцияларга тортишга олиб келмаса-да, аммо охир-оқибат, баъзи вазирларни ва ҳатто вазирлар маҳкамасини истеъфога чиқиб кетишга олиб келиши мумкин. Комиссиялар, шунингдек, ижроия ҳокимиятининг дискредитацион (ишончдан маҳрум қилиш) фаолиятининг қонунийлигини ҳам назорат қилади, хусусан, комиссия талабига биноан ҳукумат (тегишли вазирлик) қонунлар ва резолюцияларнинг бажарилиши ҳақидаги ҳисоботларни тақдим қилиши керак.

Жамиятда айрича қизиқиш уйғонган ҳолларда палаталар Кон-

ституцияга биноан парламент текширув (тергов)ларини ўтказишлари ва бунинг учун «ad hoc» комиссияси тузишлари мумкин. Парламент текширувларини ўтказиш бўйича алоҳида ҳуқуқ бир вақтнинг ўзида, биз судга ўхшаш юрисдикция вазифалари, деб атаган вазифалар қаторига киради. Конституциянинг 82-моддасида айтиладики, парламент текширувлари бўйича тузиладиган комиссия суд ҳокимияти қандай ваколатларга эга бўлса, ўшандай ваколатларга эгадир.

Парламентнинг юрисдикция актларига Президентни махсус судга бериш акти ёки ҳуқуқат аъзоларини судга тортишга санкция бериш акти киради. Палаталарнинг ва тегишли комиссияларнинг парламент иммунитетларини тўхтатиш бўйича вазифалари ҳам судга ўхшаш расм-русумлар асосида амалга оширилади.

Италия Конституцияси парламент ва Конституциявий суднинг вилоятлар қонунларига нисбатан рақиблик ваколатларини ҳам кўрсатиб берган. Республика ҳуқуқати вилоятлар қонунларига ваколатни ошириб юборган мотивлари бўйича ёки миллий манфаатларига ёки бўлмаса бошқа вилоятлар манфаатларига зид, деган маънода эътироз билдириши мумкин. Кўрсатиб ўтилган модда асосида палаталар вилоят қонунини бекор қилишлари мумкин. Шубҳасиз, бундай ҳолатда парламент судсиз конституциявий назорат типигаги судга ўхшаш орган сифатида майдонга чиқади.

Парламентнинг сайлов вазифалари конституциявий белгилаб берилган ҳолатларда қатор органларни: Президент, Конституциявий суд ва магистратура Олий кенгаши аъзоларидан бир қисми, Президент судга бериладиган тақдирда суд аъзоларини сайлайди.

Палаталар ўзларининг, ўз-ўзини ташкил қилиш ва асосий вазифалари лозим даражада бажарилишини таъминлаш борасидаги вазифасини бажара бориб, регламент ва бошқа ички ҳужжатларни қабул қиладилар, ўз аъзоларининг ваколати назоратини амалга оширадилар, парламентарийларнинг статуси (мақоми) ҳурмат қилинишини кузатадилар, палаталарнинг ёрдамчи хизматларини тузадилар, ички маъмурий фаолиятни амалга оширадилар.

Куйида қонунчилик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган энг муҳим парламент расм-русумлари кўриб чиқилади.

Палата томонидан бирон-бир қарор қабул қилиниши учун резолюцияларни олдиндан киритиш даркор. Депутатлар палатасида резолюция гуруҳ раиси томонидан ёки 10 депутат томонидан, Сенатда 8 сенатор томонидан киритилади. Резолюция ёзма ҳолда тақдим этилиши керак ва қўпол иборалардан холи бўлиши керак. Бунга риоя қилинмаган ҳолатларда палата раиси мус-

тақил равишда резолюцияни рад этиши мумкин. Палата қарори-га мувофиқ, бир-бирига ўхшаш ёки масалаларда бири-бири билан боғлиқ резолюциялар бир вақтнинг ўзида кўриб чиқилиши мумкин. Муҳокама санаси тегишли палата раиси томонидан белгиланади, бироқ мазкур резолюцияни киритган шахслар ўртасида баҳс-мунозарага сабаб бўлиши мумкин. У ҳолатда масалага тарафдор бўлган бир депутатни ва бир қарши бўлган депутатни (сенатда-фақат резолюцияни таклиф қилган сенаторни), шунингдек, ҳукумат вакилини унинг талабига мувофиқ эшитиш билан чекланиб, палата қарорни очиқ овозга қуйиб қабул қилади. Резолюцияни кўриб чиқиш унинг асосий йўналишларини ва тузатмаларни муҳокама қилишни, шундан кейин, резолюцияни бутунича ёки қисмларга бўлган ҳолда овозга қўйишни ўз ичига олади. Тузатишлар матнда келишига қараб муҳокама қилинади ва овозга қўйилади. Муҳокама қилиш ва овозга қўйиш расм-русумлари бевосита қонун лойиҳасининг асосий йўналишлари ва унинг баъзи қисмларига киритиладиган тузатишларни кўриб чиқишдаги расм-русумга ўхшаш.

Ҳукумат хабарлари бўйича резолюциялар ҳар қандай депутат томонидан палатадаги музокаралар вақтида кўтарилиши мумкин ва муҳокама тугагандан сўнг овозга қўйилади. Худди шундай тартиб ҳукуматнинг жавобларидан қониқмаган депутатлар томонидан индивидуал тарзда кўтариладиган резолюцияларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Резолюцияларнинг юқори малакали тури — ишонч резолюциялари (ҳукумат томонидан кўтариб чиқилади) ва ишончсизлик резолюциялари (депутатлар ёки сенаторларнинг ўндан бир қисми томонидан кўтариб чиқилади) ҳисобланади. Ишончсизлик резолюцияси бўйича овоз бериш мазкур резолюция кўтариб чиқилган кундан сўнг 3 кун кейин ўтказилиши керак. Ишонч резолюциялари кўтариб чиқилган кундан сўнг, бир кун кейин овозга қўйилади. Ҳар иккала резолюция номма-ном сўров йўли билан овозга қўйилади. Овоз бериш бўйича баёнот билан гуруҳдан бир депутат ва ўз гуруҳининг фикрига қўшилмаган депутатлар сўзга чиқишлари мумкин. Ишончсизлик резолюциясидан фарқли ўлароқ, ишонч резолюцияси конкрет қонун лойиҳалари (моддаларни) ва уларга тузатишларни овозга қўйиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Аммо ишонч ҳақидаги масалалар лавозимга тайинлашлар, шахсий масалалар, интизомий (дисциплинар) санкциялар билан боғлиқ ҳолда ёки парламент текширувларини ўтказиш, жинойий ишни қўзғатишга санкция бериш ҳақидаги таклифларни овозга қўйишга боғлиқ ҳолда ва қолаверса, палаталарнинг ички фаолиятига оид барча масалаларга боғлиқ ҳолда қўйилмаслиги керак.

Ижроия органларининг фаолиятини палаталар томонидан назорат қилишнинг энг кўп тарқалган усулларида бири парламент сўровлари ва интерпелляция ҳисобланади. Сўров, Депутатлар палатаси регламентига биноан, «ҳукуматга у ёки бу фактнинг ҳақиқийлигига нисбатан, ҳукумат томонидан олинган у ёки бу маълумотлар ва уларнинг аниқлигига нисбатан, ҳукумат томонидан муайян масалалар бўйича қабул қилинган ёки қабул қилинадиган чора-тадбирларга нисбатан ёзма равишда берилган оддий масала»дир.

Сўраётган шахснинг илтимосига ёки ҳукуматнинг илтимосига биноан палата Раиси сўровни шошилишч, деб эълон қилиши мумкин. Бундай ҳолатда унга жавобни сўров берилган мажлисдан кейин ўтадиган мажлисдан кечиктирмасдан бериш лозим. Депутат ёзма жавобни талаб қилиши мумкин. Бундай ҳолатда эса ҳукумат жавобни 20 кун ичида тақдим этиши керак. Акс ҳолда, сўров икки ҳафтадан сўнг бўладиган мажлиснинг кун тартибига киритилади. Одатда Депутатлар палатасининг ҳар бир мажлисида дастлабки 40 минут сўровлар муҳокамасига бағишланади. Сенатда ҳафтадаги бир мажлис сўровлар муҳокамасига бағишланади. Ҳукумат жавоб тайёрлаш учун қўшимча бир ой муддатдан фойдаланиши мумкин. Сўровга ҳукумат вакили жавоб бергандан сўнг (ёки ёзма жавоб ўқиб эшиттирилгандан сўнг), сўров қилган одамга эътироз-реплика учун 5 минут вақт берилади. Сўров учун жавоб депутатнинг илтимосига биноан комиссияда ҳам берилиши мумкин.

Депутатлар палатаси регламентининг 136-моддасига биноан интерпелляция, бу «ҳукуматга ёзма шаклдаги мурожаат бўлиб, ҳукумат фаолияти ва ҳукумат сиёсатининг муайян жиҳатларига тегишли масалалар бўйича унинг (ҳукуматнинг) кейинги ниятлари қандайлигини билишга қаратилгандир». Сенатда интерпелляция бўйича жавоб бериш санасини раис белгилайди ва фақат интерпеллянт норози бўлган тақдирдагина сенат белгилайди. Одатда, сенатда интерпелляция муҳокамаси сўровлар муҳокама қилинаётган мажлисда кўриб чиқилади. Депутатлар палатасида интерпелляция бўйича жавоб икки ҳафталик муддат ўтгандан кейинги биринчи душанбада берилиши керак. Бунда ҳукуматнинг жавоб учун яна икки ҳафталик қўшимча муддат олиш ҳуқуқи ва интерпеллянтнинг розилиги билан жавоб беришни яна кейинроққа чўзиш ҳуқуқи сақланиб қолади. Жавоб ҳамма вақт ёзма ҳолда берилади, аммо ҳукумат вакили томонидан палата мажлисида ўқиб эшиттирилади. Интерпелляция бўйича жавоб берилишдан олдин интерпеллянт 15 минутлик тушунтириш билан чиқиш қилиши мумкин (сенатда 20 мин). Жавобдан сўнг интерпеллянт эътироз-реплика билан (Депутатлар палатасида 10 мин.; сенатда 5

мин.) сўзга чиқиши мумкин. Интерпеллянт жавобдан қониқмаган тақдирда, юқорида айтилганидек, резолюция киритиши мумкин. Интерпелляцияларни комиссияларда кўриб чиқиш кўзда тутилмаган.

Хукумат сўров ёки интерпелляция бўйича жавоб беришдан бош тортиши мумкин, аммо рад этишини далиллаб бериши керак. Палата Раиси бир нечта сўров ва интерпелляцияларни кўриб чиқишни бирлаштириши мумкин (улар ўзаро бир-бирига боғлиқ масалаларга бағишланган бўлса). Бир мажлис давомида бир шахс томонидан киритилган иккидан ортиқ сўров ва интерпелляцияни кўриб чиқилмайди. Муҳокамаларнинг обзорлари парламент бюллетенларида чоп этилади, сўровлар ва интерпелляциялар, шунингдек, уларга берилган жавоблар стенографик ҳисоботларда чоп этилади.

Парламент расм-рўсуми

Конституцияга биноан ҳар бир палата ўз регламентини аъзоларининг мутлақо кўпчилик овози билан қабул қиладилар. Парламент регламентлари статуси (мақоми) италян қонунчилиги тизимида бир хил маънода эмас. Бир томондан, бу давлат ҳокимияти органларининг ички ҳужжатларидир ва регламентар характерга эга. Бошқа тарафдан палаталар томонидан қабул қилиниши усулига кўра қонунларга яқинлашади.

Италия парламенти палаталарининг ҳозирги амалдаги регламенти 1971 йили қабул қилинган. Регламентлар матнлари келишиб олинган — палаталарнинг бирортаси ҳам бири иккинчиси олдида имтиёзли ҳолатда бўлмаслиги керак, бири иккинчисига ўз вазифасини бажаришида тўсқинлик қилмаслиги ёки умумпарламент жараёнини қийинлаштирмаслиги керак.

Палаталар олдинги чақирик палаталарининг ваколати тугашидан 70 кун ўтмасидан сайланади, биринчи мажлис эса 20-кундан кечикмасдан ўтказилади (61-модда). Биринчи мажлисининг аниқ куни Республика Президентининг декрети билан аниқланади (87-модда). Ўзининг навбатдаги сессиясига палаталар февраль ва октябрнинг биринчи иш кунинда йиғиладилар, аммо февралда сессиясига палата (сенат) раисининг, Республика Президентининг ташаббуси билан ёки тегишли палаталарнинг учдан икки аъзоларининг ташаббуси билан йиғиладилар. Бунинг устига, агар палаталарнинг бирортаси февралда сессияга йиғилмаган бўлса, иккинчиси ҳам йиғилиши керак (62-модда). Палаталар ўзларининг тарихий биноларида-Монтечиторио (Депутатлар палатаси) ва Мадама (Сенат) қасрларида йиғиладилар. Биринчи қасрда кўшма мажлис ўтказишга ҳам йиғиладилар.

Палаталар мажлисидаги ишларни ташкил этишнинг энг муҳим принципи Конституция томонидан белгиланган ошкоралик принциpidир. Ошкоралик палаталар регламентининг таклиф этилган шахслар ва матбуотни, улар учун махсус ажратилган трибуналарга киритиш ҳақидаги ва мажлислардан парламент ҳисоботларини чоп этиш ҳақидаги низомига кўра таъмин этилади. Шу билан бирга палаталар ёпиқ мажлис ўтказиш учун махсус қарор қилишлари мумкин. Шундай қарор ҳақидаги таклиф палата раиси томонидан, ҳукумат (унинг мажлисидаги вакили) томонидан ёхуд Депутатлар палатасидаги 10 депутат ва ҳукумат томонидан, ёхуд Сенатнинг ўндан бир қисми томонидан кўтариб чиқилади. Мазкур таклиф, айтиш керакки, муҳокама қилинмайди, тўғридан тўғри овозга қўйилади.

Мажлислардаги парламент ҳисоботлари умумий, обзор характерда бўлиши мумкин ва улар бевосита мажлис тугагандан сўнг чоп этилади, стенографик ҳисоботлар махсус парламент бюллетенларида чоп этилади. Депутатлар палатаси Раисининг фармойишига мувофиқ палата мажлисидан тўғридан-тўғри телевизион трансляция берилиши мумкин. Палаталар комиссияси мажлисига ҳам публика киритилади ва улар махсус ажратилган жойда видеотехника ёрдамида кузатиб ўтирадилар. Сенатда комиссияларнинг мажлисига омма ва матбуотни киритиш учун комиссиянинг олдиндан розилиги ва Сенат Раисининг рuxсати керак бўлади.

Палаталар ва уларнинг комиссиялари мажлислари, одатда, тегишли палаталарнинг раислари ёки комиссиялар раҳбарлиги остида бўлиб ўтадиган парламент гуруҳлари вакилларининг конференциясида уч ой муддатга планлаштирилади ва бунда ҳукуматнинг фикри ҳам инобатга олинади. Уч ойлик программа конференция томонидан бир овоздан қабул қилиниши ва тегишли палаталар (комиссиялар)га етказилиши керак. Ҳар қандай депутат (сенатор) талабига мувофиқ, палата программа муҳокамасининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масалани кўтариши мумкин. Агар палата мақсадга мувофиқлик тўғрисидаги қарорни қабул қилмаса, мазкур программа рад этилган ҳисобланади. Программа асосида яқин кунларда қилинадиган ишларнинг календари ишлаб чиқилади. Бироқ бу ерда гуруҳлар раисларининг яқдиллиги (консенсуси) талаб этилмайди, келишмовчиликлар палаталар мажлисига олиб чиқилади ва у ерда қисқа муҳокамадан сўнг (ҳар гуруҳдан биттадан одам сўзга чиқади), одатдаги овоз бериш йўли билан ҳал этилади. Бу босқичда, программага ҳеч қандай ўзгаришлар киритилиши мумкин эмас. Қабул қилинган программа ва тақвим асосида раис, мустақил равишда, мажлисларнинг кун тартибини белгилайди

(одатда икки кунга) ва уни палатанинг аввалги мажлиси ниҳоясида эълон қилади. Агар кун тартибига биринчи ўқилишдаги қонун лойиҳаси киритилмаган бўлса, у мажлис бошланишидан 24 соат олдин эълон қилиниши керак. Палата Раиси мустақил равишда комиссиялар кун тартибига у ёки бу масалани, агар уларнинг муҳокамаси палата ишининг программасига тўғри келса, киритиши мумкин. У, яна бир ёки бир нечта комиссияни махсус мажлисларга чақириб, уларнинг ҳам кун тартибини мустақил тарзда белгилаши мумкин. Палата ва комиссиялар ишининг энг муҳим шарти — кун тартибига белгиланмаган масалаларни муҳокама қилиш тақиқланганидир. Бу қоида аниқ бир ҳолатларда, яъни ҳозир бўлганларнинг учдан икки қисм кўпчилиги овоз бериши билан бекор бўлиши мумкин. Комиссияларда кун тартибидан четга чиқиш йўл қўйилмайди.

Комиссиялар палаталар Раислари томонидан ва комиссияларнинг ўзлари томонидан чақирилади. Комиссияларнинг махсус чақирилишини депутатлар комиссиялари аъзоларининг бешдан бир қисми, сенат комиссиялари аъзоларининг учдан бир қисми, шунингдек, Ҳукумат талаб қилиши мумкин. Палаталар Раисларининг рухсатисиз комиссиялар ўз палаталарининг мажлиси ўтатган вақтда йиғилиши мумкин эмас.

Ҳукумат аъзолари, агар улар депутат бўлмасалар ҳам, палаталар мажлисида қатнашиш ҳуқуқига эгалар. Агар сўровлар бўлса, мажлисда қатнашишлари шарт, талаб қилинганда, улар сўзга чиқишлари шарт. Палаталар регламенти бу умумий қоидадан парламент комиссияларига ҳам татбиқ этган. Вазир номидан уларнинг ўринбосарлари ва юқори мартабали амалдорлари қатнашишлари мумкин. Ҳукумат вакиллари учун палаталарда алоҳида ўринлар ажратиб қўйилади.

Палаталар (комиссиялар) мажлиси аввалги мажлис протоколини тасдиқлаш билан бошланади. Протокол билан боғлиқ чиқишлар фақат фактлар бўйича ноаниқликлар бўлган ҳолатларда, сўзга чиққан шахснинг позициясини аниқлаш ёки шахсий масала юзасидангина бўлиши мумкин. Кун тартибини муҳокама қилишга ўтишдан олдин палаталар номига келган мурожаатнома ва хатлар, шунингдек, келиб тушган ва комиссияларга тақсимланмаган петициялар (арзномалар-илтимосномалар) ҳақидаги маълумотлар ўқиб эшиттирилиши мумкин.

У ёки бу масала бўйича муҳокамада қатнашиш истагида бўлган депутатлар бюрода ёздириб қўйиши керак. Улар муҳокаманинг иккинчи кунги охиригача ёзилиши мумкин, сўнг бу амал тўхтатилади. Кун тартибидagi масалага тарафдор ва қарши бўлган депутатларга рўйхатдаги тартибга риоя қилган ҳолда, навбатма-

навбат сўз берилади. Сўзга чиқиш навбати алмаштирилиши мумкин, агар раис томонидан номи айтилган депутат залда ҳозир бўлмаса, у сўзга чиқишдан маҳрум бўлади.

Сенатдаги расм-русум бироз бошқачароқ, асосий фарқи шундаки, сенат иши тақвимини тузаётганларида сўзга чиқувчиларнинг максимал сони ва ҳар бир гуруҳдан сўзга чиқишнинг умумий вақти белгилаб олинади (55-модда). Сенаторлар сўзга чиқиш учун тегишли гуруҳлар орқали, мунозаралар бошлангунга қадар ёзиладилар. Шундай қилиб, раиснинг вазифасига гуруҳларга навбатма-навбат минбар бериш киради. Гуруҳлар ўзлари учун ажратилган вақт доирасида, (ўз) сенаторларининг сўзга чиқиш вақти, тартиби ва сонини ўзлари белгилайдилар. Шу билан бир қаторда, бирор сенаторнинг муҳокама қилинаётган масала бўйича фикри ўз гуруҳи позицияси билан тўғри келмаган тақдирда, у тўғридан-тўғри бюрога келиб ёзилади ва унинг сўзга чиқиш вақти тегишли гуруҳга ҳисобланмайди. Агар тақвим тузилаётганда мазкур масала муҳокамасининг вақти регламентга солинмаган бўлса, бу вақтда Депутатлар палатасида амалда бўлган қоидага ўхшаш қоида қўлланилади.

Расмий масалалар бўйича чиқишлардан ташқари (улар учун регламент қисқартирилган) депутатлар қонун лойиҳаси ёки резолюциялар (биринчи ўқиш) муҳокамасида 45 минутдан ортиқ, алоҳида модда ёки тузатишлар муҳокамасида 20 минутдан ортиқ сўзламайдилар. Нутқ ирод қилиш учун ҳар қандай ҳолатда ҳам 30 минутдан ортиқ вақт берилмайди. Регламентга риоя қилмаган, кўриб чиқиляётган масалага алоқаси бўлмаган мавзуда сўзлаётган депутат (сенатор), иккинчи огоҳлантиришдан сўнг раис томонидан сўзлашдан маҳрум қилинади.

Кун тартибидаги муайян масала муҳокама қилинаётганда мазкур масаладан келиб чиқадиган ёки ўша масала муҳокамасига боғлиқ масалалар юзасидан сўзга чиқишга имкон берилади. Булар биринчи навбатда палата регламентига, кун тартибига, иш тартибига, масалаларни кўйишга ва овоз бериш навбатини кўйишга алоқадор масалалардир. Депутат (сенатор) тегишли масалаларни мажлис бошланмасидан кўйиши мумкин ва уларнинг муҳокамаси ҳақида бош масала муҳокамаси олдидан огоҳлантириб қўяди. Бундай муҳокамада масалани кўтариб чиққан депутатдан сўнг икки депутат (сенатор) сўзга чиқиши мумкин: бири таклифга қўшилган ҳолда, иккинчиси қарши. Бу чиқишларнинг ҳар бири 15 минутдан ошмаслиги лозим. Шундан сўнг, очиқ овоз бериш билан қарор қабул қилинади.

Асосий масала муҳокамаси муносабати билан депутат (сенатор) бевосита мажлис бошланишидан олдин преюдициал (суд қилинишидан олдин дастлабки ҳал этишни талаб этадиган ма-

сала) ёки кечиктириш ҳақидаги масалани ўртага қўйиши мумкин. Буларга тегишли қўйидаги таклифларни ҳам киритиш мумкин: асосий масаладаги қарорлар Конституцияга зид эканлиги, тегишли халқаро битимлар мавжудлиги, мазкур муҳокамани келтириб чиқарган ҳолатлар мавжуд эмаслиги ёки йўқ бўлганлигини кўрсатиб асосий масала муҳокамасидан воз кечиш; мазкур масаланинг халқаро даражада муҳокама қилиниши, яна пайдо бўлаётган ҳолатлар билан боғлиқ муайян шароитларнинг юзага келишига қадар муҳокамани кечиктириш. Бошқача айтганда, преюдициал ёки кечиктириш ҳақидаги масалани қўйишда депутат олдинда турган масаланинг муҳокамаси ноқонуний, бефойда, зарарли ёки самарасиз эканлигини кутилаётган натижалар ҳақидаги ўз қарашларини далиллаб бериши лозим. Преюдициал ёки кечиктириш ҳақидаги масалалар уларнинг муҳимлигини назарда тутган ҳолда, кун тартибининг тегишли банди муҳокамаси бошланганидан сўнг ҳам ўртага қўйилиши мумкин.

Преюдициал ва кечиктириладиган масалалар муҳокама қилинганда, депутатлар палатасида икки «тарafdор» (масалани ўртага қўйган киши шу ҳисобда) ва икки «қарши» киши сўзга чиқади. Сенатда парламент гуруҳларининг ҳар биридан бир намоянда сўзга чиқади. Нутқ палатада 15 минутдан ва сенатда 10 минутдан ошмаслиги керак. Преюдициал ва кечиктириладиган масалалар бўйича ижобий овоз берилганда кун тартибидаги тегишли банд олиб ташланади (кечиктириш масаласи ижобий ҳал бўлишида муҳокама қайси муҳлатга кечиктирилганини ҳам ҳисобга олиши керак).

Агар парламент аъзосининг хулқи ё айтган сўзлари нотўғри тушунилган бўлса, у мажлис охирида шахсий масала тариқасида сўз сўраши мумкин. Сенатда сўз бериш бўйича қатъий қарорни раис қабул қилади. Депутатлар палатасида раис сўз беришни рад этган тақдирда сўз сўраган депутатнинг талабига биноан палата муҳокама қилиб ўтирмай очиқ овоз билан қарор қабул қилади. Чиқишлари шахсий масала бўйича сўзлашга олиб келган парламент аъзолари қайтадан фақат ўз сўзларига аниқлик киритиш ёки узр сўраш учун чиқишлари мумкин.

Депутат (сенатор), юқорида келтирилган вазиятларни ҳамда овоз беришнинг сабаблари бўйича қилинган арзни истисно қилганда, битта муҳокаманинг ўзида бир мартадан ортиқ сўзга чиқолмайди.

Агар мажлис регламентлар қоидалар билан ёки палаталар аввалдан қабул қилган қарорлари билан чеклаб қўйилмаган бўлса, мунозарани тўхтатиш бўйича таклифни раис, депутатлар палатасидаги 10 нафар депутат ва саккиз сенатор киритиши мумкин. Депутатлар палатасида бундай таклиф киритилгач, битта депу-

тат «тарафдор» ва биттаси «қарши» бўлиши мумкин. Сенатда бу масала юзасидан ҳар бир гуруҳдан биттадан вакил сўзга чиқиши мумкин. Мажлисни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилинганига қарамасдан сенатда ҳам палатада ҳам ҳар бир гуруҳдан биттадан вакил сўзга чиқа олади. Сўнгра, агар муҳокама маъруза бўйича ўтган бўлса, маъруза эгаси сўзга чиқади. Ундан кейин эса вазирларга, ҳукумат номидан муружаатлар билан чиқишга ва депутатларга, овоз бериш сабаблари бўйича баёнот билан чиқишларига рухсат берилади. Ниҳоят палаталар (комиссиялар) масаланинг моҳияти бўйича қарор қабул қилишга киришадилар.

Конституция палаталар мажлисларида қарор қабул қилиш юзасидан қуйидаги умумий қоидали ўрнатган: қарорлар, умуман олганда, тегишли палаталарнинг кўпчилилик аъзолари бор бўлган тақдирда ва бу қарорлар ҳозир бўлганларнинг кўпчилиги овози билан қабул қилинган бўлса, кучга эга бўлади. Шуниси қизиқки, регламентлар зарур кворум бўлиши учун қарор қабул қилинаётган пайтда парламент (комиссия, депутациялар ва бошқаларда) ёки ҳукумат вазифаларини бажараётган, яъни мажлисда иштирок этмаётган парламент аъзоларининг номларини ҳам киритишни тақозо қилган.

Қарорлар очиқ ёки ёпиқ овоз бериш йўли билан ўтказиладиган овозга қўйиш орқали қабул қилинади. Очиқ овоз бериш қўл кўтариш, депутатларни мажлислар залида тарафларга ажратиш (бундай усул, одатда, бошқа йўл билан ўтказилган овоз беришни қайта текшириш мақсадида ишлатилади) ва сўров орқали ёхуд электрон ускуна ёрдамида ўтказиладиган номма-ном овоз бериш йўллари билан амалга оширилади. Ёпиқ овоз бериш ё шарлар (бюллетенлар)ни сайлов қутиларига солиш ёки электроникадан фойдаланган ҳолда ўтказилади. 1988 йилда регламентларни қисман ислоҳ қилиш амалга оширилиб, натижада ёпиқ овоз бериш усулидан фойдаланиш кескин камайган эди.

Ҳар икки палатада қўл кўтариш усули овоз беришнинг одадий тартиби, деб тан олинган. Аммо шундай ҳолда кўзда тутилганки, унга кўра раислар овозларни санашни енгиллаштириш мақсадида қўл кўтариб овоз бериш ўрнига номларни кўрсатмаган ҳолда электрон овоз беришни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Амалда охириги йилларда айнан шундай тартиб кўпроқ қарор топмоқда.

Сенатда номма-ном овоз бериш 15 сенатор талабига кўра ўтказилиши мумкин, депутатлар палатасида эса бундай овоз беришни ўтказишни гуруҳ раиси ёки палата мажлисидаги 15 депутат талаб қилиши мумкин.

Шарларни қутига ташлаш йўли билан ўтказиладиган ёпиқ овоз бериш доимо палата органлари сайланганда ўтказилади. Сўров

йўли билан номма-ном овоз бериш доимо ишонч ёки ишонч-сизлик билдирилган қарорларни овозга қўйганда ўтказилади. Номма-ном овоз бериш натижалари стенография ҳисоботларида келтирилади.

Овоз беришда хатога йўл қўйилган тақдирда раис мустақил равишда вазиятга баҳо бериб, натижаларни бекор қилиши ва такроран овоз беришни тайинлаши мумкин. Лекин «палата маъқуллайди» ёки «палата рад этади» деган икки иборадан бири айтилиб, овоз бериш натижалари эълон қилинган, бундай қилиб бўлмайди.

Мажлисда тартибни сақлаш вазифаси палата раисига юклатилган. У интизомга чақириш ҳокимиятига эга бўлиб, қўйидаги чораларни (санкцияларни) қўллаш олади: музокарада сўзга чиққанларга халақит бераётган депутатни тартибга чақириш, уни, аввалги танбеҳларни назарига илмагани ёхуд депутатларни (сенаторларни) ёки ҳукумат аъзоларини бир куннинг ўзида такроран ҳақорат қилгани учун залдан чиқариб юбориш; ашаддий тартиббузарга мажлисларда икки кундан ўн беш кунгача иштирок этишни ман этиш (бу ҳам таъсир этмаса, муддат икки баробар оширилади). Охириги чора фақат бюронинг розилиги билан қўлланади.

Раиснинг буйруқларига бўйсунилмаган тақдирда, у куч ишлатиш тўғрисида кўрсатма бериши мумкин. Буйруқни квесторлар (полиция ходимлари) навбатчи ходимлар ёрдамида бажарадилар. Тартиббузарликларга чек қўйиб бўлмаган тақдирда раис ўз курсисини тарк этади, бу эса ўз-ўзидан мажлис тўхтаганини билдиради. Агар тартиббузарлик шунда ҳам давом этса ва жиддий тус олса, раис полиция чақиришга ҳақли. Улар раиснинг кўрсатмасиз ва мажлис тўхтатилгандан кейин залга кира олмайдилар.

Агар мажлис давомида депутатга (сенаторга) қарши унинг обрўсини туширувчи айбловлар қўйилса, у раисдан айбларнинг асослилигини аниқлаш учун комиссия тайинлашни талаб қилиши мумкин. Раис комиссия аъзоларини тайинлайди ва унга палатада муҳокама этмасдан ва овоз бермасдан эшитиладиган хулосани тақдим этиш учун муҳлат беради.

Қонун чиқариш фаолияти

Конституцияга биноан, қонун чиқариш фаолияти билан ҳар икки палата шуғулланади. Қонун лойиҳасини илгари суришга энг аввало ҳукумат, қонунчиликдаги у ёки бу ўзгаришларнинг зарурлигини ҳаммадан кўра яхшироқ баҳолашга қодир орган сифатида ҳақли. Ҳукуматнинг қонун лойиҳаси палаталарга Президентнинг рухсат берувчи қарори билан Вазирлар кенгаши раиси

ёки ваколатли вазир контрастигнацияси (ваколатни ўз зиммасига олиш) бўлган тақдирдагина, киритилади.

Қонун чиқариш ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқига ҳар икки палата аъзолари ҳам эгалар. Бунда, улар ўз номларидан ёки парламентнинг бошқа аъзолари билан биргаликда чиқадиладар. Қонун лойиҳаси парламент гуруҳи ва комиссия томонидан киритилиши мумкин. Парламент аъзолари номидан киритилган қонун лойиҳаси унинг асосий вазифаси ва ўзига хос томонларини тушунтирувчи ҳужжат (маъруза) билан биргаликда бўлиши керак. Иқтисод ва меҳнат масалалари бўйича қонун лойиҳалари палаталарга, улар ва ҳукуматнинг алоҳида маслаҳат органи — иқтисод ва меҳнат миллий кенгаши томонидан киритилиши мумкин.

Конституцияга мувофиқ, қонун чиқариш ташаббуси Италия халқига ҳам берилган. Халқ мазкур ҳуқуқини «50 мингдан кам бўлмаган сайловчилар номидан бандма-банд тузилган қонун лойиҳасини киритиш» билан амалга оширади. Қонун лойиҳасини киритиш ҳуқуқига, областларнинг ваколатли органлари бўлган област кенгашлари ҳам эга (агар масала област қонунини билан ҳал бўлмаса).

Қонун чиқариш ташаббуси субъектларидан ҳар бири ўз қонун лойиҳасини, агар у палаталардан бирида маъқулланмаган бўлса, қайтариб олишга ҳақли. Шу билан бирга, парламент аъзоларидан ҳар қандайи қайтариб олинаётган қонун лойиҳасини ўзиники, деб эълон қилиши мумкин. У ҳолда, қонун чиқариш жараёни давом этади.

Қонун лойиҳаси қонунга айланишидан аввал уч босқичдан ўтади: аввал парламентнинг битта палатасида, сўнг — бошқасида кўрилади ва, ниҳоят, уни республика Президенти промульгация (оммага эълон) қилади.

Президент палаталар маъқуллаган қонун лойиҳасини эълон қилишдан бош тортолмайди, бироқ промульгация бўлгунга қадар уни палаталарда қайта кўриб чиқишларини талаб этиши мумкин. Бу кечиктириш «вето»си оддий кўпчилик овози билан ҳал этилади. Агар иккинчи палатада қонун лойиҳаси тўлалигича эмас, қисман рад этилса ёки унга ўзгаришлар киритилса, у ҳолда, дастлаб маъқулланган палатага қайтиб тушади. Аммо бу ҳолда, палата, фақат бошқа палатанинг норозилигига учраган ёки киритилган (ўзгартирилган) қисмларнигина ўрганиб, қарор қабул қилиш билан чекланади.

Қонун чиқариш ташаббуси субъектларининг қонун лойиҳалари палаталардан бирининг бюросида сақлаш (депонлаш) йўли билан илгари сурилади. Бюро келиб тушган қонун лойиҳалари тўғрисида палатани хабардор қилади, сўнг уларни тарқатади. Ҳукумат, гуруҳ ёки 10 нафар депутат (сенатда — қонун лойиҳаси

муаллифи, ваколатли комиссия раиси ёки саккиз сенатор) палатадан қонун лойиҳаси шошилинч эканини тан олишларини сўрашлари мумкин.

Қарор очиқ овоз билан қисқача муҳокамадан сўнг (депутатлар палатасидан икки нотиқ; бири «тарафдор», иккинчиси — «қарши»; сенатда парламент гуруҳларидан биттадан нотиқ) қабул қилинади. Шошилинч қонун лойиҳаси комиссиялар ва палатадан ўтиш муҳлати икки баробар қисқартирилиши кўзда тутилган.

Қонун лойиҳалари тегишли комиссияларга палата раисининг хоҳишига қараб бириктирилади, аммо унинг қарори икки кун давомида гуруҳ раиси ёки 10 нафар депутат томонидан мунозарали деб эълон қилиниши мумкин. Шунда у палатанинг қисқа муҳокамасига қўйилади. Икки комиссия раисдан, қонун лойиҳасини биргаликда кўриб чиқиш тўғрисида сўраши мумкин. Ваколат тўғрисидаги барча баҳслар раис томонидан ҳал этилади.

Қонун лойиҳаси бириктирилган палата раиси ёки комиссия бошқа комиссиядан, ваколатли комиссия тегишли қарор қабул қилгунича, лойиҳа ҳақидаги фикрини сўраши мумкин.

Фикр, одатда, саккиз кун давомида (қонун лойиҳаси шошилинч бўлган тақдирда — уч кун ичида) билдирилади.

КАНАДА

Канаданинг биринчи парламенти 1867 йили федерация тузилиши билан бир вақтда ташкил топган. У Британия парламенти-га хос энг яхши анъаналарга асосланган. 130 йилдан зиёд вақт мобайнида Канада парламенти мамлакат давлат тизимининг муҳим элементи сифатида намоён бўлмоқда.

Канадада қонун чиқарувчи ҳокимият икки палатадан иборат бўлган парламентга тегишлидир: жамоалар палатаси ва сенат. Уларнинг ҳуқуқлари тенг эмас, чунки сенат молиявий қонун лойиҳаларини тақдим қилиш ташаббусидан (қўшимчалар) сенатга қўйилмасдан қабул қилиниши мумкин; агар юқори палата 180 кун мобайнида қўшимчалар лойиҳасини маъқулламаса, у кучга кира бошлайди.

Парламентни шакллантириш тартиби

Жамоалар палатаси умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва махфий овоз бериш йўли орқали беш йил муддатга сайланади.

Канадада сиёсий партиялар сайлов жараёнида расмий эътироф қилинмайди. Сайлов жараёни шундай ташкиллаштирилганки, унда иштирок этаётган номзодлар жисмоний шахс сифатида фаолият кўрсатадилар. Номзодни 25 сайловчи қўллаб-қувватлаши лозим, уларнинг имзолари гувоҳлар билан тасдиқланади. Номзод ўзининг номзодлиги илгари сурилаётганлиги учун розилик қасамёдини келтириб, 200 канада доллари миқдорига гаров пулини тўлаши шарт. Гаров сайлов кампанисини «ножиддий» номзодлардан чеклаш мақсадида белгиланган, номзодга округда иштирок этган сайловчиларнинг камида 15 фоизи овоз берган ҳолда қайтарилади.

Сайлов округларининг чегараси махсус «чегара ҳайъати» томонидан аниқланади. Ҳайъат парламент томонидан, ҳар бир провинция, иккала ҳудуд учун биттадан аъзо иштирокида ташкил этилади. Улар ҳар 10 йилда ўтказиладиган аҳолини рўйхатга олиш жараёни натижаларига кўра харита тузадилар ва аниқлаштирадилар, шу билан Жамоалар палатасига бўладиган сайловда округлар тахминан тенг бўлишини таъминлайдилар. Зарур бўлган ҳолларда ва камида 10 нафар депутат талабига биноан округлар чегараси билан боғлиқ масалалар палата мажлисида муҳокама этилиши мумкин.

Канада парламенти Жамоалар палатасининг ўзига хос хусу-

сиятларидан бири шуки, унинг аъзолари сони узил-кесил белгиланмаган.

Дастлаб унинг таркибида 181 депутат бўлган, ҳозирда - 295 нафар. Ҳар бир провинциядан сайланадиган депутатлар сони қуйидаги схема бўйича белгиланади: ҳудудларга учта ўрин захира қилинади; 10 та провинция аҳоли сони 297 га бўлинади (охирги рўйхатга олиш натижаларига кўра ҳамма провинциялардан сайланадиган депутатлари сони); кейин ҳар бир провинция аҳолиси олинган квотага бўлинади, шу тариқа, федерациянинг алоҳида субъектлари учун Жамоалар палатасида вакиллик мавқеи аниқланади. Шунинг билан бирга, ҳар бир провинциянинг депутатлари сони 1986 йилги Қонун қабул қилигунгача миқдордан кам бўлмаслиги лозим.

Бундай тартибдаги ҳисоб ҳудудлар ва кам аҳоли провинциялар вакиллигини оширади: масалан, аҳолиси энг кўп Онтарио провинциясида 87 122 фуқарога битта депутат тўғри келса, Юконда 22 870 фуқарога битта депутат тўғри келади.

Канадада, бошқа англосаксон мамлакатларидаги сингари нисбий кўпчиликнинг мажоритар сайлов тизими қўлланилади. Энг кўп овоз олган номзод сайланган ҳисобланади, гарчи бу кўпчилик сайловчилар ярмисидан кам бўлса ҳам. Бундай сайлов тизими тез натижа беради, чунки кимдир нисбатан кўп овоз тўплаши муқаррар; Жамоалар палатасида кўп ҳолларда ҳукумат барқарорлигини таъминловчи мустаҳкам кўпчилик бўлади. Шунинг билан бирга у майда партияларни вакилликдан маҳрум қилади, у ёки бу партия тўплаган мандатлар миқдори ва берилган овозлар ўртасидаги мутаносибликни бузиб кўрсатади. Масалан, 1968 йили либерал партияси сайловчиларнинг 45% овозига ва Жамоалар палатасидаги ўринларнинг 59%га эришди. Канадада сайловлар бир мандатли сайлов округлари бўйича ўтказилади.

1988 йил 21 ноябрда ўтказилган сайловлар натижасида Жамоалар палатасида 170 ўринга эга бўлган тараққийпарвар-консерватив партия яна бир бор галаба қозонди. Либерал партия 82 та, янги демократик партия 43 та ўринга эга бўлди.

Умум сайлов натижасида палатанинг янгиланиши 40 фоиздан кам бўлмайди.

Жамоалар палатасида депутатларнинг профессионал таркиби қуйидагича: ҳуқуқшунослар — 67, тадбиркорлар — 32, ўқитувчилар — 31, фермерлар — 23 киши.

1984 йили палата таркибига 26 аёл сайланди (олдинги сайловларга қараганда деярли икки баравар кўп).

Жамоалар палатасининг ўрни, Канада федерал вакиллик органи сифатида, унинг конституцион ва сиёсий механизмдаги роли, ваколатлари мазмуни ва чегаралари билан аниқланади. Жамоа-

лар палатаси асосий партиялар рақобати ва кураши натижасида вужудга келадиган ва ҳукуматни ташкил этадиган механизм сифатида намоён бўлади. Бошқа парламентли мамлакатлардаги сингари Канада ҳукумати ҳам умумий сайлов натижаларига кўра ҳалқ вакиллиги органида кўп ўрин эгаллаган сиёсий партия томонидан ташкил этилади. Канада генерал-губернатори томонидан Жамоалар палатасининг ярмидан кўп мандатига эришган партия етакчисини Бош вазир лавозимига тайинлаш расмий акт ҳисобланади. Сиёсий анъаналарга кўра давлат бошлиғи бундай тайинлашдан бош торта олмайди.

Бош вазир ва маҳкама Жамоалар палатаси фаолияти устидан самарали назорат ўрнатади, чунки улар парламентдаги интизомли кўпчилиikka таянади. Бундай ҳолат ҳукуматга Жамоалар палатаси кун тартибини аниқлашда ёрдам беради, парламент вақтини тақсимлашга ва киритилган қонун лойиҳалар қабул қилинишига имкон яратади. Керак бўлган ҳолларда маҳкама парламентни тарқатади ва муддатдан олдин сайлов эълон қилади.

Жамоалар палатаси турли ижтимоий гуруҳлар, сиёсий ва жамоат оқимлари ва манфаатларини у ёки бу даражада акс эттирувчи орган сифатида намоён бўлади, ўз фаолияти билан мамлакатда жамоат фикрига таъсир ўтказди. Таъсир доираси палата мажлислари телевидениеда тўғридан-тўғри кўрсатилганидан кейин кенгайди.

Қуйи палата алоҳида провинциялар ёки сайлов округлари манфаатларини ҳимоя қилувчи вакиллар йиғини сифатида эмас, балки умуммиллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал этувчи орган сифатида кучлироқ мавқега эга.

Жамоалар палатаси зиммасига учта асосий ваколат юклатилган.

1. Қонунчилик. Фақатгина Жамоалар палатаси сенат билан биргаликда қонун қабул қилишнинг суверен ҳуқуқига эга. Ҳозирги даврда палатанинг қонунчилик фаолиятида маълум даражада су-сайиш кузатилмоқда, чунки, биринчидан, ҳукумат қонунчилик ташаббусини деярли тўлиқ эгаллаб олди; иккинчидан, вакиллик бўйича қонунчилик ва бошқа маъмурий меъёр яратувчиликда изчил ўсиши давом этмоқда, ва учинчидан, палатада кўпчилик ўзларининг партия етакчилари кўрсатмаларига мувофиқ овоз беришади.

2. Молиявий ваколатлар. Конституцияга мувофиқ молиявий лойиҳалар дастлаб қуйи палата томонидан киритилади, Сенат бу «бил»ларга қўшимчалар киритиши ва қайта ишлаш учун қуйи палатага қайтариши мумкин. Амалда Жамоалар палатаси маҳкама томонидан тахт қилинган молиявий таклифлар билан шуғулланади, ва уларни жиддий ўзгартирмасдан тасдиқлайди. Муҳоли-

фат томонидан киритилган ҳар қандай таклиф ҳукумат кўпчилиги тарафидан рад этилади.

3. Ҳукумат фаолияти устидан назорат. Жамоалар Палатасининг қуйида сўз юритиладиган назорат ваколатлари етарли даражада кенг қамровли, лекин улар ҳукуматнинг палатани тарқатиш ҳуқуқи билан нейтраллашади. Шундай бўлишига қарамай Жамоалар палатаси ҳукуматга ишончсизлик вотумини эълон қилиб, уни беш бора истеъфога чиқишга мажбур қилган (охирги марта 1979 йилда).

Жамоалар палатаси ваколати беш йил ҳисоблансада, амалда палата сайловлари ҳар тўрт йилда ўтказилади. Парламентни ваколати тугагунча тарқатиб юбориш давлат тепасида турган партиянинг бошқарувга интилаётганини намоён қилувчи сиёсий анъанага айланди. У умумхалқ сайловини ўзига маъқул муддатда ўтказиш ва ўзига кўпчиликни таъминлаш мақсадини кўзлайди.

Овоз бериш ҳуқуқи Канаданинг 18 ёшга етган барча фуқароларига берилади. Фаол сайлаш ҳуқуқидан белгиланган тартибда ақли норасо деб тан олинган шахслар, озодликдан маҳрум қилиш жойларида бўлганлар, генерал-губернатор томонидан тайинланган сайловлар ўтиши бўйича масъул кишилар ва судялар маҳрумдирлар. «Ўтроқлилик цензи» (12 ойдан кам эмас) фақатгина Канадада яшовчи ва сайловларда иштирок этмоқчи бўлган Британия фуқароларига қўлланилади.

Ўз номзодини балоғат ёшига етган Канада фуқароларининг барчаси илгари суриши мумкин. Фаол сайлаш ҳуқуқ органларидан маҳрум бўлганлар, провинция ва минтақа қонун чиқариш депутатлари, шерифлар ва бошқа давлат хизматчилари бундан мустасно. Мансабдор шахслар сайлов кампанияси даврида ўз ҳисобларидан таътил олсаларгина номзодларини қўя оладилар. Сайланган ҳолларида эгаллаб турган мансабларидан кетишлари лозим бўлади.

Жамоалар палатаси депутати сайлов округи вакили эмас, умум миллат вакили сифатида кўрилади. Канада қонунчилиги палата аъзосини чақириб олиш ва сайловчилар наказыни тақиқлайди. Масалан, 1984 йилда қабул қилинган сайлов ҳақидаги Қонунда депутат қандайдир йўл тутиш ёки кимларнингдир манфаатини кўзлаш ҳақидаги мажбуриятга имзо қўйиш ҳуқуқига эга эмас, чунки булар унинг парламентдаги эркини чеклайди. Шунинг билан бирга қатъий мандат ва чақириб олиш ҳуқуқининг йўқлиги Жамоалар палатаси аъзоси тўлиқ мустақил, дегани эмас, чунки у доим партия таркибида бўлади ва партия талабларига бўйсунди; ўз сайлов округига тобе, чунки мандат тақдири овоз бериш орқали ҳал этилади; ўзининг сайлов кампаниясини молиялаштирган ташкилотларга ҳам қарам.

Жамоалар палатаси аъзоси профессионал парламентчи ёки шундай бўлиши лозим, шунинг учун унинг мандати министрлик лавозимидан ташқари барча давлат мансабларидан бўлмасликни талаб этади.

Жамоалар палатаси ташкилий томондан иккита асосий - расмий ва норасмий (партиявий) қисмдан иборат:

Расмий қисм қатор мансабдор шахслар ва қўмиталардан иборат.

Сенат. Бош вазир тавсиясига биноан генерал-губернатор томонидан тайинланадиган 104 аъзодан иборат. Сенатор тайинланса ҳам ўз провинциясини ифода этади, деб ҳисобланади. Тенг вакиллик тамойилини сақлаб туриш мақсадида провинция тўртта гуруҳга бўлинади, уларнинг ҳар бири 24 сенатор томонидан ифода этилиш ҳуқуқига эга.

Ҳозирги кунда вакиллик тизими қуйидагича:

Денгиз бўйи провинциялари (Янги Шотландия, Нью-Брансуик — 10 тадан сенатор, Шаҳзода Эдуард — 4 сенатор) — жами 24 сенатор.

Квебек — 24 сенатор.

Онтарио — 24 сенатор.

Фарбий провинциялар(Манитоба, Саскетчеван, Алберт, Британия Колумбияси — 6 тадан сенатор) — 24 сенатор.

Бундан ташқари, 1949 йилдан эътиборан Ньюфаунленд провинциясидан олти сенатор тайинланади, 1976 йилдан эса Шимоли-Фарбий ҳудудлар ва Юкондан биттадан сенатор тайинланадиган бўлди.

Ҳар бир сенатор бутун провинция вакили ҳисобланади. Квебек бундан мустасно, унинг ҳар бир сенатори 24 хос («тарихий») округ вакили сифатида намоён бўлади.

Сенатор лавозимига номзод тўртта асосий талабга жавоб бериши керак: Канада фуқаролиги, 30 ёшдан кичик бўлмаслик, тайинланадиган провинцияда истиқомат қилиш, баҳоси 4 минг доллардан кам бўлмаган кўчмас мулкка эга ва қарзга ботмаган бўлиш.

1930 йилдан бери аёллар сенатор лавозимида бўлишлари мумкин. Ҳокимият тепасида консерватив ва либераллар вақти-вақти билан алмашадиган Канада парламенти тизими шароитида сенат таркибига тайинлаш яққол кўзга ташланувчи партиявий характерга эга. Давлат тепасида ўтирган Бош вазир бўш ўринларни ўз тарафдорлари билан тўлдиришга ҳаракат қилади, шу билан улар илгари кўрсатган сиёсий хизматлари учун тақдирлайди. Сенатор лавозимига кўп ҳолларда собиқ вазирлар, Жамоалар палатаси аъзолари ва провинциялар Бош вазирлари тайинландилар. 1984 йили 86 сенатордан (18 ўрин вакант бўлган) фақатгина

тўрттаси ўзини партиясиз парламентарий деб эълон қилган; 6-таси либерал партияга, 22 таси тараққийпарвар-консерватив партияга тегишли бўлган. 82 сенаторлардан 40 таси илгари Жамоалар палатаси аъзолари ва провинцияларнинг қонунчилик органлари вакиллари, қолган 42 сенатордан кўпчилига илгариги сайлов кампанияларини ташкиллаштириш ва молиялаш ишлари билан шуғулланган.

Канада парламентининг юқори палатаси таркибида алоҳида ижтимоий гуруҳлар, биринчи ўринда тadbиркорлар манфаатини ифода этадиган кўпгина сенаторлар бор. 1984 йил маълумотларининг таҳлили кўрсатишича, сенаторларнинг профессионал манфаатлари қуйидагича тақсимланади: ҳуқуқшунослик — 34, хусусий тadbиркорлик — 29, таълим — 10, давлат хизмати — 8, қишлоқ хўжалиги — 6, соғлиқни сақлаш — 6, оммавий ахборот воситалари — 5, касаба уюшмалари ва меҳнатга оид муносабатлар — 2 фоиз. 1985 йил 11 аёл сенатдан ўрин олган.

60-йиллар ўрталарига қадар Сенат аъзолари бир умрга тайинланган. 1965 йили қабул қилинган Конституцияга ўзгартиришлардан сўнг сенаторлар бу лавозимда 75 ёшга етгунгача қолишлари мумкин. 1984 йили Канада сенаторлари ёш бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинган:

30—40 ёш — ҳеч ким, 41—50 ёш — 7 киши. 1985 йили сенатда 1955—1964 йилларда умрбод тайинланганлардан 15 сенатор бўлган. 1987 йил бир сенатор 95 ёшга тўлди.

1965 йилгача мавжуд бўлган тайинлаш тизими ва шубҳали шахслар кўрсатган сиёсий хизматлари учун тўлов сифатида вakanсияларни тўлдириш учта оқибатга олиб келди:

биринчидан, сенатга жамият учун реал фойда келтира олмайдиган қариялар тез-тез кириб қолган;

иккинчидан, кўпчилик сенатдан ўрин олишни сиёсий карьерани яхши яқунлаш, деб ҳисоблайди;

учинчидан, сиёсий қурашни талаб қилмайдиган, тинчгина ҳаётни кафолатлайдиган ва етарли тақдирланадиган сенаторлик даражаси юқори палата аъзолари фаоллигини рағбатлантирмайди.

Сенаторнинг 1987 йилги маоши 54 минг АҚШ долларни ташкил этган. Бундан ташқари сенаторлар йилига, солиқ солинмайдиган 8 минг АҚШ доллар нафақа ҳам оладилар. Уларнинг хизмат харажатлари давлат бюджетидан тўланади. 1985 йил махсус комиссия сенаторларнинг маошларини Жамоалар палатаси аъзолари маошининг 60%гача камаймагунча музлатиб қўйишни тавсия этди.

Сенаторлар парламентнинг қўйи палата депутатлари эга бўлган ҳуқуқ ва имтиёзларига эга.

Сенатор ўзининг ваколати муддати тугагунга қадар генерал-

губернатор номига илтимоснона бериб, истеъфога чиқиши мумкин. Конституция бўйича қуйидаги ҳолларда сенаторнинг ўрни бўш, деб ҳисобланади:

1. Сенатор кейинги икки сессияда кетма-кет иштирок этмаса.
2. Сенатор «хорижий мамлакат буйруғини бажарганман» деб қасам ичса ёки хорижий фуқароликка ўтаётган бўлса.
3. Сенатор банкрот ёки тўлаш қобилиятига эга бўлмаган қарздор ҳисобланса.
4. Агар у хиёнатда айбдор деб топилса ёки жиноий иш қилганликда, «шармандали жиноятда» айбланса.
5. Агар сенатор кўчмас мулкни йўқотса ёки ўзи ифода этаётган провинцияда яшашни давом эттирмаса.

Сенатнинг расмий қисми, Вакиллар палатаси сингари, қатор мансабдор шахслар ва қўмиталардан иборат. Сенатнинг хусусияти шундаки, бу палата спикери сайланмайди, балки Бош вазир тавсиясига кўра генерал-губернатор томонидан тайинланади. Генерал-губернатор спикерни лавозимдан кетказиши ҳам мумкин.

Сенатнинг қўмиталар тизими Жамоалар палатаси қўмиталари тизимига деярли ўхшаш. Қўмиталар сенат резолюциясига биноан ташкил этилади ва доимий, махсус ва бирлашма турларига бўлинади.

Энг муҳим ролни доимий қўмиталар ўйнайди. Уларнинг ваколатлари тармоқли ва функционал хусусиятга (қишлоқ хўжалиги; транспорт ва алоқа; соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот ва фан; банк ишлари ва савдо-сотик; тартибот масалалари ва бошқалар бўйича) эга.

Сенатнинг доимий қўмиталари Жамоалар палатасидан келган қонун лойиҳаларини кўраётганда муҳим рол ўйнайди. 1975 йили сенатнинг банк ишлари ва савдо бўйича қўмитаси Жамоалар палатаси тақдим этган банкротлик ҳақидаги қонун лойиҳаларига 139 ўзгариш киритди. Мазкур «билл»нинг узоқ муддатли ишлаб чиқилиши натижасида қуйи палата сенат қўмиталари томонидан киритилган 127 ўзгаришни тўлиқ ёки қисман эътиборга олди.

Сенат таркиби Жамоалар палатасига қараганда барқарор бўлганлиги учун шундай ҳолатлар бўлиши мумкинки, ҳокимият тепасига келган ҳукумат Жамоалар палатасидаги кўпчиликка таянади, сенат таркибида эса камчиликни ташкил этади.

Худди шундай вазият 1984 йилдан бери мавжуд: Б.Малрунинг тараққийпарвар — консерватив партияси Жамоалар палатасини бошқаради ва ҳокимият тепасида туради, сенатда эса муҳолиф либерал партияси консерваторларга нисбатан деярли уч баробар кўп вакилга эга. Бундай ҳолат қонунчилик жараёнига бевосита таъсир этади, чунки ҳукумат Жамоалар палатасида асо-

сий оммавий қонунларни чиқаришга ҳаракат қилади. У ерда ҳукуматни кўпчилик депутатлар томонидан қўллаб-қувватлаш кафолатланган. Натижада барча оммавий «билл»лар Жамоалар палатасидан сенатга келади, бу ҳолат сенаторларни умуммиллий вакиллик органи томонидан маъқулланган қонун лойиҳаларини қайтармасдан синчковлик билан таҳлил этадиган кўмиталарга тақдим қилишга ундайди. Кейинги ўн йиллардаги парламент тажрибаси шуни кўрсатадики, сенат ҳеч қайси ҳукумат қонун лойиҳаларини рад этмаган, балки у Жамоалар палатасига тез-тез кўпгина ўзгартиришлар билан қайтарган. Бундай шароитда сенат кўмиталари фаоллиги доим ўсиб боради.

Юқори палата вақти-вақти билан тўлдириб, ўзгартириб турадиган регламент сенат тартиботининг асосий манбаидир. Сенат тартиб қоидалари Жамоалар палатаси регламентига деярли ўхшаш. Сенат иши тажрибаса келсак, Жамоалар палатаси каби тартибга қатъий риоя қилмасдан фаолият кўрсатадиган Канада парламенти сифатида намоён бўлади. Сенат мажлислари бир неча дақиқа бўлиши ва чақирув ҳафтасига беш марта эмас, балки тўрт ёки уч марта бўлиши такрорий ҳолатдир. Сенатдаги кворум спикер билан бирга 15 кишини ташкил этади.

Жамоалар палатаси оммавий қонун лойиҳаларини кўриш билан банд бўлганлиги сабабли шундай норасмий келишувга эришилганки, унга кўра хусусий доирадаги «билл»лар дастлаб сенат текширувига берилади, кейин эса, расмий тасдиқланиш учун палатага тақдим этилади.

Хусусий «билл»ни қабул қилиш аризаси билан сенатга мурожаат этувчи шахс мазкур аризининг мазмунини ва мақсадларини марказий ёки провинция матбуотларида чоп эттириши керак. Сўнгра сенат клеркига арзнома топширилади, қонун лойиҳасининг инглиз ва француз тилларидаги матни илова қилинади. Хужжатлар сенатнинг тартибот масалалари бўйича кўмитасига берилади, кўмита уларни тегишли текширувлардан сўнг сенатга юборади. Биринчи ва иккинчи ўқишларда қабул қилинган хусусий «билл» сенатнинг тегишли доимий кўмитасига юборилади. Кўмитага барча қизиққан тарафлар ва уларнинг адвокатлари таклиф этилиб, лойиҳа эшитилади. «Билл» маъқулланган тақдирда, яна бир бор сенатга қайтиб тушади ва учинчи ўқишда ҳам тасдиқланса, Жамоалар палатасига тақдим этилади. Палата ҳам қонун лойиҳасини тасдиқласа, у қайтадан сенатга, Канада генерал-губернатори томонидан санкция олиш учун топширилади. Шундан сўнг «билл» кучга киради.

Хусусий «билл»ларни кўриб чиқиш ва қабул қилишга катта эътибор берилади, чунки бу билан кўпгина хусусий компаниялар ва хайрия ташкилотларининг устав ва мақомлари ўзгаради.

Бу каби хусусий қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш учун жисмоний шахслар томонидан тўланадиган божлардан келган даромад парламент бюджети тушумларининг яхшигина қисмини ташкил этади.

Сенат регламентида билдиришномани чоп этиш тартибининг бирма-бир тушунтирилиши, арзнома бериш, бож тўлаш, қонун лойиҳасини тўғри тузиш тартибларини, керак бўлганда турли сураглар, режа, диаграммалар талаб этилиши, турли хусусий «билл»ларни кўриб чиқишда кўмиталар ваколатини чегаралаш, палата томонидан киритиладиган тузатишлар тартиби бежиз берилган эмас.

Шу йўл билан сенат тузилмаси, шаклланиши, ваколатлари ва ишлаш тартибини ислоҳ қиладиган кўплаб лойиҳалар юзага келдики, натижасида нодемократик вазиятлар ва фаолиятнинг кам самарадорлигини бартараф этиш имкони туғилди.

Сенатни ислоҳ қилиш таклифлари қуйидаги вариантларда кўрилади:

1. Сенатни тугатиш. Бу каби лойиҳалар Янги демократик партия тарафидан берилган, лекин улар рад қилинаверди, чунки ҳозирги кунгача сенат Канада федерациясининг алоҳида субъектлари манфаатларини ифода этувчи орган сифатида қаралади.

2. Сенаторларнинг лавозимда бўлишини олти йил муддат билан чеклаш ва янги номзодни тайинлаш.

3. Жамоалар палатаси томонидан маъқулланган қонун лойиҳасини сенат тарафидан кўриб чиқиш муддатини ўрнатиш.

Сенат қонун лойиҳасини маъқуллашдан воз кечганда, у сенаторлар тарафидан киритилган тузатишларсиз кучга киради.

4. Сенатнинг фуқаролар ҳуқуқини, жумладан, лингвистик ҳуқуқларни ҳимоялаш борасидаги ваколатларини кенгайтириш. Сенатга алоҳида давлат лавозимлари (элчилар, судялар ва бошқ.)-ни тайинлаш ҳуқуқини бериш.

5. Провинция органларига сенаторлар номзодини тасдиқлаш ҳуқуқини бериш.

6. Сенаторлар максимал ёшини 70 гача тушириш.

7. Сенатни 118 аъздан иборат федерация палатасига айлантириш, уларнинг ярми Жамоалар палатаси томонидан, қолган ярми провинцияларнинг қонун чиқариш органлари томонидан сайланади. Бундай палатанинг қонунчилик ваколатларини чегаралаш, аммо фуқароларнинг лингвистик ҳуқуқларини ҳимоялаш ваколатларини ошириш.

8. Сенаторларни тўғридан-тўғри сайловлар асосида сайлаш.

9. Сенатни провинция ҳукуматини намоён қилувчи ва уларнинг кўрсатмалари бўйича фаолият кўрсатадиган 60 аъздан иборат федерация кенгаши билан алмаштириш.

10. Ҳар бир провинциядан партиясиз мустақил сенаторларни сайлаш.

Ислоҳотлар бўйича кўпгина таклифлар, сенатнинг конституция механизмидаги мавқеи хусусиятларига кўра вазифаларининг уч гуруҳидан келиб чиқади:

Биринчидан, Жамоалар палатасининг қонун лойиҳаларини мақсадга мувофиқлик ва мавжуд қонунчиликка мувофиқ келиши нуқтаи назаридан.

Иккинчидан, хусусий қонун лойиҳаларини кейинчалик Жамоалар палатаси томонидан расмий маъқулланиш шарти билан кўриб чиқиш.

Учинчидан, ҳукумат муассасалари фаолиятини текшириш, керак бўлса, тергов қилиш.

Айтилган вазифаларнинг бажарилиши сенатни партиаларо курашлар ва партия бошқаруви амбицияларига энг кам ҳолда тобе бўладиган органга айланишини тақозо этади. Ҳозирги кунгача сенат шундай орган бўлиб келганки, Бош вазир ўзига яқин одамларни сайловсиз атрофига тўплаб, ўз партиясиз мавқеини кучайтириб олаверган. Тажриба шуни кўрсатадики, сенатдаги бўш ўринларга одам тайинлаш Жамоалар палатасига сайловлардан олдин, ҳукмрон партия раҳбарлари томонидан амалга оширилган. Бу партия етакчилари таназзулга учраши ва парламент қуйи палатасида кўпчиликни йўқотиш хавфи билан изоҳланади.

Сенатни ислоҳ қилиш ҳақида кўп таклифлар тушганига қарамай, 1982 йилда унинг ваколатларида ўзгаришлар рўй берди, яъни Конституция ҳақидаги Қонун юқори палатанинг конституцияга ўзгартиришлар киритиш ваколатини чегаралаб қўйди.

1867 йилги Британия Шимолий Америкаси актига асоан ташкил этилган Канада парламенти сенати ўз фикрларини эркин баён қила оладиган ва қарор қабул қиладиган шахслардан таркиб топган мустақил қонун чиқарувчи орган сифатида тасаввур қилинган, чунки у на сайлов корпуси ва на партия рақобатига тобе эмас. 1867 йилги акт сенатга Жамоалар палатаси ҳуқуқий мавқеига ўхшаш мавқени берди. Фақатгина бир истисно қилинди: барча молиявий қонун лойиҳалари дастлаб палатага тақдим этилади. Кўрсатилган қонун сенатни қуйи палата олдида тенг бўлмаган ҳуқуқий вазиятга солиб қўйди. Конституцион Актда сенат молиявий қонун лойиҳаларига ўзгартиришлар киритиши ёки киритмаслиги ҳақида ёзилмаган. Жамоалар палатаси регламентининг 87-қоидасига кўра, сенат бу ҳуқуқдан маҳрум, чунки палата молиявий аҳамият касб этган барча масалаларни ҳал эта оладиган ягона орган ҳисобланади. Сенаторлар қуйи палатанинг бундай мавқеини тан олмайди ва доимо молиявий «билл»ларга ўзгартиришлар киритади. Тажриба шуни кўрсатадики, Жамоалар

палатаси индамай рози бўлади, лекин бундай ҳолат мажбуриятга айланиб кетишига қарши эканлигини билдириб туради.

Сенатнинг кучсизлиги, шунингдек, сайлов корпуси мандатига эга бўлмаганлиги ва умуммиллий қонун чиқарувчи орган ролига даъвогарлик қилолмагани билан изоҳланади.

Сенат Канада федерацияси субъектлари-провинциялар манфаатлари ҳимоячиси ва уларни ифода этувчи сифатида ташкил этилган. Бироқ бу вазифаларни амалга ошириш учун конституцион ёки қонуний механизм яратилмаган.

Юқори палата ҳукумат устидан назорат этишда кучсиз ваколатларга эга. Бу ҳолат, кабинет, Жамоалар палатасида кўпчиликнинг мандатини олган партиянинг раҳбарларидан таркиб топганлиги билан изоҳланади. Палата депутатлари сифатида вазирлар доимий равишда мажлисларда иштирок этадилар, шунингдек, парламентарийлар саволларига жавоб бериш учун йиғиладилар. 1921 йилдан бери вазир лавозимига сенаторларни тайинламаслик анъанага айланди ва кам учрайдиган истиснолар билан ҳозирда ҳам қўлланилади. Жамоалар палатасида вазирларнинг иштирок этиши яна шунинг учун лозимки, кўпгина ҳукумат томонидан киритилаётган қонун лойиҳалари у ёки бу ҳолда қуйи палата тарафидан қабул қилиниши керак бўлган молиявий масалаларга боғлиқдир. Кўрсатилган вазиятлар сенатнинг кабинетага таъсир этиш кучидан деярли маҳрум қилади.

Сенатда вазирлар йўқлигининг асосий сабаби юқори палата ҳукумат маълумотларини кам олганлигидадир. Бу, сенаторларга у ёки бу қонун қабул қилинишининг реал эҳтиёжларини аниқлашга имкон бермайди, шунинг учун сенат оммавий қонун лойиҳаларини киритишда паст фаолликни намоёниш этади, гарчи Жамоалар палатаси билан бу соҳада деярли тенг ҳуқуқларга эгадир.

Расман сенатда кўпчиликка, лекин Жамоалар палатасида камчиликка эга бўлган муҳолифат юқори палатадан ҳукумат қонун лойиҳалари қабул қилинишини тўхтатиб қўйиш учун фойдаланиши мумкин эди. Аммо амалиётда бундай ҳолат кузатилмайди, чунки муҳолифат етакчилари, ўзлари ҳокимиятга келганларида худди шундай қаршиликка дучор бўлишлари мумкинлигини тушунадилар. Шунингдек, бу каби ҳолат Канаданинг парламенти анъаналарини қўпол бузилишини намён қиларди ва муҳолифат партиянинг обрўсини кескин туширарди.

Сенат ваколатининг кейинги вақтда сусайиши 1982 йилда кузатилди. Мазкур йилда Конституция ҳақида қонун қабул қилинди ва унда конституцияга ўзгартиришлар бўйича таклифларни сенат 180 кун ичида қабул қилмаса, улар сенатни четлаб ўтилган ҳолда Жамоалар палатаси томонидан қабул қилиниши мумкинлиги қайд этилди.

Парламент ва сиёсий партиялар

Ҳозирги кунда Канадада учта йирик сиёсий партия мавжуд: Тараққийпарвар консерваторлар партияси (1854 йилда ташкил топган).

Либерал партияси (1873 йилда ташкил топган).

Янги демократик партия (ЯДП, 1961 йили ташкил этилган).

Биринчи икки партия буржуа партиялари ҳисобланади, Янги демократик партия эса ўзининг дастури бўйича социал-демократик партиядир.

Парламентнинг норасмий партиявий таркиби қуйидагича:

1. Партиялар кокуслари. Улар Жамоалар палатасида иштирок этаётган учта сиёсий партиянинг парламент органлари ҳисобланади (кокус уларнинг фаолият шакли — ёпиқ, мунтазам йиғилишлар). Парламент амалиёти шунини кўрсатадики, одатда, ҳукмрон партия кокуси фаолияти суст бўлади, чунки бир вақтнинг ўзида Бош вазир ва партия етакчиси бўлган шахс биринчи навбатда ўзининг маслаҳатчилари ва ҳукумат аъзоларига таянади. Аини вақтда муҳолифат партия кокуси сиёсатни ишлаб чиқиш ҳамда ҳокимият учун курашда нисбатан кўпроқ масъулиятга эгадир, парламент сайловларида ғалаба қозониб қолса тегишли вазирлик лавозимларини эгаллаб тезроқ ишга киришиш учун ўзининг энг обрўли аъзоларини «норасмий кабинет» таркибидан жой олиш учун илгари суради.

2. Маҳаллий кокус деб аталадиган органлар ташкил этилиши мумкин, яъни бир ёки бир неча ҳудудлари провинцияларини намоён этадиган бир партиянинг Жамоалар палатасидаги аъзоларидан иборат бўлган орган.

3. Партия кокусларининг қўмиталари. Улар одатда давлат бошқаруви ва ҳалқ хўжалигининг алоҳида соҳалари бўйича ташкил этилади.

4. Партиянинг миллий йиғин (конвент)ларида сайланадиган сиёсий партия етакчилари. Ҳукмдор партиянинг етакчиси бир вақтнинг ўзида Бош вазир ва Жамоалар палатаси аъзосидир. Муҳолифат партия етакчиси биринчи навбатда парламент муолифати раҳбари сифатида намоён бўлади ва бутун куч-қувватини партиядош депутатлар томонидан ҳукумат сиёсатини танқид қилишни ташкил этишга йўналтиради.

5. Ҳар бир сиёсий партия Жамоалар палатасида парламент ташкилотчиларига («қамчи» деб аталади) эга. Улар фракцияда тартиб ўрнатади, депутатлар палата ва партиявий кокус йиғинларида ҳозир бўлишини таъминлайди.

Палаталарнинг ташкилий таркиби

Жамоалар палатаси ташкилий томондан икки асосий қисм: қатор мансабдор шахслар ва парламент қўмиталаридан иборат.

Жамоалар палатаси спикери янги чақирилган парламентнинг биринчи сессиясида ҳукумат кўпчилигига кирадиган Жамоалар палатаси депутатлари таркибидан сайланади. Спикер истеъфога чиққанда, бўшаб қолган ўринга муддатдан аввалги сайловлар ўтказилади. Буюк Британия парламентининг Жамоалар палатасидаги спикер лавозимни умрбод эгалласа, Канадада эса унинг ваколатлари Жамоалар палатаси ваколатлари муддати билан чегараланади. Бундай вазият Канада парламентида келиб чиқиши Англиядан ва Франциядан бўлган депутатлар спикер лавозимини галма-галдан эгаллаш тамойили билан изоҳланади.

1986 йилгача спикер номзоди Бош вазир томонидан кўрсатиларди ва муқобил номзод бўлмагани учун Жамоалар палатаси томонидан автоматик тарзда тасдиқланарди. 1986 йилда янги амалий қоидалар тасдиқланди, бунга асосан спикер сайловлари палата аъзолари таркибидан махфий овоз бериш орқали ўтказилади, шу билан бирга расман бу лавозим учун бўлган курашдан воз кечган депутатлардан ташқари барча қолган номзодлар кўриб чиқилади.

Спикер Канада парламенти Жамоалар палатаси томонидан тайинланган асосий мансабдор шахсдир. У мажлисларга раислик қилади, регламент ва баҳслар тартибини сақлаб туради. Шу билан бирга, спикер парламент тартиботлари, палата регламентлари ва кўплаб ўрнатилган бўларли вазиятлар бўйича юқори савиядаги профессионал билимларга эга бўлиши керак.

Юқорида таъкидлаб ўтилган алмашиниш (ротация) тамойилини қўллаш натижасида, янги сайланган спикер ишга киришиб кетиши узоқ давом этади ва ўз вазифасини палата ваколатлари муддатининг ўртасида ёки охирида яхши бажара бошлайди. Бу вақтга келиб, муддатидан олдинги ёки навбатдаги парламент сайловлари яқинлашиб қолади ва спикер лавозимини бошқа депутат эгаллаши керак бўлади.

Спикернинг ваколатлари асосан ихтиёрий бўлиб, депутатлар томонидан деярли назорат қилинмайди. У мавжуд тартиб-қоидаларни хоҳлаганича таҳлил этади, бу масалада баҳс-мунозаралар юзага келса, қарорлар қабул қилади. 1965 йилда Жамоалар палатаси регламентига янги бир қоида қўшилди: спикерни қарорлари бўйича, илгари бўлганидек, шикоят қилиниши мумкин эмас.

Жамоалар палатаси мажлислари спикер иштирокисиз ўтиши мумкин эмас. Фақатгина, спикер кворум бор-йўқлигини аниқ-

лайди. Кворум мавжуд бўлмаган ҳолда, спикер сессияни кейинги иш кунига қолдиради.

Мажлисида бўлиб турадиган музокаралар тартиби спикер қўлидаги баҳслар жадвалига қараб олиб борилади. Бу жадваллар партиаларнинг парламент ташкилотчилари томонидан ўзаро муҳокама этилган ҳолда тузилади. Улар ўз навбатида музокарада иштирок этувчилар рўйхатини ишлаб чиқиб, спикерга тақдим этадилар. Спикер музокара вақтида сўзни навбатма-навбат ҳукмрон партия раҳбарлари ва мухолифат партия аъзолари, шунингдек «учинчи партия» — ЯДП вакилларига беради.

Баҳс (дебат)ларнинг бориши кўп жиҳатдан спикернинг аралашувиغا боғлиқ. Баҳсларда депутатга сўз бериш унинг қўлида; у баҳсларни тўхтатиши, депутат мавзудан четлашса, бир гапни такрорлайверса ёки нопарламентар ибораларни қўлласа унинг чиқишини тўхтатиб қўйиши мумкин. Спикер баҳсга киришмайди, агарда депутатлар овозлари тенг тақсимланса овоз беришда иштирок этиши мумкин. Спикер Жамоалар палатаси аъзоларига нисбатан интизомий ваколатарга эга. Агарда, спикернинг назарида депутат мавжуд тартибни бузаётган бўлса, спикер приставга буйруқ бериб, уни мажлислар залидан чиқариб юбориши мумкин. Депутат сессия охиригача бўлган бутун муддатга барча палата мажлисларида иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин.

Спикер мақсадга мувофиқ деб топса, меҳмонлар галереясидан бегоналарнинг чиқиб кетишига буйруқ беради. Палата ички тартибини бузган ёки меҳмонлар галереясини тарк этишни рад этадиган бегона шахс спикер кўрсатмасига биноан қўриқчи томонидан ушланади ва Жамоалар палатасининг махсус қарори асосидагина қўйиб юборилиши мумкин.

Спикер ўринбосари худди спикер каби Жамоалар палатаси қақриғи биринчи сессия бошида палатанинг ваколат муддати-дек муддатга сайланади. Регламент, спикер ва унинг ўринбосари Канаданинг турли лингвистик жамоаларга тегишли бўлишини талаб этади.

Спикер бўлмаган ҳолларда унинг ўринбосари палата мажлисларини олиб боради. Лекин спикер лавозимида тайинлаш вақти келганида унинг вориси деб ҳисобланмайди.

Спикер лавозимининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у бир вақтнинг ўзида жами палаталар қўмитаси раиси вазифасини бажаради ва палаталар йиғини мазкур қўмита сифатида ўтказадиган мажлисларини олиб боради.

Палата қўмитаси раиси ўринбосари спикер ва қўмита раиси вазифасини бажаради ҳамда палата мажлисларини, шунингдек, қўмита мажлисларини ҳам олиб бориши мумкин.

Палаталар йиғинининг депутат бўлмаган мансабдор шахси — клерк қонун лойиҳалари, петициялар, депутатлар саволлари ва ҳукумат вакиллари жавобларининг матнини қайд қилиш ва муқобил шаклга келтиришга жавоб беради; мажлислар баённомаси матнининг муқобил шаклда бўлишини назорат қилади; палата ҳужжатларини сенатга етказади; спикерга овоз бериш натижаларини маълум қилади; ёрдамчи-техник ходимлар фаолиятини бошқаради (стенографист, ҳужжат ташувчи, машинист ва бошқалар); палатага тегишли барча ҳужжатларнинг сақланишига жавоб беради; расмий нашр қилинадиган палата мажлислари стенограммаси матнининг тўғрилигини текширади.

Клерк ёрдамчиси (иккинчи клерк) овозларни ҳисоблаш ва овоз бериш натижалари (шу жумладан, номлар бўйича) асосида баённомани тайёрлайди, депутатларни зарур материаллар билан таъминлашда палата клеркига ёрдам беради.

Юристоконсултар гуруҳи депутатларга қонун лойиҳалари матнини тайёрлашда ёрдам беради; қонун лойиҳаларининг Конституцияга ва бошқа қонунларга муносиблигига баҳо беради; қонун лойиҳалари матнини сенатга расмий тақдим қилишдан олдин таҳрир қилади; ҳар бир сессия якунида расмий нашр қилинадиган қонун лойиҳалари матнини техник таҳрир қилади.

Парламент нозири палата биноси ичидаги тартибни таъминлаш ва унинг мулкни сақлаш вазифасини бажаради; палата буйруғига биноан ички тартибни бузган шахсларни ҳибсга олади ва бўшатади; ҳар бир шахсни унга тегишли палата буйруқлари билан таништиради ва спикер кўрсатмаларининг бажарилишини таъминлайди; спикер санкциясига биноан констебел, ҳужжат ташувчи, ишчи каби хизматчиларни ишга олади ва бошқалар.

Палаталар йиғини қўмиталар тизимига эга бўлиб, уларнинг (қўмиталарнинг) статуси ва вазифалари палата регламенти ва айрим қарорларида белгилаб қўйилган.

Палата қўмитаси палаталар йиғинининг ялпи мажлисларидан иборат. Унда раислик вазифасини спикер эмас, балки унинг ўринбосари бажаради ва соддалаштирилган расм-русумлар қўлланилади. Депутатлар бир неча марта сўзга чиқиш ҳуқуқига эга, Бироқ маъруза вақти 20 дақиқадан ошмаслиги керак (ҳукмрон партия лидери маърузаси бундан мустасно). Палаталар йиғинининг палата қўмитасига айлантирилиши, одатда, бюджет лойиҳаси кўриб чиқилганда ҳамда қўмиталар маърузалари тингланганда амалга оширилади. Палатанинг қўмитага айлантирилиши парламент аъзоларига расм-русумлар тартибини бир қадар бузиб бўлса-да, қўмита раисидан берухсат бир-бирларига тўғридан-тўғри мурожаат қилиш, саволлар бериш, ўзаро луқмалар (реплика) алмашиш, имконини беради. Палатани қўмитага ай-

лантириш қарори палаталар йиғини томонидан муҳокамасиз қабул қилинади.

Доимий қўмиталар палаталар йиғини қарори билан тузилади, уларнинг рўйхати регламентга киритилади. Ҳозирги кунда 25 доимий қўмита, шу жумладан, балиқчилик, саноат, ташқи алоқалар, маданият, фан ва технологиялар, молиявий масалалар, савдо ва иқтисод, ветеранлар иши, аборигенлар иши ва шимолий ҳудудларни ривожлантириш ва бошқа бир қатор масалалар бўйича қўмиталар мавжуд. Доимий қўмиталар сони йил сайин ўсиб бормоқда: 1969 йилда уларнинг сони 18 та эди.

Доимий қўмиталар парламентнинг навбатдаги чақириғи биринчи сессиясида тузилади. Бунинг учун махсус қўмита тузилиб, у барча доимий қўмиталарнинг аъзолари рўйхатини ишлаб чиқади ва уни тасдиқлаш учун палаталар йиғинига тақдим этади. Қўмиталарнинг партиявий таркиби кучларнинг палатада жойлашувиغا мутаносиб равишда шакллантирилади. Қўмиталар раислари ўз аъзолари томонидан сайланадилар. Ҳар бир доимий қўмита 7-15 депутатдан иборат. Кворум учун қўмита аъзоларининг оддий кўпчилиги бўлиши лозим. Қўмита мажлисни камида тўрт қўмита аъзоси талабига биноан чақиради (йиғади). Кворум мавжуд бўлмаганда қўмиталар, мажлислар ўтказиши, гувоҳларни сўроқ қилиши мумкин. Бироқ улар қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга эмаслар. Депутатлар, одатда, бир вақтнинг ўзида бир неча қўмиталарнинг аъзолари ҳисобланади. Қўмита мажлисида овоз бериш ҳуқуқисиз палаталар жамоасининг хоҳлаган депутати қатнашиши мумкин.

Ҳозирги кунда доимий қўмиталарнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Иш фаолиятининг кенгайиши ва мураккаблашуви жараёни палаталар йиғини ўзининг айрим ваколатларини ҳукумат апаратини назорат қилишни кучайтираётган қўмиталарга ўтказишга ундайди. Масалан, бош аудитор қўмитага давлат харажатлари бўйича ҳисоботни мунтазам бериб туриши шарт. Айрим ҳолларда доимий қўмиталар ишини енгиллаштириш мақсадида палата томонидан қўйи қўмиталар тузилади, уларга қўмитанинг айрим ваколатлари берилади. Қўмиталар раислари чақириқ хатлари орқали гувоҳларни мажлисга чақириш ва уларнинг йўл ва пойтахтда яшаш харажатларини тўлашга фармон бериш ҳуқуқига эга.

Махсус (муваққат) қўмиталар палата томонидан, маълум бир масалани кўриб чиқиш ва ушбу масала бўйича қидирув ишларини олиб бориш, бир ёки бир неча қонун лойиҳаларини тайёрлаш мақсадида тузилади. Баъзан махсус қўмиталар доимий қўмиталарга айлантирилади. Регламентга мувофиқ ушбу қўмиталар таркиби 15 кишидан ошмаслиги керак. Кворум учун қўмита аъзо-

лари оддий кўпчилигининг бўлиши шарт. Уларнинг партиявий таркиби доимий кўмиталар таркиби билан айнан мос келади. Вақти-вақти билан махсус кўмиталарга муҳим тадбирларни тайёрлаш вазифаси юклатилади: масалан, 1986 йилда махсус кўмита, палаталар йиғини янги регламентининг лойиҳасини тайёрлаган.

Бирлашган кўмиталар ўз ичига палаталар йиғини аъзолари ва сенаторларни олиб, уларнинг сони ҳар иккала палата аъзолари сонининг умумий нисбатини акс эттириши лозим.

Ҳозирги кунда учта бирлашган доимий кўмита, жумладан, расмий тил, парламент фаолияти билан боғлиқ масалалар бўйича, қонунчилик билан ваколат берилган актлар (яъни парламент ҳар иккала палатаси кўрсатмасига биноан чоп қилинган ҳукумат қарорларини кўриб чиқиш) бўйича кўмиталар мавжуд.

Вақти-вақти билан бирлашган махсус кўмиталар тузилади: 70-йилларда конституциявий ислохотларни тайёрлаш бўйича кўмита, 80-йилларда эса — сенатни ислоҳ қилиш бўйича кўмита фаолият кўрсатган.

Жорий қонунчилик бўйича кўмиталар 80-йилларда пайдо бўлган палаталар йиғини махсус кўмиталарининг янги туридир. Улар иккинчи ўқишда маъқулланган қонун лойиҳаларининг алоҳида бандларини кўриб чиқиш учун тузилади. Ушбу кўмиталар раислари улар аъзолари томонидан сайланмайдилар, балки спикер томонидан тасдиқланган махсус депутатлар рўйхатига кўра тайинланадилар.

Регламентда палаталар йиғини барча кўмиталарининг бюджетга эга эканлиги ҳамда мутахассислар ва ёрдамчи ходимлар хизматидан фойдаланишлари мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Парламент назорати

Палаталар йиғинининг Канада вакиллик органи сифатидаги ўрни унинг конституциявий ва сиёсий механизмдаги роли, унинг ваколатлари моҳияти ва чегаралари билан белгиланади. Палаталар йиғинининг аҳамияти шундай ҳолат билан белгиланадики, унга кўра палаталар йиғини у ёки бу даражада турли хил ижтимоий гуруҳлар, сиёсий, ижтимоий ва бошқа оқимлар манфаатларини ифодаловчи орган сифатида намоён бўлади. Маълум даражада, қуйи палатанинг роли, унинг алоҳида ҳудудлар ёки сайлов округларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи вакиллик органи эканлиги билан эмас, балки умуммиллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилувчи орган эканлиги билан белгиланади.

Палаталар йиғини регламенти ҳукуматни назорат қилишнинг қуйидаги шакллари назарда тутади: депутатларнинг вазирлар-

га саволи; тантанали нутқ бўйича мунозаралар; депутатлар таклифлари, қидирув ишлари билан шуғулланувчи қўмиталарнинг тайинланиши; ваколат берилган қонунчилик актларини ва шахсларни давлат лавозимларига тайинлашнинг тўғрилигини текшириш.

Депутатларнинг вазирларга саволлари — тез-тез қўлланиладиган русум бўлиб, бу — назорат қилиш шакли ва ҳукуматдан маълумот олиш воситаси ҳисобланади. Регламентга мувофиқ депутатлар томонидан берилган саволга жавоб бериш учун ҳар куни 40 дақиқагача вақт ажратилиши мумкин. Бунда депутат ўз саволини палаталар йиғини «кун тартибига» киритади. Агар савол юлдузча билан ишораланган бўлса, вазир ушбу саволга оғзаки жавоб бериши, аксинча, юлдузча белгиси бўлмаганда, палата клеркига ўз жавоби матнини тақдим қилиши керак. Агар вазир қўйилган саволга батафсил жавоб бериш учун ажратилган вақтнинг етарли эмаслигини таъкидласа, палатанинг розилигига кўра у ёзма жавоб бериши мумкин.

Расман, ҳар бир депутат вазирга ҳар куни учта савол бериш ҳуқуқига эга. Агар жавобларга ажратилган вақт тугаса, мазкур вазир саволга эртаси куни жавоб бериши керак. Депутат вазир жавобидан қониқмаган ҳолда, у палатага, регламент бўйича танаффус эълон қилинишига 30 дақиқа қолганда қўшимча саволлар учун ажратиладиган вақтда ушбу саволни вазирга қайтадан беришини маълум қилиши керак.

Палата спикери депутатнинг «ноўрин» саволини кун тартибидан олиб ташлаши мумкин (масалан, махфий ёки мавжуд маълумотларни беришни талаб қилиш).

Ўз навбатида ҳар қандай вазир депутатнинг саволига сабабини кўрсатмасдан жавоб беришдан бош тортиши мумкин. Бундай ҳолат амалда жуда кам учрайди, чунки вазирнинг бундай қарори унинг обрўсига путур етказиши мумкин.

Анъанага кўра, вазирлар депутатлар саволларига жавоб бераётганида мажлисда барча ёки деярли барча вазирлар ёки уларнинг парламент котиблари иштирок этишлари лозим. У ёки бу вазирнинг мажлисда бир неча бор қатнашмаслиги, палаталар йиғини ишини телевидение орқали кузатаётган парламент аъзолари ва жаоматчиликнинг норозилигига сабаб бўлиши мумкин.

Депутатлар саволлари ва вазирлар жавоблари (оғзаки ва ёзма) палаталар йиғини иши тўғрисидаги расмий кундалик ҳисоботларда нашр қилинади.

Тантанали нутқ — инглиз қироличаси номидан қилинадиган Канада генерал-губернаторининг тантанали нутқи — ҳукумат томонидан тайёрланган маърузадан иборат. Унда ҳукуматнинг келгуси йилга мўлжалланган дастури баён қилинади. Палаталар йи-

гини регламентига мувофиқ тантанали нутқ бўйича мунозаралар саккиз кундан ошмаслиги лозим.

Мунозаралар ўз моҳиятига кўра ҳукуматнинг тантанали нутқ-да акс этган асосий фикрларни маъқуллаш таклифини муҳокама қилишдир. Муҳолифат аъзолари тантанали нутқ матнига ўзгартиришларни киритиб, ушбу ўзгартиришлар белгиланган саккиз кун мобайнида кўриб чиқилади. Ўзгартишларни қабул қилиш ғоят мушкул бўлиб, уларнинг депутатлар томонидан маъқулланиши ҳукумат сиёсатини қўллаб-қувватловчи ҳукмрон партия депутатларининг розилигига эришишни талаб қилади.

Тантанали нутқ бўйича мунозаралар саккизинчи кунининг тугашига 30 дақиқа қолганда, спикер мунозаранинг тўхтатилиши тўғрисида эълон қилади ва ҳукумат таклифини овозга қўяди. Одатда, бундай таклифлар палаталар йиғини аъзолари кўпчилик овози билан маъқулланади.

Депутатлар таклифлари — парламент расм-русум шакллари-дан бири бўлиб, бунинг асосида депутат Палаталар йиғинида бирор-бир масалани кўриб чиқиш ва тегишли қарор қабул қилиш таклифини муҳокамага қўйиши мумкин. Агар алоҳида депутат таклифи овоз бериш жараёнида қабул қилинса, бу таклиф жами палата қарори ҳисобланади. Депутатлар томонидан таклифлар-нинг киритилиши ҳукуматни назорат қилиш шакли сифатида қаралади. Чунки, бу, ҳукумат сиёсатини муҳокама қилиш имко-ниятини яратади.

Таклиф киритиш истагида бўлган палаталар йиғини аъзоси палатани ўз нияти тўғрисида олдиндан хабардор қилиши ва унинг таклифини қўллаб-қувватловчи иккинчи депутатни топиши лозим. Таклиф спикерга ёзма равишда тақдим қилинади ва спикер уни депутатларга ўқиб эшиттиради. Таклифни кўриб чиқиш ма-саласи палата томонидан, ва аслида ҳукуматни қўллаб-қувват-ловчи кўпчилик томонидан ҳал қилинади. Амалда таклифлар ҳукуматни танқид қилиш мақсадида киритилади ва кўпинча ушбу таклиф муҳокама қилинмайди. Чунки, унга қаршилар кўпчилик-ни ташкил қилади. Бу ҳолатда депутат, одатда, ўз таклифини қайтариб олади.

Палаталар йиғини регламенти депутатларнинг муҳим аҳами-ятга эга бўлган масалани шошилинч равишда кўриб чиқиш мақ-садида таклиф киритишини назарда тутати. Бироқ, ушбу ҳуқуқнинг қўлланилиши бир қатор расм-русум талаблари ва шартларининг бажарилишига боғлиқ. Авваламбор, палата спике-ри ушбу масаланинг муҳим эканлигини ва уни шошилинч ра-вишда кўриб чиқиш лозимлигини тан олиши керак. Бундан таш-қари, депутат ушбу таклифни киритиш учун палатадан рухсат олиши лозим. Рухсат, таклифнинг палата 20 та аъзоси томони-

дан қўллаб-қувватланганлиги тақдирда берилиши мумкин. Қайд қилинган шартларга риоя қилинганда палата депутатнинг таклифни муҳокама қилишга киришади.

Депутатларнинг ҳукуматга ишонч масаласи бўйича таклифлари муҳим аҳамиятга эга. Муҳолифатдан бўлган депутатлар мазкур таклифларни муҳокама қила туриб, ҳукумат сиёсатини, айниқса, молия соҳасидаги сиёсатини кескин танқид остига оладилар. Бунда палаталар йиғини регламенти «ишончсизлик билдириш» тушунчасига таъриф бермайди ва палатанинг ҳукуматга билдирган ишончсизлиги ҳуқуқий оқибатлари тўғрисида ҳеч нарса айтмайди.

Тергов қўмиталари махсус қўмиталарнинг бошқа бир кўриниши бўлиб, улар алоҳида ҳукумат департаментлари фаолиятини текширадилар. Тергов қўмиталари маърузалари палаталар йиғинининг муҳокама мавзуси бўлиши мумкин.

Қонунчилик билан ваколатланган актларни ва кадрларнинг давлат лавозимларига тўғри тайинланганлигини текшириш бўйича бирлашган қўмита, тегишли вазирликлар ва бошқа давлат муассасаларининг ваколат ҳуқуқи доирасидан чиққан ёки процедура қоидаларини бузган ҳолда қабул қилинган актларни бекор қилиш ҳуқуқига эга. Яқиндан бери палаталар йиғини қўмиталари федерал давлат аппарати (судлар бундан мустасно) раҳбар лавозимларига тайинлашнинг тўғрилиги ва асосланганлигига баҳо бериш ҳамда ҳукумат учун мажбурий бўлмаган хулосаларни (тавсияларни) бериш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Парламентнинг молия устидан назорат вазифаси муҳим ўрин тутади ва бу парламент томонидан тасдиқланган молиявий маблағларнинг ҳукумат томонидан сарф қилинишини назорат қилишдан иборат.

Ўз навбатида, Бош вазир ўринбосари ва маҳкама Палаталар йиғини фаолиятини назорат қилади, чунки уларнинг (ҳукуматнинг) тарафдорлари парламентда кўпчиликни ташкил қилади. Бу ҳукуматга Палаталар йиғини кун тартибини белгилаш, парламент вақтини тақсимлаш жараёнига жиддий таъсир эта олиш ва ҳукумат томонидан таклиф қилинган қонун лойиҳаларини қабул қилиш имконини беради. Зарурат туғилганда, маҳкама парламентни тарқатиб юборади ва навбатдан ташқари сайловни эълон қилади. Палатани тарқатиш расман генерал-губернатор ваколати доирасига киради, бироқ амалда бу Бош вазир ўринбосари талабига мувофиқ, ушбу қарор ҳукумат аъзолари ва партия раҳбарияти билан муҳокама қилингандан сўнг амалга оширилади.

Канада парламенти сенати аввалбошданоқ, на сайлов корпуси, ва на партия рақобатига боғлиқ бўлмаганлиги туфайли ўз

фикрларини эркин ифодаловчи ва қарор қабул қила оловчи му-стақил қонунчилик органи сифатида жорий қилинган. Сенат Канада федерацияси субъектлари — ҳудудлари манфаатларини ифода этувчи ва ҳимоя қилувчи орган сифатида яратилган эди. Бироқ, унинг бу вазифасини амалга оширувчи механизмлар конституциявий ёки қонуний жиҳатдан мустаҳкамланмади. Сенатнинг за-ифлиги, унинг сайлов корпусидан маҳрумлиги ва умуммиллий қонунчилик органи ролига даъво қила олмаслиги билан белги-ланади.

Юқори палатанинг ҳукуматни назорат қилиш соҳасидаги ва-колатлари унчалик кучли эмас. Буни маҳкама аъзоларининг Па-лата йиғини мандатларининг кўпчилигини қўлга киритган партия раҳбар арбобларидан ташкил топганлиги билан изоҳлаш мумкин. 1921 йилдан буён сенаторларни вазир қилиб тайинламаслик анъ-анаси мавжуд бўлиб, айрим ҳолатларни эътиборга олмаганда, бунга ҳозирги кунда ҳам амал қилинади.

Сенатда вазирларнинг йўқлиги юқори палата аъзоларининг ҳукумат фолиятига доир ахборотларни жуда кам олишининг асо-сий сабабларидан биридир. Бу сенаторларнинг у ёки бу қонунни қабул қилиш керак ёки керак эмаслигини аниқлаш имконияти-ни чеклайди. Шунинг учун, Сенат, бу соҳада Палаталар йиғини билан деярли бир хил ҳуқуқларга эга бўлса-да, ошқора қонун лойиҳаларини киритишда сустлик намоён қилади.

Парламент тартиботи

Парламент сессияси Бош вазир ўринбосари тавсиясига кўра генерал-губернатор томонидан чақирилади.

Конституцияга мувофиқ, Палаталар йиғини сессияларга йилда бир марта тўпланади. Зарурат туқилган тақдирда, палата сессия-ларга йилда икки ёки ундан кўп марта чақирилади.

Янгидан сайланган палаталар йиғини депутатлари палата би-носида йиғиладилар ва рўйхатдан ўтадилар. Сўнгра палата клерк-ки уларни қасамёд қилиш жойига олиб боради. Азалдан давом этиб келаётган анъанага кўра, депутатлар сенат биносига йўл оладилар. Бу ерда генерал-губернатор вакили уларга палаталар йиғини спикерини сайлаш лозимлигини эслатади. Палата аъзо-лари ўз биноларига қайтиб келадилар ва ўзларининг биринчи мажлисларида палата спикерини сайлайдилар. Сайловдан сўнг депутатлар спикер бошчилигида яна сенатга томон йўл оладилар. Бу ерда спикер генерал-губернаторга ўзининг сайланганлиги тўғрисида ахборот беради ва унга «депутатларнинг дахлсиз ҳуқуқлари», шунингдек, сўз эркинлиги ва «генерал-губернатор қароргоҳига» бемалол кира олиш ҳуқуқи тўғрисида тантанали

равишда эслатади. Ушбу маросим якунида генерал-губернатор сенаторлар ва палаталар йиғини аъзоларига тантанали нутқ билан мурожаат қилади.

Палаталар йиғини тартиботининг асосий манбаи регламент ҳисобланиб, у мунтазам янгилашиб ва тўлдирилиб турилади. Ҳозирги кунда регламент ўз ичига 128—130 қонидни жамлаган. У бир вақтнинг ўзида ҳам англиз тилида, ҳам француз тилида нашр қилиниб, иккала вариант битта унча катта бўлмаган жилдга киритилган. Янги тартибот қоидалари Палаталар йиғини томонидан резолюция шаклида қабул қилинади, улар ҳеч қандай санкциясиз дарҳол кучга киради. Кўпчилик депутатлар томонидан қўллаб-қувватланадиган ҳукумат ўзи манфаатдор бўлган исталган қоидаларнинг қабул қилинишига эришиши мумкин.

Регламентдан ташқари парламент амалиёти ҳам маълум рол ўйнайди. Масалан, ҳукмрон партиядан бўлган депутат ва унинг муҳолифатдан бўлган ҳамкасби ўртасидаги яширин келишувни англатувчи «шерик бўлиб чиқиб кетиш» формуласи мавжуд. Бу, бирор-бир баҳсли қонун лойиҳаси муҳокамасида, овоз беришда кучлар нисбатининг бузилмаслиги, баҳснинг партиядан бири фойдасига ҳал бўлмаслиги учун иккала депутатнинг қатнашмаслиги имкониятини беради.

Шуни назарда тутиш керакки, парламент сессияси режаси маҳкама ва ҳукуматнинг бош парламент ташкилотчиси билан келишилган ҳолда, Бош вазир ўринбосари томонидан ишлаб чиқилади. Ҳукумат ўзи бошқарадиган парламентдаги кўпчиликдан фойдаланган ҳолда, палата вақтини ўзи хоҳлаганча белгилаш имкониятини қўлга киритади. Ҳукумат регламентга шундай ўзгартиришларни киритишга эришиши мумкинки, бу ўзгартиришлар муҳолифатни палаталар йиғини фаолиятида иштирок этиш имкониятларидан деярли маҳрум қилади. Бироқ бундай ҳолат юз бермайди, чунки ҳар бир Бош вазир ўринбосари навбатдаги сайловлар натижасида унинг партияси кўпчилик овозга эга бўла олмаслигини ва муҳолифат куйига тушиб қолишини яхши англайди.

Регламентга мувофиқ, Палаталар йиғини иш вақти ҳукумат вақтига ва «аъзолар» вақтига бўлинади. Бундан ташқари, амалда бир йил давомида алоҳида даврларга номуносив тақсимланган 25 кун ажратилиб, унда муҳолифат таклифлари палатада кўриб чиқиладиганда устувор аҳамиятга эга бўлади.

Палаталар йиғини ҳафтада беш кун — душанбадан жумагача мажлис ўтказилади.

Душанба ва жума кунлари бир соатдан, шунингдек, сешанба ва пайшанба кунлари тўлалигича «аъзолар» масалалари учун ажратилган. Парламентда ҳукумат кўпчилигига кирувчи депутатлар

томонидан таклифларни, биринчи навбатда қонун лойиҳаларини киритиш ушбу масалалар жумласидандир. Бироқ уларнинг таклифлари ҳукуматнинг расмий дастурини акс эттирмайди, шу билан бирга унга зид ҳам эмас. «Аъзолар» вақтидан кўпинча муҳолифат фойдаланади. Парламент ҳафтасининг қолган вақтидан ҳукумат ишларини кўриб чиқиш учун фойдаланилади, бироқ муҳолифатнинг бош парламент ташкилотчиси билан ва у орқали Бош вазир ўринбосари билан мулоқотга киришиши ва у ёки бу масалани муҳокама қилишга эришиши мумкин. Бу, ҳукумат муҳолифатга палаталар йиғини вақтидан фойдаланишни назорат қилиш ҳуқуқини беради, деган маънони англатмайди. Ҳукумат ихтиёрида мунозараларни назорат қилиш ва ҳар бир масалалага ажратиладиган вақтни чегаралаш имконини берувчи бир қатор тадбирларни амалга ошириш ҳуқуқи қолади. Жумладан, ҳукумат истаган масаласига хоҳлаган муддатга имтиёзлар бериш таклифини киритиши мумкин.

Палата мажлиси ибодат қилишдан бошланиб, уни спикер навбатма-навбат инглиз ва француз тилларида ўқийди. Сўнгра Палаталар йиғини кун тартибидаги бандларни кўриб чиқишга киришади. Регламент, мажлис кун тартиби пунктларини кўриб чиқишнинг тахминий кетма-кетлигини белгилайди: қонун лойиҳаларини учинчи ўқиш; қўмиталар маърузалари матнини кўриб чиқиш; иккинчи ўқишдан кейин «билл»ни кейинги ўқишга ва қўмита босқичини жами палата қўмитасига узатиш масаласини ҳал қилиш; қонун лойиҳаларига палата томонидан маъқулланган Сенат ўзгартиришларини кўриб чиқиш; қонун лойиҳаларини иккинчи ўқиш. Ҳар қандай банд турли асосларга мувофиқ кун тартибидан олиб ташланиши, лекин кейинги мажлисда биринчи навбатда кўриб чиқилиши мумкин (масалан, таклиф киритиши тўғрисида хабар берган депутатнинг иштирок этмаётганлиги ва бошқалар).

Регламент депутатлар томонидан киритилган таклифлар бўйича мунозараларни ўтказиш тартиботини батафсил белгилаб беради. Палаталар йиғини аъзолари мунозаралар давомида сўз олиш учун ўз жойларидан туриб спикерга мурожаат қилишлари лозим. Агар бир неча депутат ўрnidан турса, спикер ким биринчи ўрnidан турганлигини аниқлаб, унга сўз беради. Қоидалар, шу вақтда, палатанинг истаган аъзоси, ўз ўрnidан турган барча депутатларга сўз бериш кераклиги тўғрисида таклиф киритиши мумкинлигини назарда тутати. Одатда, бундай таклифлар уларнинг киритилиши билан муҳокамасиз қабул қилинади.

Регламентга мувофиқ, маърузаларнинг давом этиш вақти 40 дақиқадан ошмаслиги лозим. Бироқ, Бош вазир ўринбосари ва

муҳолифат лидери ҳамда ҳукумат қонун лойиҳасини киритиш борасида сўзга чиққан вазир маърузаси, депутатларга жавоб сўзи ва ҳукуматга ишончсизлик билдириш масаласини овозга қўйиш таклифи билан сўзга чиққан палата аъзоси маърузаси бундан мустаснодир.

Муолажа қоидалари депутатлар қуйидаги таклифларининг муҳокама қилинишини назарда тутади: кун тартибини ўзгартириш тўғрисида; доимий ёки махсус қўмиталар маърузаларини маъқуллаш тўғрисида; илгари кўриб чиқилган масалани қайтадан кўриб чиқиш тўғрисида; қонун лойиҳасини иккинчи ўқиш тўғрисида; уни учинчи ўқиш тўғрисида; «билл» бўйича палата томонидан маъқулланган сенат ўзгартишларини кўриб чиқиш тўғрисида; муҳим аҳамиятга эга бўлган масалани шошилинч равишда кўриб чиқиш тўғрисида; сенат билан биргаликда битиштирувчи (келиштирувчи; мураса) қўмитани тузиш тўғрисида; палата қўмитасини тузиш тўғрисида; жами палаталар қўмиталари доирасида қарор қабул қилиш тўғрисида; палаталар йиғини ваколатлари, унинг ҳуқуқ ва имтиёзларини амалга ошириш бўйича таклифлар тўғрисида.

Спикер, депутат ўз маърузасида такрорлашларга ва мавзудан четлашишга йўл қўйган тақдирда унинг маърузасини тўхтатиши ва сўзга чиқишни давом эттиришдан маҳрум қилиши мумкин.

Ҳеч бир депутат айнан бир масала юзасидан икки марта сўзга чиқиши мумкин эмас, Бироқ, асосий маъруза юзасидан аниқликлар киритиш зарурати бўлган ҳолат бундан мустаснодир. Қоидалар бундай аниқликларни муҳокама қилишни ман қилади. Бундан ташқари, спикер олдин мазмун бўйича таклиф киритган депутатга жавоб билан сўзга чиқишга рухсат беради. Шу билан бирга, ўзгартиришлар ва «йўлдош (ёndoш) таклифлар» ташаббуси билан чиққан депутатлар жавоб сўзи ҳуқуқига эга эмаслар.

Канада парламенти Палаталар йиғини қоидалари муҳокама қилинаётган масалалар мунозаралари бўйича чекловларнинг қатор усулларини назарда тутади.

Мунозараларни тугатиш тартиботи шунга асосланадики, бунда бирор-бир вазир масалани кўриб чиқиш жараёнининг исталган босқичида, олдиндан хабар бериш орқали муҳокамани куннинг соат биригача танаффус эълон қилинмасдан тугатиш таклифини киритиши мумкин. Ушбу таклиф қабул қилинган тақдирда масалани кўриб чиқиш тартиби ўзгаради: маърузалар 20 дақиқадан ошмаслиги ҳамда ҳеч ким икки марта сўзга чиқмаслиги лозим бўлади. Куннинг соат бирида палата мазкур масала бўйича унинг муҳокамаси қандай босқичда эканлигидан қатъи назар қарор қабул қилади.

Мунозараларни тугатиш ҳукуматнинг шундай самарали қуролига айландики, бу муҳолифатни ҳукумат қонун лойиҳалари кўриб чиқиладиган мунозаларни чўзиш ёки тўхтатиш усулларини қидиришга мажбур қилди. Шундай усуллардан бири қуйидагидан иборат. Узоқ вақтлар давом этиб келаётган анъанага кўра, депутатларни ўз ўриндиқларини эгаллаш ва овоз беришда иштирок этишга чорловчи қўнғироқ, бош парламент ташкилотчилари, депутатлар йиғилдилар ва овоз беришга тайёрлар, деб хабар бермагунларича жаранглаб тураверади. 1982 йилда палата сессиясида муҳолифат бош парламент ташкилотчиси қўнғироқ чалингандан сўнг парламент биносидан чиқиб кетди ва қўнғироқ 15 кун давомида жаранглаб тураверди, палата ишини тўхтатди ва бу муҳолифатда бўлган депутатларнинг ўзига хос норозилиги эди. Ҳозирги кунда регламент қўнғироқнинг 30 дақиқагача чалинишини назарда тутди.

«Кенгуру» усули. Қонун лойиҳаси бўйича маъруза босқичида спикер (ёки жами палата қўмитаси раиси, ёки қўмита раиси) қонун лойиҳасига таклиф қилинган қайси ўзгартиришларни муҳокамага қўйиш керак ёки керак эмаслигини белгилайди. У ушбу масалани ўз ихтиёрига кўра ҳал қилиб, айрим ўзгартиришлардан «сақраб» ўтиб, муҳокама қилиш лозим бўлганларида тўхталади (шу туфайли ушбу усул «кенгуру» деб аталади). Ушбу процедура усули раислик қилаётган парламент аъзосига ҳукуматга қулай (фойдали) бўлган сиёсатни юритишга имкон беради.

«Гильотина» усули — мунозараларни ҳам вақт, ҳам мазмун жиҳатдан қисқартиришнинг қаттиққўл усули. Ҳукумат ушбу усулдан фойдаланганда, палаталар йиғинида муҳокама қилиш учун қонун лойиҳасининг айрим бандларини танлаб олади ва уларни кўриб чиқиш учун муҳокаманинг турли босқичларида аниқ белгиланган вақт оралиқларини ажратади. Бундай усул ёрдамида ҳукумат палаталар йиғинини қонун лойиҳаларининг айрим бандларини, баъзан эса қонун лойиҳасининг бутун бошли қисмларини муҳокама қилиш имкониятидан маҳрум қилади. Одатда «гильотина» қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш учун берилган вақтни қисқартириш мақсадида қўлланилади.

Баъзан ҳукумат юқорида қайд қилинган усулларни биргаликда қўллайди: «гильотина» тўғрисида таклиф киритади, «кенгуруни» қўллайди ва ёпиқ мунозаралар ўтказишни таклиф қилади.

Палаталар йиғини қуйидаги асосий шаклларда ўз иродасини намоён қилади.

«Билл»лар (қонун лойиҳалари) сенат томонидан маъқуллангандан сўнг ва генерал-губернаторнинг тасдиғи билан қонунга — парламент Актига айланади. Улар расмий ва хусусий (жужий) бўлиши мумкин.

Резолюцияларда палата нуқтаи назари ақс этиши, ички ташкилий масалалар тартибга солиниши мумкин. Масалан, палата резолюция қабул қилиш йўли билан қўмиталар тузади, регламентни ўзгартиради.

Фаромойишлар — одатда маълум бир масала бўйича ёзма буйруқлардан иборат бўлади (масалан, парламент нозири томонидан палата биносида тартибни бузганлиги учун ушланган шахсни озод қилиш тўғрисида). Бундан ташқари, спикер махсус фармойишлар бериш ҳуқуқига эга бўлиб, бунда одатда палаталар йиғинининг депутат бўлмаган мансабдор шахсларига кўрсатмалар берилади.

Канада парламентида овоз беришнинг қуйидаги турлари қўлланилади:

Оғзаки овоз бериш. Ушбу усулни қўллашда спикер масалани ўртага ташлайди ва депутатлар «ҳа» ёки «йўқ» деб овоз беришни сўрайди. Спикер жавобларни тинглаб, кўпчиликнинг нуқтаи назари қандай эканлигини аниқлайди. Бунда камчиликни ташкил қилувчи депутатлар иложи борича қаттиқ қичқиришга ҳаракат қиладилар. Баъзан оғзаки овоз бериш натижаларини аниқлаш жуда қийин. Камида беш депутат оғзаки овоз бериш натижаларини шубҳа остига қўйган тақдирда, спикер ўз ўрнидан туриш йўли билан такрорий овоз беришни ўтказишга мажбур бўлади.

Назарда тутилган розилик йўли билан овоз бериш. Бу ҳолатда спикер «Эътирозлар борми?» деган савол билан депутатларга мурожаат қилади. Агар залда норозилар овози эшитилмаса, қарор қабул қилинган ҳисобланади. Иккиламчи аҳамиятга эга бўлган масалаларнинг аксарияти айнан мана шу тартибда ҳал қилинади.

Ўрнидан туриш йўли билан номма-ном овоз бериш. Овоз беришнинг бундай усулида биринчи бўлиб бирор-бир таклифни қабул қилиш тарафдори бўлган депутатлар ўрнидан туради. Палата клерки ёрдамчиси овозларни санайди ва палата аъзолари рўйхатида депутатларнинг тегишли фамилиялари тўғрисида белги қўяди. Сўнгра худди мана шундай процедура қарши овоз берганлар учун қўлланилади. Овоз бериш натижалари палата клерки томонидан депутатлар олдида ўқиб эшиттириш учун спикерга тақдим этилади. Клерк сўнгра овоз бериш баённомасини тайёрлайди.

Ўрнидан туриш орқали оддий овоз бериш. Бу палаталар йиғини жами палата қўмитасига айлантирилган тақдирда қўлланилади. Оддий овоз беришда фақат «ҳа» ва «йўқ» овозлари ҳисоблаб чиқилади, депутатлар рўйхатида белгилар қўйилмайди. Бундай усулдан вақтни тежаш мақсадида фойдаланилади.

Бюллетенлар воситасида яширин овоз бериш. Бу усул 1986 йилдан буён палата спикерини сайлашда қўлланилиб келинади.

Палатанинг расм-русумлари бўйича овоз беришнинг мажбурийлиги масаласи ҳанузгача тартибга солинмаган.

Палаталар йиғинида ҳеч қандай узатувчи ва овозларни ҳисобловчи электрон қурилмалардан фойдаланилмайди.

Канада Конституциясига мувофиқ, палаталар йиғинидаги кворум спикер билан биргаликда 20 кишидан иборат. Спикер фақат айрим ҳолларда, яъни овозлар тенг иккига бўлинган тақдирда овоз беради. Қарор кўпчилик овоз (оддий кўпчилик овоз) билан қабул қилинади.

Канада Конституцияси Палаталар йиғинида Асосий қонун матнига ўзгартиришлар киритишни маъқуллаш тартибини белгиламайди.

Палаталар йиғини фавқулодда ҳолат рўй берганда ёпиқ мажлислар ўтказади. Тегишли қарор спикер томонидан, палатанинг партия лидерлари тавсиясига биноан қабул қилинади.

Мажлислар стенограммаси, кун тартиби тўғрисидаги маълумотлар, савол ва таклифлар тўғрисидаги хабарлар палаталар йиғини кундалик матбуотда нашр қилинади.

Конунчилик жараёни

Палаталар йиғинида қонун лойиҳаларининг кўриб чиқиши тартиби қонун лойиҳаси турига боғлиқ. Қандай масалаларни тартибга солишга қаратилганлигига қараб қонун лойиҳалари оммавий ва хусусий (ёки махсус) бўлиши мумкин. Оммавий «билл»ларга умуммиллий қонунчиликни ўзгартирувчи ёки тўлдирувчи ва у ёки бу даражада барчага тааллуқли бўлган қонун лойиҳалари киради (бюджет, ижтимоий таъминот, соғлиқни сақлаш масалалари ва бошқалар). Хусусий «билл»лар қаторига алоҳида шахслар ёки ташкилотларга тааллуқли бўлган, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган қонун лойиҳалари киради (компания ёки хайрия жамиятлар ҳуқуқий статусини ўзгартириш).

Оммавий қонун лойиҳалари, ўз навбатида, кимнинг ташаббуси билан муҳокамага қўйилганлигига кўра ҳукумат (маҳкама, амалда вазир-депутат томонидан) ва алоҳида депутатлар томонидан таклиф қилинган («аъзолар» «билл»лари) қонун лойиҳаларига бўлинади. Уларни кўриб чиқиш тартиби деярли бир хил бўлиб, бироқ ҳар қандай ҳукумат «билл»ининг палаталар йиғини томонидан тасдиқланиши эҳтимоли юқори. Ҳукумат қонун лойиҳалари маҳкама ёки маҳкаманинг қонунчилик масалалари бўйича кўмитаси томонидан ишлаб чиқилади ва адлия вазирлиги расм-русум талабларига мутаносиб равишда ёзилади.

Ҳар қандай оммавий қонун лойиҳаси Палаталар йиғинида қуйидаги босқичларни ўтиши шарт:

Биринчи ўқиш. Бу қонун лойиҳасини палата эътиборига тақдим қилинадиган расмий босқич ҳисобланади. «Билл»ни муҳокамага қўйишни истаган депутат бу борада спикерни хабардор қилади ва қонун лойиҳасини клеркка тақдим этади. Базан депутат таклиф қилинаётган «билл»нинг мазмунини қисқача баён қилиб беради.

Сўнгра клерк қонун лойиҳаси номини ўқийди ва иккинчи ўқишнинг қачон ўтказилишини маълум қилади. Регламентга мувофиқ, депутат қонун лойиҳасини таклиф қилиши тўғрисидаги хабарни муҳокамадан 48 соат илгари маълум қилиши керак. Оқибатда ушбу хабар палата кундалик матбуотида эълон қилинади. «Билл»ни таклиф қилишдан олдин депутат палаталар йиғинининг рамзий розилигини олиши лозим. Палаталар йиғини амалиётида депутатга қонун лойиҳасини киритишга руҳсат этилмаганлиги ҳолати деярли бўлмаган.

Регламент қоидалари алоҳида депутатлар қонун лойиҳалари масалаларини кўриб чиқиш учун ҳафтада икки кун (сешанба ва пайшанба) ҳамда душанба ва жума кунлари бир соатдан вақт ажратади. Шу билан бирга, айрим ҳолатларда ушбу масалалар ҳукумат сиёсатининг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш ҳисобига кун тартибидан олиб ташланиши мумкин. Шунинг учун «аъзолар» «билл»нинг қабул қилиниш имкониятлари унчалик катта эмас.

Бундай шароитларда палаталар йиғинининг оддий аъзоларидан қайси бири қонун лойиҳасини таклиф қилиши мумкинлиги масаласи чек ташлаш йўли билан аниқланади, бу эса қонун лойиҳаларининг алоҳида депутатлар томонидан таклиф этилиши имкониятларини чеклайди. Амалда бундай тартибда бир сессия давомида 20 тагача «билл»лар таклиф қилинади, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам палата томонидан кўриб чиқилмайди.

Иккинчи ўқиш. Ушбу босқичда қонун лойиҳаси атрофлича кўриб чиқилади. Бироқ унинг фақат асосий, принципиал фикрлари муҳокама қилинади. Муолажа қоидаларига мувофиқ палата қонун лойиҳаси алоҳида бандларини ёки унга ўзгартиришларни кўриб чиқиши мумкин эмас. Палата ушбу «билл»ни қабул қилиш қанчалик мақсадга мувофиқ эканлиги масаласини ҳал қилади. Иккинчи ўқиш натижасида қонун лойиҳаси маъқулланиши ёки батафсил кўриб чиқиш ва унга ўзгартиришларни ишлаб чиқиш учун тегишли қўмигага юборилиши ёки бутунлай рад қилиниши мумкин.

Палаталар йиғини регламенти исталган қонун лойиҳасини иккинчи ўқишгача олиб бормасдан ва у борасида мунозараларни ташкил қилмасдан уни кун тартибидан олиб ташлаш имконини

беради. Бу ҳолатда истаган депутат спикер таклифига эътироз билдириши, ёки мазкур «билл» бўйича иккинчи ўқиш олти ой давомида амалга оширилишини таклиф қилиши (бу, «билл» мазкур сессияда кўриб чиқилмайди, деган маънони англатади), ёки қонун лойиҳасини иккинчи ўқишга киритилишини умуман рад қилиши мумкин. Иккинчи ўқиш босқичида амалда «аъзолар» «билл»ни рад қилиниши мумкин. Депутатларнинг қўпчилиги томонидан қўллаб-қувватладиган ҳукумат қонун лойиҳалари бундан мустаснодир.

Қўмита босқичи. Палатанинг тегишли қўмитасида қонун лойиҳаси батафсил, барча бандлар бўйича кўриб чиқилади. «Билл» муҳокамасида қўмита палаталар йиғинининг иккинчи ўқишда қабул қилган қарорини эътиборга олиши лозим, ва палата томонидан маъқулланган қонун лойиҳасининг асосий фикрлари ва тамойилларини бузиб кўрсатадиган ўзгартиришларни киритиш ҳуқуқига эга эмас.

Аслида қўмита кенг ҳуқуқларга эга. У қонун лойиҳасининг истаган бандини рад этиши, «билл»нинг истаган қисмини алоҳида қонун лойиҳаси сифатида ажратиши, палатадан қонун лойиҳасини икки ёки бир неча қисмларга бўлиш ёки иккита «билл»ни битта «билл»га бирлаштириш ҳуқуқини беришни илтимос қилиши мумкин. Шу билан бирга, палаталар йиғини қўмита ишига аралашини ҳамда қўмитадан қонун лойиҳасини кўриб чиқиш яқунланмасдан ва ўзгартиришлар киритилмасдан илгари талаб қилиши мумкин эмас.

Одатда, «билл»лар палатанинг бир ёки бир неча доимий қўмиталарига, баъзан — махсус қўмиталарга ёки парламентнинг ҳар иккала палаталари қўмиталари бирлашмасига юборилади. Молиявий қонун лойиҳалари жами палаталар қўмитасида кўриб чиқилади.

Ахборот бериш босқичи. Қўмита палатага «билл»ни кўриб чиқиш жараёни тугагани тўғрисида маълум қилади. Хабар олинган вақтдан камида 48 соатдан сўнг палата қонун лойиҳасини бандлар бўйича кўриб чиқишга киришади, қўмита томонидан тайёрланган ўзгартиришларни муҳокама қилади ва «билл»нинг алоҳида бандларининг аввалги кўринишда ёки ахборот бериш босқичида киритиладиган қўмита ўзгартиришлари билан қабул қилиниши кераклиги ёки керакмаслиги тўғрисидаги масалани ҳал қилади.

«Билл»ни қўмита ўзгартиришлари билан кўриб чиқишдан 24 соат илгари депутатлар қўмита ўзгартиришларига қўшимча сифатида ўзларининг ўзгартиришларини муҳокамага қўйиш истаклари тўғрисида маълум қиладилар. Палата спикери депутатларнинг қайси ўзгартиришларини ва қандай кетма-кетликда қўйиш

масаласини мустақил ҳал қилади. 1986 йилгача ўзгартиришлар бўйича мунозаралар ушбу босқичда амалга оширилмаган.

Учинчи ўқиш. Одатда, бу жараён ахборот бериш босқичидан сўнг бошланади. Бу қонун лойиҳасини муҳокама қилишнинг расмий босқичи ҳисобланади, чунки, палата мунозаралар давомида «билл»нинг қабул қилиниб бўлинган бандларини эътиборга олиши лозим. Учинчи ўқиш босқичида қонун лойиҳасининг асосий мазмунига дахл қилмайдиган ўзгартиришларни киритиш таклиф қилиниши мумкин. Баъзан муҳолифат учинчи ўқишдан ҳукумат қонун лойиҳасини ўтказмасликнинг охириги уриниши сифатида ёки маъқулланаётган «билл»дан норози эканлигининг сабабларини яна бир бор ифодалаш учун фойдаланиши мумкин.

Учинчи ўқишдан сўнг қонун лойиҳаси Палаталар йиғини томонидан қабул қилинган ҳисобланади.

Сенат билан келишмовчиликларни бартараф этиш. Палаталар йиғини томонидан «билл»ни қабул қилингандан сўнг клерк уни Сенатга тақдим этади. Бу ерда қонун лойиҳаси юқорида қайд қилинган барча босқичлардан ўтади. Сенаторлар қонун лойиҳасига ўзгартиришлар киритган тақдирда, у яна палата ихтиёрига топширилади. Агар «билл»нинг икки варианты орасида жиддий тафовутлар бўлса, Палаталар йиғини депутатлари ва сенаторлар иштирокида конференция чақирилади. Бу конференция расман муваққат келишув қўмитаси ҳисобланади.

Келишмовчиликлар бартараф қилиниб ва қонун лойиҳаси иккала палата томонидан маъқуллангандан сўнг, у Канада генерал-губернаторига тақдим қилинади, Генерал-губернатор «қирол санкцияси»ни беради, яъни оқибатда, қонун кучига эга бўладиган ва «Парламент акти» деб аталадиган «билл»ни тасдиқлайди. «Билл» генерал-губернатор томонидан тасдиқланган кундан бошлаб кучга киради, агар қонунчиликда бошқа ҳолат назарда тутилмаган бўлса. Генерал-губернатор расман «билл»ни рад қилиш, яъни тақиқлаш (вето белгилаш) ҳуқуқига эга, бироқ амалда ушбу ҳуқуқ инглиз монархлари (ва уларнинг вакиллари — генерал-губернаторлар) томонидан XVIII асрдан буён қўлланилмаган.

Хусусий қонун лойиҳалари юқорида қайд қилинган барча босқичларни босиб ўтади, лекин унинг муҳокамаси бир қатор процедуравий хусусиятларга эга. Улар аввал сенатга кўриб чиқиш учун тақдим этилади, уларни қўмиталарда манфаатдор томонлар таклиф қилган ҳолда муҳокама қиладилар (дастлаб сенатда). Бундай «билл»нинг қабул қилинишидан манфаатдор бўлган шахс ёки компания уларни таклиф қилишда ва муҳокаманинг ҳар бир босқичида махсус бож тўлаши лозим. Босқичдан келиб чиққан ҳолда, бож миқдори 100—800 долларни ташкил қилади.

Хусусий қонун лойиҳалари Палалаталар йиғинида, одатда, алоҳида бир қизиқиш уйғотмайди, шунинг учун улар бўйича мунозаралар деярли ўтказилмайди.

Палаталар йиғинида молиявий қонун лойиҳаларининг кўриб чиқилиш процедураси бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Конституцияга мувофиқ, молиявий «билл»лар кўриб чиқиш учун дастлаб фақат палаталар йиғинига берилиши мумкин. Дастлаб ушбу қонун лойиҳалари маҳкама томонидан батафсил ишлаб чиқилади, генерал-губернатор томонидан расман маъқулланади ва сессия бошида генерал-губернаторнинг номаси сифатида палаталар йиғинига жўнатилади. Палаталар йиғинида ўз навбатида ушбу қонун лойиҳаси кечиктирилмасдан тегишли қўмиталарга юборилади.

Қайд қилинган процедура молиявий масалалар бўйича қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига фақат ҳукуматгина эга эканлигини билдиради.

Молиявий қонун лойиҳалари палаталар йиғинининг оддий мажлисларида эмас, балки жами палаталар қўмитаси мажлисида кўриб чиқилади.

Молиявий қонун лойиҳасини қабул қилиш учун ҳукуматнинг тавсияномаси кўринишидаги розилигини олиш лозим.

Палаталар йиғини ҳар йили бюджет тўғрисидаги қонун лойиҳасини кўриб чиқади. Ҳукумат алоҳида муассаса ва дастурлар бўйича асосий ва қўшимча харажатлар сметаси лойиҳасини, шунингдек, молиявий манбаларни қидириш йўли ва воситалари тўғрисида таклифлар лойиҳасини ишлаб чиқади. Ҳукуматнинг молиявий таклифлари палаталар йиғинида жонли мунозараларга сабаб бўлади. Шу билан бирга, процедура қондалари, палаталар йиғини молиявий «билл»ларни жами палаталар йиғинига айланмасдан туриб кўриб чиқиш мумкинлиги имкониятини ҳам назарда тутлади.

1968 йилда палаталар йиғини «субсидиялар қўмитаси» ва «молиявий маблағларни қидириш йўли ва воситалари қўмита»ларини тугатиш йўли билан молиявий қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш процедурасини енгиллаштирди. Маскур қўмиталар жами палаталар йиғинининг бир тури бўлиб, уларда молиявий «билл»ларни кўриб чиқиш процедураси ўзига хос хусусиятларга эга. Ислохотнинг асосий мазмуни бюджет лойиҳасининг айрим бандларини ва бандлар гуруҳини кўриб чиқадиган доимий қўмиталар ролини оширишга қаратилган эди. Бундан, палатанинг (шунингдек, жами палаталар йиғинининг) ишини енгиллаштириши, молиявий «билл»ларнинг муҳокамадан ўтиш вақтини ҳар бир сессия давомида ўрта ҳисобда 10—15 кунга қисқартириши назарда тутилган эди.

Палаталар йиғини иш тартиби муҳолифатдан бўлган депутатларнинг таклиф киритиши учун ҳар бир сессияда 25 кун ажратади. Улар, шунингдек, молиявий қонун лойиҳаларини кўриб чиқишда ҳукуматга ишонч билдириш масалалари билан боғлиқ бўлган олтитадан кўп бўлмаган таклифларни киритиш ҳуқуқига эга.

Алоҳида бандлар бўйича ажратилган маблағларнинг сарфлашини назорат қилиш Канада парламенти алоҳида мансабдор шахси — бош аудиторга юклатилади. У давлат харажатлари бўйича доимий қўмитага йиллик ҳисобот бериб туради. Маблағларни муқобил сарфлаш билан боғлиқ бўлган масалалар палаталар йиғини мажлисларида кўриб чиқиши мумкин.

Палаталар йиғини оммавий қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш билан банд бўлганликлари учун, хусусий «билл»лар Сенат муҳокамасига тақдим қилиниши, ундан сўнг расмий тасдиқлаш учун палатага юборилиши келишиб олинган.

Хусусий «билл»ларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш масалаларига катта эътибор берилади. Чунки бунга кўпгина хусусий компаниялар ва ташкилотларнинг статус ва уставларининг ўзгариши боғлиқ. Қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш учун хусусий компаниялар томонидан тўланадиган божлардан тушадиган даромадлар парламент бюджетига тушадиган даромаднинг катта қисмини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам, Сенат регламентида таклиф киритиш тўғрисидаги хабарномаларни нашр қилиш, петицияларни тақдим қилиш, божларни тўлаш, қонун лойиҳасининг тўғри тузилганлигини батафсил ёритиш процедураси ва зарур ҳолатларда турли хил расмлар, план, диаграммаларнинг бўлиши, турли хил хусусий «билл»ларни кўриб чиқишда алоҳида қўмиталарнинг ваколатлари чегарасини аниқлаш, Палаталар йиғини томонидан киритилган ўзгартиришларни кўриб чиқиш тартибининг белгиланганлиги тасодифий ҳолат эмас.

РОССИЯ

Парламент анъаналари асрлар мобайнида шаклланиб келган Европа парламентларидан фарқли ўлароқ Россияда биринчи парламент типдаги вакиллик органи 1906 йилдагина чақирилган ва у Давлат Думаси деб ном олган. Дума икки маротаба ҳукумат тарафидан тарқатиб юборилган бўлишига қарамасдан, у 12 йил, чор ҳукумати ағдаририлгунга қадар фаолият кўрсатиб келиб, тўртта чақирикқа эга эди. Тўрттала чақирикда мулкдор дворянлар, савдо-саноат буржуазияси, шаҳар зиёлилари ва деҳқон вакиллари депутатлар орасида аксарият қисми ташкил этар эди. Улар бу ташкилотга Россия тараққиёти борасида ўз қарашларини ва ижтимоий мувоҳаза кўникмаларини олиб келдилар.

Айни пайтда қонун чиқарувчилик ҳокимиятини Россияда Федерал Мажлис амалга оширади.

Парламентнинг шаклланиш тартиби

Россия Федерациясининг парламенти — Федерал Мажлис Россиянинг вакиллик ва қонун чиқарувчилик органи ҳисобланади. Федерал Мажлис икки палата — Давлат Думаси ва Федерация Кенгашидан иборат. Расман Федерация Кенгаши парламентнинг юқори палатаси, Давлат Думаси эса қуйи палатаси ҳисобланмайди (бу Конституция тарафидан белгилаб берилмаган). Давлат Думаси ва Федерация Кенгаши Россия Федерацияси Конституцияси, Давлат Думаси Регламенти, Федерация Кенгаши Регламентида, шунингдек, амалдаги федерал қонунларда белгилаб қўйилган турли мақомга эгалар. Давлат Думаси фаолияти сиёсий хилма-хиллик ва кўппартиявийлик, эркин ва жамоавий асосда масалаларни муҳокама этиш ва ечиш тамойилларига асосланади.

Россия Федерациясининг 1993 йилдаги конституциясига биноан (94-модда) Федерал Мажлис Россия парламенти ҳисобланади. Федерал Мажлис икки палата — Давлат Думаси ва Федерация Кенгашидан иборат. Бу тизим федератив давлат тизимидан, яъни биринчи палата — умумхалқ вакиллик палатаси, иккинчиси эса — федерация субъектлари вакиллари амалиётидан келиб чиқади. Жаҳондаги деярли барча федерал давлатлар парламентнинг икки палатали тизимига эга. Федерал Мажлиснинг икки палатали тизими палаталарнинг сезиларли даражада мустақиллиги ҳам кафолатланади. Бу ҳолат уларнинг ҳам ваколатида,

ҳам алоҳида мажлис ўтказишларида намоён бўлади. Конституцияда фақат уч ҳолатдагина (у ҳам мажбурий эмас) Давлат Думаси ва Федерация Кенгашининг қўшма мажлиси ўтказилиши кўзда тутилган: биринчидан, Россия Федерацияси Президенти номасини, иккинчидан, Конституциявий Суд номасини, учинчидан, хорижий давлат раҳбарлари маърузаларини тинглаш учун.

Федерал Мажлис — Россиянинг вакиллик ва қонун чиқарувчи органидир. Давлат органларига нисбатан, сайловчиларнинг манфаатлари ва хоҳиш иродасини ифода этиши билан бирга, бундай ваколатни сайловлар даврида овоз берувчилар томонидан оладилар. Федерация Кенгаши аъзолари (1993—1995 йиллардаги биринчи чақириқ бундан истисно) Федерал Мажлиснинг мазкур палатасига вакил сифатида халқ томонидан сайланмайдилар. Уларнинг кўпчилиги ё РФ субъекти қонун чиқарувчи органи номзоди сифатида, ёки Федерация субъекти маъмурияти (Президент, губернатор, мэр ва ҳ.к.) раҳбари сифатида сайланганликларидан сўнг ўз лавозимларига биноан Федерация Кенгаши аъзоси ҳисобланадилар.

Федерал Мажлиснинг қонун яратувчи орган сифатидаги моҳияти мамлакат худудида бажарилиши шарт бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, федерал қонунлар ва федерал конституциявий қонунлар яратиш билан белгиланади. Шу билан бирга, Федерал Мажлис қонун яратувчи орган бўлиши билан бирга айрим ҳолларда ижро этувчи ҳокимият устидан чекланган назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Бу назорат Давлат Думаси тарафидан федерал бюджет тасдиғи, шунингдек, РФ Президенти томонидан истеъфога чиқарилишига олиб келувчи ҳукуматга нисбатан ишончсизлик билдириши ҳуқуқида кўриш мумкин.

Федерация Кенгашида РФнинг барча субъектларидан икки номзод — қонун чиқарувчи ва ижро этувчи орган вакиллари иштирок этади. Федерация Кенгашининг шаклланиши вазифага биноан РФ субъектларининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимияти раҳбарларининг Федерация Кенгаши ўринларини эгаллаши ҳисобига бўлади. Федерация Кенгаши аъзолигига тайинлаш фақат РФ субъектининг қонун чиқарувчи органи икки палатали бўлган ҳолда амалга оширилади. Бу чоғда иккала палата ўзаро қарор қилган ҳолда ўзларининг Федерация Кенгашидаги вакилини тайинлайдилар. Россия парламентининг бу тарзда шаклланиши федерал қонун — 1995 йил декабр ойида кучга кирган «Россия Федерацияси Федерал Мажлиси Федерация Кенгашининг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги қонунда белгилаб қўйилган.

1996 йил январ ойида Федерация Кенгаши қайта шаклланди ва 1993 йил сайланган биринчи чақириқ вакиллари ўрнига РФ

субъектларининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи орган раҳбарлари ўз ўринларини эгалладилар. Шундан эътиборан Федерация Кенгашининг навбатдаги чақириқлари бўлмайди. Унинг таркиби РФ субъектлари давлат ҳокимияти органларига бўлиб ўтадиган сайловлар ва РФ субъектлари давлат ҳокимияти органлари — қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлардаги ўзгаришлар, масалан, РФ субъектларидаги икки палатали парламентларга қайта сайловлар ўтказиш натижасида ўзгаради.

Лавозим юзасидан РФ субъектлари қонун чиқарувчи ва ижро этувчи орган раҳбарлари Федерал Мажлиснинг мазкур палата-сида доимийлик асосида ишлашлари мумкин эмас. Улар турли ва ўта масъулиятли лавозимларда ишлашларига тўғри келади. Шу билан бирга улар сайланган РФ субъектидаги вазифаларига кўпроқ эътиборни қаратадилар. Бу шароитда Федерация Кенгаши унумли ишлаши ва тайёрланадиган қарор лойиҳалари сифати борасида мазкур палата аппаратининг роли ва масъулияти Федерация Кенгаши номзодларининг бир қисми доимийлик асо-сида ишлаётган даврга нисбатан ўсиб боради.

Конституция Федерация Кенгаши аъзоларини қайд этишни белгилаб бермайди. Бироқ унда ҳар бир РФ субъекти Федерация Кенгашида икки аъзога эга эканликлари қайд этилган. РФ субъектидаги ҳар қандай ўзгариш (кўпайиш ёки камайиш) Федерация Кенгаши таркибидаги миқдорий ўзгаришларга туртки бўлади. Бугунги кунда РФ конституцияси (65-модда) РФ субъектлари 89 тадан иборат эканлигини қайд этади ва шу боис Федерация Кенгаши 178 аъзодан иборат.

Федерация Кенгашидан фарқли ўлароқ, Давлат Думаси РФ конституциясининг 3-қисми 95-моддасига биноан — 450 киши этиб белгиланган. Номзодларнинг сайланиши қатор федерал қонунлар билан тартибга солинган (1993 йилдаги сайловлар РФ Президенти фармонлари асосида жорий қилинган). Улар орасидаги энг муҳимлари: «Россия Федерацияси фуқароларининг сайлаш ҳуқуқлари асосий кафолатлари тўғрисида» федерал қонуни (1994 йил октябр ойида кучга кирган), «Россия Федерацияси Федерал Мажлис Давлат Думасига депутатларни сайлаш ҳақида» федерал қонуни (1995 йил июн ойида кучга кирган), «Россия Федерацияси Федерал Мажлис Давлат Думасига иккинчи чақириқ депутатлар сайловини ўтказиш учун бирмандатлик сайлов округлари тизимини тасдиқлаш ҳақида» федерал қонуни (1995 йил август ойида кучга кирган).

«Федерал Мажлис Давлат Думасига депутатларни сайлаш ҳақида» федерал қонунига биноан 225 номзод бирмандатлик сайлов округлардаги сайловчиларнинг ягона меъёрлари асосида сайланади. РФ субъектларида тузиладиган ва сайловчилар сони бел-

гилаб қўйилган меъёрдан кам бўлган сайлов округлари бундан истисно. Мазкур истисно федератив давлат бошқаруви масаласи билан боғлиқ.

Бирмандатлик сайлов округидаги сайловчи ваколатининг ягона нормаси РФ сайловчилари умумий сонини 225 бирмандатлик округларга бўлиш орқали жорий этилади. Номзодларнинг федерал рўйхатини бериш маъноси шундаки, сайловчиларга маълум уюшма, рўйхатга киритилган барча номзодлар бажариши лозим бўлган унинг дастури учун овоз беришларига имконият беради.

Давлат Думасига депутатларни сайлаш, уларга тайёргарлик кўриш ва амалга ошириш ишларини сайлов комиссиялари бажаради. Уларнинг мажбуриятига, шунингдек, РФ фуқаролари сайлов ҳуқуқлари таъминланишини назорат этиш ҳам кирди. Сайлов комиссиялари ўз ваколатлари доирасида давлат ва маҳаллий бошқарув идораларига тобе эмаслар. Қонун тарафидан сайлов комиссияларининг беш босқичли тизими — РФ Марказий сайлов комиссияси, РФ субъектлари сайлов комиссияси, округ сайлов комиссиялари, ҳудудий сайлов комиссиялари, участка сайлов комиссиялари. РФ конституциясида қуйидаги уч талаб Давлат Думаси депутатларига, шунингдек, депутатликка номзодларга нисбатан қўйилган: Давлат Думаси депутати, биринчи навбатда, Россия фуқароси бўлиши, иккинчидан, 21 ёшга тўлган бўлиши, ва, учинчидан, сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эга фуқаро бўлиши. Номзодлар рўйхати сайлов уюшмалари ва сайлов блоклари томонидан илгари сурилади. Ижтимоий уюшма сайлов уюшмасига айланиши учун бажарилиши лозим бўлган қатор меъёрлар мавжуд: биринчидан, улар албатта умумроссиявий бўлиши (яъни, «Ижтимоий уюшмалар ҳақида» Федерал қонунга (1995 йил 14 апрел) биноан мазкур уюшмалар ўз низомий мақсадлари асосида РФ субъектларининг ярмидан ортиғида фаолият кўрсатиши ва жойларда бошанғич ташкилотларга эга бўлиши; иккинчидан, улар федерал қонунлар асосида ташкил этилган бўлиши (муассисларнинг эркин ташаббуси назарда тутилмоқда). Агар улар жисмоний шахслар бўлса, уларнинг сони учтадан кам бўлмаслиги керак. Учинчидан, ижтимоий ташкилот низомида мазкур ташкилотнинг давлат ҳокимияти органларига сайловларда иштирок этиши қайд этилган бўлиши шарт (восита асосида — сайловларнинг молиявий жиҳатларига ҳомийлик қилиш, номзодларга ижобий ёки салбий овоз беришга ундаш, бевосита — номзодларни илгари суриш ва уларнинг парламентга сайланишлари учун кураш олиб бориш). Тўртинчидан, низом РФ адлия вазирлиги томонидан сайловлар эълон қилинган кундан олти ой олдин рўйхатдан ўтган бўлиши лозим.

Сайлов блоки икки ва ундан ортиқ сайлов уюшмаларидан

ташқил топади ва Марказий сайлов комиссияси томонидан қайд этилади, бироқ сайлов уюшмасидан фарқли ўлароқ, юридик шахс мақомига эга эмас. Сайлов блокига кирган сайлов уюшмаси мустақил тарзда ушбу сайлов чоғида ўзга блоklar таркибига кириши ва мустақил равишда номзодлар рўйхатини илгари суриши мумкин эмас. Мазкур талаб сайлов иштирокчилари ҳуқуқининг тенглигини таъминлашга қаратилган. Бу билан сайлов блокнинг иккиламчи хусусияти намоён бўлади.

Бирмандатлик округларга номзодларни кўрсатиш муддати мазкур округларнинг тузилиши муддати билан боғлиқ. Сайлов уюшмаларининг тенглиги сайлов уюшмалари, сайлов блоклари фақат бир номзодни илгари суришлари орқали таъминланади. Номзодлар сайлов уюшмалари аъзолари сонини ошириш ва жалб этиш мақсадида съездлар, конференцияларда, яъни мазкур ташкилотлар форумларида илгари сурилишлари шарт. Номзодларни илгари суриш яширин овоз бериш йўли орқали амалга оширилади. Натижада номзодлар рўйхати юзага келади ва уни номзодларнинг федерал рўйхатидан фарқлаш лозим. Рўйхат федерал даражада эмас, чунки унда қайд этилган номзодлар мустақил равишда, алоҳида, муайян сайлов округларида ўз номзодларини илгари сурадилар. Сайлов белгиланган кундан бошлаб федерал рўйхат илгари сурилади, чунки рўйхат Россия Федерациясининг барча ҳудудлари учун ягонадир. Сайлов уюшмалари сайловчилар овозларига нисбатан мутаносиб тарзда мандатлар оладилар.

Рўйхат нафақат тартиби, балки унда номзодларнинг жойлашиши билан ҳам аҳамиятлидир. Улар рўйхатда қайси тартибда келган бўлсалар, депутатлик мандатларини олишда ҳам худди шу тартибда оладилар. Одатда, рўйхат бошида обрўли ва машҳур шахслар келади. Бирмандатлик сайлов округларидан Давлат Думасига сайланган номзодлар федерал рўйхатига киритилмайдилар.

Ҳар бир рўйхатга 270 дан ортиқ номзодни киритиш мумкин эмас (амалда уларнинг сони нисбатан кам бўлади). Шу билан биргаликда 1995 йилда сайлов уюшмаси ёки блоки томонидан тузилган ягона рўйхат ичида номзодларнинг марказий рўйхати (яъни ҳеч бир минтақага боғланмаган) — 12 дан ортиқ киши бўлмаган рўйхатни тузиш, қолган номзодларни эса минтақавий ягона рўйхатга киритиш талаби кўйилади. Минтақавий рўйхатни жорий этишда умумфедерал округлар орқали сайланувчиларни муайян минтақа аҳолиси билан яқинлаштириш назарда тутилган. «Давлат Думасига сайловлар тўғрисида» Федерал қонунининг 62-моддасига мувофиқ, агар сайлов уюшмаси ёки блоки номзодлари рўйхати минтақавий гуруҳларга бўлинган бўлсалар, олинган номзодлик мандатлари ҳеч бир минтақавий гуруҳларга

киритилмаган номзодларга ўтиши белгиланган. Қолган номзодлик мандатлари минтақавий гуруҳларга аъзо номзодларга ўтиши, ва шу билан биргаликда қолган депутатлик мандатларини ҳар бир гуруҳ сайловчи овозларига пропорционал равишда оладилар.

Федерал рўйхатга, шунингдек, ўша сайлов уюшмаси ёки блоки томонидан бир мандатлик сайлов округларида илгари сурилган номзодлар ҳам кириши мумкин. Бунинг натижасида ўз кадрларини манипуляция қилиш имкониятини берувчи «қўшалоқ овоз бериш» ҳосил бўлади. Қонуннинг мазкур банди Давлат Думаси ва Федерация Кенгаши мажлисларида баҳсларга олиб келди. Зеро, у бирмандатлик сайлов округларидаги мустақил номзодлар олдида сайлов уюшмалари томонидан илгари сурилган номзодларга имконият яратиб беради. Бироқ, партиялар ҳали тўлиқ шаклланмаган ва кўппартиявийлик тизимига ўтиш даврида мазкур қонуннинг бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Мажоритар тизимнинг нисбатан кўплик ҳолати бўйича бир мандатлик сайлов округларида номзодлар 225 мандат оладилар. Бундай округда аҳоли сони 478 — 480 минг сайловчини ташкил этиши керак бўлади. Россиянинг узоқ ва бориш қийин бўлган минтақалар учун сайлов округларини жорий этишда сайловчилар сони белгиланган рақамдан четга чиқиши мумкин, бироқ мазкур оғиш 15%дан ошмаслиги лозим. Бундай минтақалардаги номзодлар сайлов уюшмалари, сайловчилар гуруҳлари (шу жумладан, яшаш ва ишлаш жойларидан ҳам), ёки ўз номзодини илгари суриш орқали берилиши мумкин. Сайлов округлари бўйича илгари сурилган номзодлар мазкур ҳудудда истиқомат этувчи сайловчиларнинг 1% имзоларини тўплашлари шарт. Умумфедерал сайлов округлари томонидан сайловларга илгари сурилган номзодлар имзо тўплашдан озод этиладилар. Бирмандатлик сайлов округларида икки ва ундан ортиқ номзодлар иштирок этсаларгина, сайловлар ўтказилади. Сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эга ва рўйхатдан ўтган сайловчиларнинг камида 25% иштирок этган ҳолдагина сайловлар бўлиб ўтган ҳисобланади. Бирмандатлик сайлов округларда овоз берганлар ичидан кўп овоз олган номзодгина сайланган ҳисобланади.

Россия Федерацияси Федерал Кенгаш палатаси ҳуқуқлари

Янги Россия Конституциясида Федерал Кенгаш палаталари кўриб чиқувчи саволлар нисбатан чекланган. Парламент фаолияти доирасидан бошқарув ва назорат функциялари олиб ташланган. Парламент назорати нисбатан чекланган. Юқорида айтиб

Ўтилганидек, парламент палаталарининг Федерал бюджетни назорат этиши, Давлат Думаси ортидан эса Россия Федерацияси ҳукуматига нисбатан ишонч масаласини ҳал этиш ваколати ҳуқуқлари қолдирилган.

Федерация Кенгаши палаталарининг конституциявий ваколати Конституция томонидан белгилаб берилган. Федерация Кенгашининг Конституция томонидан белгилаб берилган уч гуруҳ муҳим ваколатлари мавжуд: биринчидан, палата фаолиятига дахлдор масалалар; иккинчидан, палата фаолиятининг ташкилий масалалари билан боғлиқ; учинчидан, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг юқори органлари тузилиши ва амалиёт юритишларидаги ҳолатнинг юридик тизимини акс эттирувчи федерал қонунларни қабул қилиш масалалари. Мазкур масалалар борасида яқуний қарорни тегишли палата қабул қилади, деган маънони англатади. Шунга қарамай, мазкур масалаларни ҳал этишда давлат ҳокимияти ўзга органларининг конституциявий ваколатлари билан келинади, уларнинг позициялари эътиборга олинади, айрим масалалар ечими эса янги қонуний ҳолатларга олиб келиши мумкин (масалан, Давлат Думасининг ҳукуматга нисбатан ишонч масаласи ҳукуматнинг эмас, балки Давлат Думасининг ўз тақдирига бориб тақалади). Мазкур масалаларнинг деярли барчаси, шу жумладан палата ваколатлари конституциянинг бошқа бандларида ҳам қайд этилади. Федерал Кенгашнинг ваколатига кирувчи саволлар рўйхати муҳим масаладир. Зеро, унда палаталарнинг умуммажбурий қонуни — қарор томонидан белгилаб берилган саволлар доираси белгилаб берилган.

Федерация Кенгаши Федерация субъектлари ўрталаридаги чегараларнинг ўзгаришини тасдиқлайди. Федерация Кенгаши, биринчидан, икки томоннинг ўзаро рози эканлигини аниқлаш, иккинчидан, Россия Федерациясининг бошқа субъектлари манфаатлари бузилмаган тақдирда, Федерациянинг бошқа субъектлари шартномаларини тасдиқлайди. Агар Федерация Кенгаши Федерация субъектларининг чегараларни ўзгартириш ҳақидаги қарорларини тасдиқламаса, у ҳолда ваколат борасида баҳс юзага келиб, мазкур масала РФ Конституциявий Судида кўрилиши мумкин.

Конституцияда фақат икки ҳолдагина Россия Президенти қарорлари Федерация Кенгаши томонидан тасдиқланиши назарда тутилган. Конституциянинг 88-бандига мувофиқ Россия Президенти федерал конституциявий қонунда белгиланган тартибда, маълум вақт ва ҳолатдагина Россиянинг ҳудудларида ёки унинг айрим ўлкаларида фавқулодда ҳолат, мамлакатга тажовуз пайтида ёки бевосита хавф туғилган ҳолда эса ҳарбий ҳолат

эълон қилиши назарда тутилган. Ҳар иккала ҳолда ҳам Президент дарҳол Федерация Кенгаши ва Давлат Думасига хабар бериши шарт. Ундан сўнг Федерация Кенгаши Президентнинг ҳарбий ёки фавқулодда ҳолат эълон қилишини тасдиқлаш масаласини кўриб чиқади. Бироқ, Федерация Кенгаши Президентнинг ҳарбий ҳолат эълон қилишини рад этса, бу автоматик ҳолда ижро этилиши конституцияда белгиланмаган. Ҳарбий ҳолатни фақат Россия Федерацияси Куролли кучлар олий бош қўмондонни бўлмиш Президентгина жорий этиши ёки бекор этиши мумкин. Шу билан бирга, Федерация Кенгаши Президентнинг ҳарбий ҳолат эълон қилишини рад этиши конституцияга зид ҳисобланиб, Президент уни бекор этиш ҳуқуқига эга.

Россия Федерацияси Куролли кучларини мамлакат ҳудудидан ташқарида қўллаш масаласи нафақат Россия халқларининг умумий манфаатлари, балки Федерация субъектлари халқлари манфаатларига тааллуқли бўлганлиги сабабли (уларнинг бу масала борасида турли ёндошувларини эътиборга олиш керак) Федерация Кенгашида ҳар сафар муҳокама этилади. Ва шунга мос равишда Куролли кучларни Россиядан ташқарида қўллаш масаласини ечиш ҳам Олий қўмондон ваколати доирасида ётади.

Россия Федерацияси Президенти сайловларини тайинлаш ва унинг истеъфога чиқиш масалалари ҳам Федерация Кенгаши доирасига киради. Федерация Кенгаши томонидан кадрларни тайинлаш — Россия Федерацияси Конституциявий Суди, Россия Федерацияси Олий суди ва Россия Федерацияси Олий Арбитраж Суди судьяларини тайинлаш, Россия Федерацияси Бош прокурорини тайинлаш ва вазифасидан озод этиш — ҳокимиятлараро ва федератив муносабатларни ўзаро мутаносиб равишда ушлаб туриш механизми сирасига киради. Бироқ, Президент томонидан номзодларни тавсия этиш муддатлари, рад этилган номзоднинг қайта, иккинчи мартаба илгари суриш имкониятлари каби масалалар айрим давлат органларининг ёки айрим мансабдор шахсларнинг ўз ваколатлари доирасида унумли фаолият юритишларида сезиларли муаммоларни юзага келтиради.

Конституциянинг 103-моддаси, 1-қисмининг «а» ва «б» бандларида ҳукуматнинг парламент қуйи палатаси олдидаги жавобгарлиги тамойиллари очиб берилган. 102-моддаси 1-қисмининг «и» ва 103-моддаси, 1-қисмининг «г» бандлари Федерация Кенгаши ва Давлат Думасига ўзаро тенглик асосида Ҳисоб палатасини тузиш ваколатларини беради. 103-банд, 1-қисмининг «ж» банди Давлат Думасига Россия Федерацияси Президентига қарши айбномаларни илгари суришга имконият беради.

Россия Марказий банки раисини тайинлаш ва вазифасидан озод этиш ҳам Давлат Думаси зиммасига юклатилган. Чунки,

мазкур масъул шахс пул-молия сиёсатини юритишда умумфедерал манфаатларидан келиб чиқиши ва шу билан биргаликда Россия субъектларидан мустақил бўлиши назарда тутилади. Конституция, Федерация кенгаши Россия Бош прокурорини вазифасидан озод этишига нисбатан, Давлат Думасига Россия Марказий банки раисини вазифасидан озод этиш учун нисбатан катта мустақиллик беради. Биринчи ҳолда РФ Президенти вазифадан озод этиш ҳақида «Федерация кенгашига таклиф киритса», кейинги ҳолда Марказий банк раисини вазифасидан озод этиш ҳақида «масалани қўяди». Боз устига РФ Президенти тавсиясига биноан Бош прокурор Федерация Кенгаши томонидан озод этилиши Конституцияда таъкидланади. Марказий банк раиси ҳақидаги айнан шундай ҳолат конституцияда мавжуд эмас. Шундай қилиб, конституция ҳолатига биноан Марказий банк раиси Давлат Думасида нафақат Президент ташаббуси билан озод этилиши мумкинлиги хулосасига келиш мумкин. Амнистия эълон қилиш, Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилни тайинлаш ва вазифасидан озод этишда ўзга давлат органлари ташаббуси акс этмайдиган, Федерал кенгаш (биринчи навбатда Давлат Думаси) ваколати доирасида ётувчи ягона масалалардир.

Давлат Думасининг амнистия эълон қилишида бошқа бирор-бир кимсанинг қўшимча тасдиғини талаб этмайди.

Федерал кенгашнинг бошқа гуруҳ ваколатлари палаталар фаолиятининг ташкилий масалаларига бағишланган. РФ Конституциясининг 101-бандига биноан Давлат Думаси ва Федерал кенгаш ўз таркибларидан Раис ва унинг муовинларини сайлайдилар.

Давлат Думаси ва Федерал кенгаш қўмита ва комиссиялар тузадилар, ўз фаолиятлари билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан парламент суриштирувлари ўтказадилар.

Парламентлар кўриб чиқадиган деярли барча муҳим масалалар ўзларининг қўмита ва комиссияларида кўриб чиқилади. Қўмита ва комиссиялар фаолияти палата регламентлари ва бошқа ички ҳужжатлар орқали бошқарилади. Бугунги кунда Федерал кенгаш таркибида 3 доимий комиссия тузилган — Регламент ва парламент жараёнлари; Мандат ва Ҳисобот, шунингдек, II қўмита — Федерация, Федератив шартномалар ва минтақавий сиёсат; конституциявий қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари бўйича; бюджет, молия, валюта ва кредитни бошқариш, пул эмиссияси, солиқ сиёсати ва божхона масалалари бўйича; иқтисодий сиёсат бўйича; Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги ишлари бўйича; халқаро ишлар бўйича; хавфсизлик ва мудофаа масалалари бўйича; ижтимоий сиёсат бўйича; аграр сиёсати бўйича; фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш ва экология, Шимол ва кам сонлик халқлар ишлари бўйича.

Давлат Думасининг иккинчи чақирғида Мандат комиссия-сигина қолади ва 28 кўмита шаклланади. Биринчи чақирғида нисбатан янги кўмиталар тузилди — ветеранлар ишлари бўйича; конверсия ва фанталаб технологиялар бўйича; туризм ва спорт бўйича; Шимол муаммолари бўйича. Бир кўмита (фан, маданият ва таълим) иккига ажратилди (таълим ва илм-фан бўйича ва маданият бўйича). Давлат Думасининг икки кўмитаси иккинчи чақирғида ўз номларини ўзгартирдилар: меҳнат ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш сиёсати бўйича кўмита меҳнат ва ижтимоий сиёсат бўйича кўмита, Давлат Думаси фаолиятини ташкиллаштириш бўйича кўмита Регламент ва Давлат Думаси фаолиятини ташкиллаштириш бўйича кўмита деб номланди. Бундан ташқари, бирор-бир масалани ўрганиш ва бирор-бир масалани кўриб чиқиш учун палаталарда комиссиялар тузилди. Масалан, Федерация Кенгашида Регламент бўйича вақтинчалик комиссия, Доимий назорат комиссияси ва бошқалар. Давлат Думасида эса қуйидагилар тузилди: 1992—1996 йиллардаги хусусийлаштириш якунларини таҳлил этиш ва салбий натижалар учун масъул шахсларни жавобгарликка тортиш, Қочоқлар ва мажбурий кўчкдилар ишлари бўйича ва бошқалар. Ҳар бир палата ўз регламентини қабул қилади ва ўз фаолиятининг ички тартиби масалаларини ўзи ҳал этади (101-модда, 4-банд).

Конституциянинг 101-модда, 4-бандида назорат орган — Ҳисоб палатаси меъёрлари ёритиб ўтилган. 1995 йил февралда унинг фаолияти тўла акс этган «Россия Федерациясининг Ҳисоб палатаси ҳақида» федерал қонуни кучга кирди. «Россия Федерациясининг Ҳисоб палатаси ҳақида» федерал қонуннинг 1-моддасига биноан Ҳисоб палатаси Федерал Кенгаш томонидан тузилувчи ва фақат унга бўйсинувчи давлат молия назоратининг доимий фаолият кўрсатувчи органи ҳисобланади. Ҳисоб палатаси федерал бюджетнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатади ва шу боис федерал бюджет томонидан таъминланадиган ҳар бир давлат органи устидан текшириш олиб бориш ҳуқуқига эга. Ҳисоб палатаси федерал бюджетнинг бажарилиши борасида умумий ҳисобот беради. Мазкур федерал қонуннинг 2-моддасига биноан Ҳисоб палатаси қуйидаги масалаларни ҳал этади:

а) федерал бюджетнинг кирим ва чиқим бандларининг ўз вақтида бажарилишини, шунингдек, бюджетдан ташқари бўлган федерал фондларнинг ҳажми, тизими ва мақсадли сарфланишини кузатишни ташкил этиш ва амалга ошириш;

б) давлат маблағи ва федерал мулкдан фойдаланишда унумлилик ва мақсадга мувофиқликни аниқлаш;

в) федерал бюджет ва федерал фондлар бюджетларининг кирим ва чиқим бандлари асосли эканига баҳо бериш;

г) федерал бюджет, федерал нобюджет фондлари, ёки федерал бюджетнинг шаклланиши ва бажарилишига таъсир кўрсатувчи федерал қонунлар лойиҳаларини, шунингдек, давлат ҳокимияти федерал органларининг ҳуқуқий актларини молиявий экспертизадан ўтказиш;

д) федерал бюджет, федерал нобюджет фондлари кўрсаткичларидан оғиш ҳолатларини таҳлил этиш ва уларни бартараф этишга, шунингдек, бюджет жараёнини умуман такомиллаштиришга қаратилган таклифларни тайёрлаш;

е) федерал бюджет, федерал нобюджет фондлари сармояларининг РФ Марказий банкида, ваколатланган банклар ва Россия Федерациясининг бошқа молия-кредит ташкилотларида ўз вақтида ҳаракат этиши ва қонунийлигини назорат этиш;

ж) мунтазам равишда Федерация Кенгаши ва Давлат Думасига федерал бюджетнинг бажарилиши ва ўтказилган назорат тадбир натижаларини мунтазам тарзда тақдим этиш.

Масалалар бўйича палата қўмиталари ўз ваколатлари доирасида қонун лойиҳаларини тайёрлаб, дастлабки муҳокамаларни уюштирадилар, палаталар томонидан ўтказиладиган парламент муҳокамаларини ташкиллаштирадилар, ўз фаолиятларига доир масалаларни ҳал этадилар. Комиссия фаолиятлари белгиланган муддат ёки аниқ, белгиланган вазифалар билан чекланади. РФ Федерал кенгашининг учинчи гуруҳ ваколатлари қонун қабул қилиш масалалари билан боғлиқ. Конституцияда қонун яратиш ташаббуси (104-банд) РФ Президенти, Федерация кенгаши, Давлат Думаси депутатларига, РФ ҳукумати, РФ субъектларининг қонун чиқарувчи (ваколатли) органларига, шунингдек, РФ Конституциявий Суди, Олий суд ва Олий Арбитраж судига ўз ваколатлари доирасида берилган. Россия Федерациясида қонун яратиш ташаббуси билан чиқувчи субъектларнинг доираси катта. Россия Конституциясининг ўзга давлат Конституцияларидан фарқи ҳам ана шунда. 1978 йил Конституциясига нисбатан қонун яратиш ташаббуси билан чиқувчи субъектларнинг сони камайтирилган. Масалан, бундан барча Россия ижтимоий ташкилотлар, Бош прокурор ва бошқалар маҳрум бўлдилар. Бу ҳолда қонун яратиш ташаббуси ҳуқуқига эга шахслар ва давлат органлари фаолиятларини мувофиқлаштиришга зарурат сезилади. Ҳатто Давлат Думаси депутатлари айрим ҳолларда муайян масалаларни белгилаб берувчи қонун лойиҳаларини кўтариб чиқадиладар. Айнан шу қонун лойиҳаларини Давлат Думасидан ташқаридаги қонун яратиш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган бошқа субъектлар ҳам олиб чиқишлари мумкин.

Давлат Думаси депутатлари қуйидаги қонун лойиҳаларини кўтариб чиқишлари мумкин: қонун лойиҳалари ва уларга ўзга-

ришлар; янги федерал конституциявий ва федерал қонунларни ишлаб чиқиш ва уларни қабул қилиш таклифи билан чиқиш; Россия Федерацияси ва РСФСРнинг амалдаги қонунларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, уларнинг айримлари ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш. Қонун лойиҳаларини қонун чиқарувчи органга тақдим этишдан аввал уни тайёрлаш жараёни муҳим аҳамият касб этади. Қонун лойиҳаларини тайёрлашда, одатда, турли мутахассислар ва тегишли ташкилотлар қонун чиқарувчи орган томонидан жалб этилади. Барча қонун лойиҳалари Давлат Думасига кўриб чиқиш учун тақдим этилади (2-қисм, 104-моддаси).

Конституциянинг 3-қисм, 104-моддаси Россия Федерацияси ҳукуматиға қонун чиқариш жараёниға таъсир кўрсатувчи сезиларли ваколат бериш билан бирға, фақат солиқларни тайинлаш ёки бекор қилиш, уларни тўлашдан озод этиш, давлат займларини чиқариш, давлатнинг молиявий мажбуриятларини ўзгартириш, федерал бюджет томонидан қопланадиган бошқа сарф-харажатлар ҳақидаги қонун лойиҳалари Давлат Думасига фақат Россия Федерацияси ҳукуматининг хулосаси бўлган тақдирдагина кўриб чиқиши мумкин. Мазкур ҳолат Конституция томонидан белгиланган ижроия ва қонун чиқарувчи федерал органлар ўзаро муносабатларининг таркибий элементи ҳисобланади. Конституцияда фақат икки ҳолда федерал даражада қонун қабул қилиши мумкинлиги айтиб ўтилади — федерал конституциявий қонунлар ва федерал қонунлар. Бироқ Россия Федерацияси Конституциявий Суди бу даражадаги яна бир ҳолатни — Россия Федерацияси Конституциясига ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги қонунларни белгилаб берди. Норматив-ҳуқуқий актлар борасида олий ҳуқуқий куч — Конституциядан кейин федерал конституциявий қонунлар туради. Давлат ҳуқуқий ривожланиш тарихида «федерал конституциявий қонун» тушунчаси Россия Федерациясининг 1993 йилдаги конституцияда биринчи маротаба биркитиб қўйилган. Федерал конституциявий қонунларнинг ўзига хос ҳуқуқий кучининг асосий моҳияти — ўзға оддий федерал қонунлар унга қарши бўлмаслиги керак. Федерал конституциявий қонунларнинг юқорилилик тамойили, шунингдек, конституцияға ўзгартиришлар киритиш борасида Федерал Кенгаш палаталари томонидан қабул қилинадиган қонунлар ва конституцияға киритиладиган ўзгартиришлар Федерал қонунлардан фарқли ўлароқ, Президент томонидан рад этилиши ва парламентға қайта кўриб чиқиш учун қайтарилиши мумкин эмас. Конституцияда Россия Президентининг конституциявий қонунға эътироз мавжуд ёки мавжуд эмаслигидан қатъий назар, Федерал Кенгаш томонидан қай тартибда қабул қилинган бўлса, худди шу

ҳолда имзо чекиши ва халқ оммасига тақдим этиши лозимлиги белгилаб берилган (Конституциянинг 2-қисм, 108-моддаси).

Россия Конституцияси Федерал конституциявий қонунлар қабул қилиш ҳуқуқини берадиган туркум масалалар рўйхатини беради. Бу қонунлар қуйидагилардир: Россия ҳудудида ёки унинг айрим минтақаларида фавқулодда ҳолатни жорий этиш тартиби ва шартлари тўғрисида (56 ва 88-моддалар); Россия Федерацияси таркибига янги субъектни қабул қилиш ва тузиш, шунингдек, Федерациянинг конституциявий-ҳуқуқий мақомини ўзгартириш ҳақида (65, 66 ва 137-моддалар); давлат байроғи, герби ва гимни, уларнинг тузилиши ва расмий фойдаланиш ҳолатлари ҳақида (7-модда); референдум ҳақида (84-модда); ҳарбий ҳолат режими тўғрисида (87-модда); инсон ҳуқуқлари вакили ҳақида (103-модда); Россия Федерацияси ҳукумати фаолиятини тартибга солиш тўғрисида (114-модда); Россия Федерацияси суд тизими тўғрисида (118-модда); Конституциявий Суд, Олий суд, Олий Арбитраж Суди ва бошқа федерал судларнинг ташкил топиши ва фаолияти, шунингдек, уларнинг ваколатлари тўғрисида (128-модда); Конституциявий Мажлис ҳақида (135-модда). Федерал конституциявий қонунларни қабул қилиш мазкур 14 масала доирасидан чиқмаслиги керак.

Россия Федерациясининг амалдаги Конституцияси аввалги конституциявий қонун лойиҳаларидан тубдан фарқ қилади. У ўзида янги кадриятлар ва йўналишларни акс эттиради, жумладан, булар — икки тизимли Россия Федерацияси вакиллик ҳокимияти органи — РФ халқ депутатлари Съезди ва у томонидан шакллантириладиган Олий Кенгаш ўрнига Россия парламенти Федерал кенгашининг юзага келиши масалаларига тааллуқли. Демак, Федерал кенгаш Давлат Думаси ва Федерация Кенгашидан ташкил топиб, Россия Федерациясининг вакиллик ва қонун яратувчи органи ҳисобланади. Давлат органининг вакиллик хусусияти Конституцияда ва бошқа қонун актларида очиб берилмайди, «қонун чиқарувчи орган» тушунчаси эса Конституцияда аниқ кўрсатиб берилган. Давлат Думасининг шаклланиш тартиби ҳақида гапирадиган бўлсак, таъкидлаш жоизки, россиялик қонуншунослар пропорционал ва мажоритар тизимларни ўзида акс эттирган сайловларнинг оптимал моделини яратганлар. Партия рўйхатлари бўйича овоз бериш ҳам Россия Конституциясига тўла мўс келади. Унда Россия Федерациясида сиёсий кўпхиллик, кўппартиявийлик тан олинади, деб қайд этилган. Сайловларнинг мавжуд тизими, фикримизча, Россияда кўппартиявийликнинг шаклланишига қўл келади. Сайловчига, партияларга мўлжал олиш, бирмандатлик округлардаги рўйхатга киритилган қатор фамилияларга қараганда осонроқ кечади.

РФ субъектларининг ижроия ва қонун яратувчи органлари раҳбарлари Федерация Кенгаши аъзолиги ўринларини эгаллаш воситалари амалда мавжуд.

Федерал Кенгаш палаталарининг конституциявий ваколатларини куйидагича тизимларга ажратиш мумкин: биринчидан, фақат палата фаолиятига дахлдор ваколатлар; иккинчидан, палата фаолиятини шакллантириш билан боғлиқ масалалар; учинчидан, федерал қонунларни қабул қилиш ваколатлари. Ҳар қайси палата учун Конституцияда белгилаб берилган турли хилдаги ваколат Федерал кенгаш фаолиятида «сарфлилик ва қарама-қаршилик тизими»ни таъминлаб беради, яъни Федерация Кенгаши Давлат Думасига нисбатан ўзига хос тормоз ҳисобланади.

Қонун яратувчилик фаолияти асосан Давлат Думаси фаолиятида мужассам: қонун лойиҳалари Давлат Думасига киритилади; Дума томонидан қабул қилинган қонун билан Федерация кенгашининг қўшилмаслигини енгиб ўтиш имкониятлари мавжудлиги; Федерация кенгашининг Давлат Думаси тарафидан берилган қонунларни кўриб чиқишда вақтнинг белгилаб берилганлиги. Федерация Кенгаши Давлат Думаси томонидан қабул қилинган қонунларни кўриб чиқади ва уларни ё маъқуллайди ёки маъқулламайди. Умуман олганда Федерал кенгашдаги қонун яратувчилик жараёнини унумли деб атаса хато қилинмаган бўлади. 1994 йил бошидан 5 федерал конституциявий ва 600 дан ортиқ федерал қонунлар қабул қилинди, Президент тарафидан имзоланди ва амалга жорий этилди.

Парламент ва сиёсий партиялар

Давлат Думасида депутат уюшмалари — фракциялар ва гуруҳлар тузилади. Депутат фракциялари деганда федерал сайлов округларидан Давлат Думасига сайлов уюшмалари томонидан сайланганлик, шунингдек, бирмандатлик сайлов участкаларидан сайланган муайян депутат фракциялар фаолиятида иштирок этиш истагини билдирганлик асосида уюшган гуруҳ назарда тутилади. Депутат фракциялари рўйхатдан ўтадилар.

Фракцияларга кирмаган депутатлар ўзларининг депутатлик гуруҳларини тузиш ҳукуқига эгалар. Давлат Думаси депутатларининг 35 дан кам бўлмаган депутатлик гуруҳлари рўйхатдан ўтишлари шарт. Давлат Думаси депутати фақат бир депутат гуруҳларида бўлади.

Россия Федерациясида кўппартиявийлик тизими 90-йилларнинг бошларидан мавжуд. Бироқ, партиявийлик тизими ҳанузгача шаклланиш босқичида турибди. Етакчи партиянинг мавжуд эмаслиги натижасида унинг ўрнини «ҳукумат партияси» — таба-

қаланиш тизимидан ва ҳокимият вертикалида ҳар бир шахснинг эгаллаб турган мавқеидан келиб чиқувчи мансабдорлар уюшмаси эгаллаб турибди.

«Хукумат партияси» ташкил топган пайтидан бошлаб (90-йилларнинг биринчи ярми) парламентда ҳеч қандай кучга эга бўлмаган ҳолда ҳам мамлакатни бошқариб турди. Улар томонидан назорат этиб турилган депутат уюшмалари ҳатто чорак мандатларга эмас эди. Бундай мандатлар асосан ўзини оппозицияда ҳисоблаган фракция ва гуруҳлар бўлиб, улар 1993 йил Конституцияси парламентни ижроия ҳокимият, шу жумладан, ҳукуматнинг шаклланишига таъсир кўрсатиш механизмларидан маҳрум қилди, деб ҳисоблашар эди.

Депутатларнинг аксарият қисмини ташкил этувчи бюрократиянинг у ёки бу вакилларига тааллуқли шахслар ижроия ҳокимиятга нисбатан ўзларини худди қуйи турувчи вакиллар сифатида тутадилар.

Давлат Думасида кўпчиликка эга бўлмаган ҳолда ижроия ҳокимият асосий парламент гуруҳлари ўртасида маневр қилиш тактикасини ишлаб чиқади. Россия тарихида биринчи маротаба ижроия ҳокимият ўз сиёсатини парламент устидан эмас, балки унинг кўмаги ёрдамида ўтказиш имкониятига эга бўлди. Парламент ва ижроия ҳокимият ўртасидаги муносабатларнинг моҳияти ўзгаришини аксарият депутат корпусининг ижтимоий табиати ўзгармагунга қадар ўзгариши ҳақиқатдан йироқдир.

Центрист кучларнинг Мувофиқлаштирувчи кенгаши наздидаги янги парламент кўпчиликнинг юзага келиши ҳам ижроия ҳокимиятининг ўзига керакли қарорларни қабул қилиш воситаларига айтарлик янгилик киритгани йўқ. Аввалги Давлат Думалари каби ижроия ҳокимият парламент ўйинининг ҳар қайсисига хос «индивидуал ёндошув» қўллаб туришига зарурат сезади. Шундай бўлса ҳам, 2000 йилда Кремл парламентнинг асосий кучлари орасида энгил «чапга» огиш қилган бўлса, 2001 йилда Думадаги либераллар билан асосан тўсиш тактикасига (биринчи ва иккинчи ўқишда Ер кодексининг қабул қилиниши, биринчи ўқишда Меҳнат ҳақидаги кодекс, суд ислохотларининг бошланиши, фойдага солинадиган солиқни камайтириш, иқтисодий-ни бюрократиядан чиқаришга қаратилган қонун лойиҳаларининг қабул қилиниши ва бошқалар) ўтилди.

Палаталаринг ташкилий тизими

Федерал Мажлис фаолиятини ташкил этувчи ҳуқуқий базани мамлакат Конституцияси ва Федерал Мажлис палаталарининг регламенти ташкил этади.

Давлат Думасини депутатлар орасидан яширин овоз бериш орқали сайланадиган Раис (Спикер) бошқаради. Депутатлар умумий сони ярмисидан кўпининг овозини олган шахс Давлат Думаси Раиси этиб сайланади. Раис билан бир вақтда унинг биринчи муовини ва бошқа бир неча муовинлари сайланади. Уларнинг сайланиш тартиби Давлат Думаси Регламенти билан белгилаб қўйилган.

Давлат Думаси Регламенти бўйича Раис, унинг биринчи муовини ва бошқа муовинлари ягона фракция, бир депутат гуруҳи вакиллари бўлмасликлари шарт.

Давлат Думаси Кенгаши — коллегиял, палатанинг доимий фаолият кўрсатувчи органи бўлиб, палата фаолиятининг ташкилий масалаларини дастлабки тайёрлаб ва кўриб чиқиш мақсадида тузилган. Давлат Думаси Кенгаши таркибига Давлат Думаси Раиси, ҳал қилувчи овозга эга депутат уюшмалари раҳбарлари киради. Давлат Думаси Раиси муовинлари, шунингдек, кўмита раислари Давлат Думаси Кенгаши фаолиятида маслаҳат овозига эга ҳолда иштирок этадилар. Давлат Думаси Кенгаши ваколатларига қуйидагилар киради: жорий сессия давомида Давлат Думасининг қонун яратувчилик фаолияти дастурининг тахминий лойиҳасини ишлаб чиқиш; навбатдаги ойда Давлат Думаси кўриб чиқувчи саволларнинг календар лойиҳасини шакллантириш; Давлат Думасининг навбатдаги мажлис фаолияти лойиҳасини шакллантириш. Бир қатор Давлат Думаси Кенгаши ваколатлари қонун яратувчилик фаолиятини техник жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ.

Давлат Думасининг асосий тизимий бўлимлари комитетлардир. Давлат Думаси комитетлари кўриб чиқувчи саволлар қуйидагилардан иборат: қонун лойиҳаларини дастлабки кўриб чиқишни амалга ошириш ва уларни Давлат Думасида кўриб чиқишга тайёрлаш; Давлат Думасига кўриб чиқиш учун тушган қонун лойиҳалари ва қонун қарорлари бўйича хулосалар тайёрлаш; палаталар қарори билан Россия Федерацияси Конституциявий судига сўровномалар тайёрлаш; Давлат Думаси томонидан ўтказиладиган парламент эшитишлари ташкиллаштириш; федерал бюджет лойиҳаларининг бандлари бўйича тақлиф ва хулосалар бериш; ўз фаолиятларига доир саволларни ҳал қилиш.

Давлат Думаси қуйидаги кўмиталарни ташкил этади: қонун яратувчилик ва суд-ҳуқуқ ислоҳотлари; меҳнат ва ижтимоий сиёсат бўйича; фахрийлар ишлари бўйича; туризм ва спорт бўйича ва бошқалар. Давлат Думаси Комитетлари мазкур чақирик ваколатлари муддатидагина тузилади.

Давлат Думаси ишчи органларига, шунингдек, комиссиялар ҳам киради. Палаталарнинг доимий фаолият кўрсатувчи кўмиталардан фарқи, комиссия фаолиятлари муайян масала ёки белги-

ланган вақт билан чекланган ва масала ҳал этиб бўлинганидан сўнг улар ўз фаолиятларини тугатадилар. Давлат Думаси қуйидаги комиссияларни ташкил этади: мандат, этика бўйича, РФ конституциясида назарда тутилган хулосалар бериш учун ва бошқалар. Давлат Думасининг мандат комиссияси ҳар бир чақирик мuddатига ташкил этилиб, қўмита мақомига эга.

Федерация Кенгаши Федерация Кенгаши Раиси бошқаради. У Федерация Кенгаши умумий аъзолари ичидан яширин овоз бериш орқали сайланади.

Раис билан биргаликда Федерация Кенгаши унинг муовинларини ҳам сайлайди. Муовинларни сайлаш жараёни Федерация Кенгаши регламентида белгилаб қўйилган. Федерация Кенгаши регламентида Раис ва унинг муовинлари Россия Федерациясининг бир субъектидан бўлмаслиги лозимлиги белгиланган.

Федерация Кенгаши Раиси қатор ташкилий ва вакиллик ваколатларига эга. Федерация Кенгаши Раиси палата мажлисларини бошқаради, палата фаолиятининг ички тартибини бошқаради, Федерация Кенгаши қарорларига имзо чекади, муовинларига ваколатларни тақсимлаб беради, Федерация Кенгаши Аппарати фаолияти устидан назорат олиб боради, Федерация Кенгаши қўмиталарига Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонунларни кўриб чиқиш учун юборади, Давлат Думасига юборилиши назарда тутилган қонун лойиҳаларини қонун яратувчилик ташаббуси асосида кўриб чиқади.

Федерация Кенгаши Раиси муовинлари Федерация Кенгаши Раиси йўқлигида вақтинча унинг вазифасини бажарадилар, Федерация Кенгаши Раиси топшириғига биноан палата қарорларини имзолайди, қўмиталарнинг ўзаро фаолиятини таъминлайди, палатанинг ички фаолиятига дахлдор масалалар ваколати доирасидаги ишларни қилади.

Федерация Кенгашининг асосий тизимий қисмини Давлат Думаси каби қўмиталар ташкил этади. Улар Федерация Кенгаши олдида қўйилган вазифа ва ваколатларни бажариш мақсадида ташкил этиладилар.

Федерация Кенгаши қўмиталари ўз ваколатлари доирасида қуйидаги вазифаларни бажарадилар: Давлат Думаси томонидан қабул қилинган ва Федерация Кенгашига кўриб чиқиш учун берилган федерал қонунлар бўйича хулосалар тайёрлайдилар; парламент эшитишларини ташкиллаштирадилар; қонун яратувчилик ташаббуси асосида Давлат Думасига тақдим этилувчи қонун лойиҳаларини ишлайдилар ва кўриб чиқадилар; ўз фаолиятларини ташкиллаштириш масалаларини ҳал этадилар; палата ваколати доирасидаги ўзга масалаларни ҳал этадилар.

Федерация Кенгаши қуйидаги қўмиталарни тузади: консти-

туциявий қонун яратувчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари бўйича; хавфсизлик ва мудофаа масалалари бўйича; бюджет, солиқ сиёсати, молия, валюта ва божхона ишларини тартибга солиш, банк фаолияти масалалари бўйича; ижтимоий масалалар бўйича; иқтисодий ислоҳот, мол-мулк муносабатлари масалалари бўйича; халқаро масалалар бўйича; МДҲ масалалари бўйича; аграр сиёсат бўйича; фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш ва экология масалалари бўйича; Федерация, Федератив шартнома ва минтақавий сиёсат бўйича; Шимол ва кам сонлик халқлар масалалари бўйича.

Федерация Кенгашининг барча аъзолари (Раис ва унинг муовинлари бундан истисно), қўмиталар таркибига кирадилар. Шу билан биргаликда Федерация Кенгаши аъзоси фақат палатанинг бир қўмита аъзоси бўлади. Ҳар бир қўмитанинг таркибий сони Федерация Кенгаши томонидан белгиланади, бироқ қўмита таркиби 10 дан кам бўлмаслиги лозим. Қўмита таркиби Федерация Кенгаши умумий сонидан кўп овоз олиш йўли билан тасдиқланади.

Федерация Кенгаши доимий ва муваққат комиссиялар тузиш ҳуқуқига эга. Федерация Кенгашида битта доимий комиссия — Федерация Кенгашининг регламент ва парламент жараёнлари бўйича комиссияси тузилган. Унинг асосий вазифасига Федерация Кенгаши регламентига амал қилишни кузатиб бориш киради.

Комиссия ва қўмиталарнинг асосий иш шакллари мажлислардир. Мажлислар зарурат бўлган ҳолларда ўтказилади, бироқ бир ойда бир маротабадан кам бўлмаслиги керак.

Қўмиталар иш шаклининг бошқа кўриниши — парламент тингловлари. Улар комиссия ва қўмиталар фаолиятининг асосий йўналишлари билан боғлиқ масалалар бўйича ўтказилади. Парламент эшитишларига Федерация Кенгаши аъзолари, Давлат Думаси депутатлари, давлат органлари, ижтимоий уюшмалар вакиллари ва бошқалар таклиф этилади.

Парламент жараёни

Россия Федерацияси Федерал Кенгаш палаталари фаолияти қуйидаги тамойилларга таянади: парламент фаолиятининг қонунийлиги (легитимлиги); палаталар фаолиятининг доимийлиги; палаталар фаолиятларининг алоҳидалиги (РФ конституциясида кўрсатилган ҳоллардан ташқари); палаталар фаолиятининг очиқлиги; палаталар фаолиятининг коллегиаллиги.

Давлат Думаси ўз регламентига биноан ўз сессияларига — баҳорги сессия 12 январдан 20 июнгача ва кўзги сессия 1 сентябрдан 25 декабргача бўлиб ўтади. Давлат Думаси сессияларида

палата мажлислари, Давлат Думаси Кенгаши мажлислари, кўмита ва комиссия мажлислари, парламент эшителилари, Давлат Думаси депутатларининг кўмита, комиссия ва депутат уюшмалари, шунингдек, сайловчилар билан ишлашлари ўтказилади. Давлат Думаси сайлангандан сўнг 30 куни ўзининг биринчи мажлисига йиғилади. Шу билан биргаликда РФ Президенти Давлат Думасини мазкур муддатдан олдин чақириш ҳуқуқига эга.

Давлат Думаси мажлислари ҳафтанинг чоршанба ва жума кунлари бўлиб ўтади. Палата депутатлари умумий сонининг кўпчилиги иштирок этган ҳолдагина қонуний ваколатга эга бўлади. Дума мажлислари очиқлик ва ошкоралик асосида ўтказилади. Давлат Думаси регламентда кўрсатилган тартибда ёпиқ мажлис ўтказиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Дума мажлисларида депутатлар мубоҳасаларда иштирок этиши, кўрилатган масалалар юзасидан таклифлар, эътироз ва тўғрилашлар киритиши, Давлат Думаси тарафидан сайланувчи, тайинланувчи ёки тасдиқланувчи мансабдор шахслар номзодларини тавсия этишлари, шунингдек, қонун тарафидан ўрнатилган ҳуқуқлардан фойдаланишлари мумкин. Палаталарда кўриб чиқишга киритиладиган масалалар Дума депутатларига олдиндан маълум қилинади. Федерал қонун лойиҳалари, Дума қарорлари лойиҳалари ва муҳим материаллар депутатларга танишиб чиқиш учун камида палата мажлисларида кўриб чиқилишидан 3 кун аввал тақдим этилади.

Давлат Думаси мажлислари биринчи мажлисда тасдиқланадиган, Давлат Думаси кенгаши томонидан тузиладиган, навбатдаги ойда ўтказиладиган масалаларнинг календар дастури асосида, Давлат Думаси Кенгаши тавсия этган ва депутатларга аввалдан тарқатиб чиқилган навбатдаги сессия қонун лойиҳаси ишлари дастури ва палата умумий сонининг кўпчилиги томонидан тасдиқланадиган навбатдаги икки иш ҳафтаси ичида кўриб чиқиладиган календар асосида ўтказилади.

Давлат Думаси мажлисларида биринчи навбатда кўриб чиқиладиган масалалар: РФ Президенти мактуби ва мурожаати, РФ Президенти ёки ҳукумати томонидан шошилинч равишда киритилган қонун лойиҳалари; РФ федерал бюджет ва бюджет тизимига дахлдор федерал қонун лойиҳалари; РФ Конституциясида кўрсатилган тартибда Давлат Думасига қайта кўриб чиқиш учун қайтарилган федерал қонунлар ва федерал конституциявий қонунлар; РФ ҳукуматига ишонч ҳақида қарор масаласи ва бошқа шу кабилар.

Давлат Думаси мажлисида депутатларнинг саволларига РФ ҳукумати аъзолари жавоб беришлари учун ажратилган «ҳукумат соати» мавжуд.

Давлат Думасининг қўмита ва комиссиялари душанба ва пайшанба кунлари йиғиладилар. Сешанба депутатларнинг қўмита ва комиссияларда, шунингдек, депутат уюшмаларида ишлашлари учун ажратилган. Сешанба кунлари парламент эшитишларига учун ҳам ажратилади. Ойнинг охириг қўмита депутатларнинг сайловчилар билан ишлашларига ажратилади.

Давлат Думаси регламентга биноан овоз беришнинг турли усулларидан фойдаланади. Уларга: овоз санашнинг электрон тизимини қўллаш, бюллетенларни қўллаш ва депутатларни сўров қилиш услублари киради. Электрон тизимни қўллаш миқдорий, рейтинг, сифатий ёки алтернатив бўлиши мумкин.

Давлат Думаси қарорлари очиқ ёки яширин овоз бериш орқали қабул қилинади. Очиқ овоз бериш номма-ном бўлиши мумкин. Яширин овоз бериш иштирок этган депутатларнинг кўпчилиги овоз бериши, палата кўпчилиги қарори асосида тайинланади. Номма-ном овоз бериш иштирок этган депутатларнинг бешдан бир қисми розилик берган тақдирда Дума қарори асосида ўтказилади.

Давлат Думаси қарори, РФ конституцияси ёки регламентда кўрсатилган тартиблардан ташқари, депутатлар умумий сонининг кўпчилиги овози асосида қабул қилинади. Иш тартибига дахлдор масалалар бўйича сайловда иштирок этган депутатларнинг кўпчилиги овози асосида қарор қабул қилинади.

Давлат Думаси ваколатлари тарқатиб юборилиши натижасида муддатдан аввал тугаши мумкин. РФ конституциясига биноан Давлат Думаси, конституцияда кўрсатилган ҳолат ва тартибда, РФ Президенти томонидан тарқатиб юборилиши мумкин. Давлат Думаси тарқатиб юборилганда РФ Президенти янги сайлов кунини белгилаши ва бу ҳолда шуни эътиборга олиш керакки, янги сайланган Дума тарқатиб юборилгандан 4 ой кейин йиғилиши керак бўлади.

Давлат Думаси қуйидаги ҳолларда тарқатилмайди: 1) сайлангандан сўнг бир муддат ичида РФ ҳукуматига ишончсизлик билдирган ҳолда; 2) Федерация Кенгашидан аввал Давлат Думаси РФ Президентига қарши айбномани илгари сурганда; 3) РФнинг барча ҳудудида ҳарбий ёки фавқулодда ҳолат эълон қилинганда; 4) РФ Президенти ваколатлари тугашига 6 ой қолганда.

Федерация Кенгаши фаолиятининг хусусиятлари унинг аъзолари нодоимий асосда ишлашларидир. Федерация Кенгаши мажлислари 1 октябрдан 31 июлгача муддатда, одатда, ҳар ойда 1—2 кун бўлиб ўтади. Федерация Кенгашининг навбатдан ташқари мажлислари РФ Президенти, Федерация Кенгаши раиси, ҳукумат раиси, Федерация субъекти, Федерация Кенгаши қўмиталари ёки умумий аъзоларнинг бешдан бир қисми тақлифига бино-

ан чақирилади. Федерация Кенгаши мажлиси, умумий аъзолар сонининг ярмидан кўпи иштирок этган бўлса, қонуний ҳуқуққа эга бўлади.

Федерация Кенгаши мажлисида биринчи навбатда кўриб чиқиладиган масалалар: РФ Президенти мактуби ва мурожаати; РФ Конституциясига ўзгартиришлар, федерал конституциявий қонунлар лойиҳалари, Федерация Кенгаши кўриб чиқиши шарт бўлган федерал қонунлар; Конституциявий Судга сўров юбориш ҳақидаги таклифлар; Давлат Думаси томонидан халқаро шартномаларни денонсация ва ратификация қилиш ҳақида қабул қилган федерал қонунлар.

Федерация Кенгаши мажлисида чиқишларнинг куйидаги турлари назарда тутилади: маъруза, ҳаммаъруза, якуний сўз, сайланадиган мансабдор шахснинг чиқиш сўзи, муҳокама қилинаётган номзод устида мунозараларда чиқиш, овоз бериш мавзуси бўйича, мажлисни олиб бориш тартиби ҳақида, шунингдек, справка, ахборот, баёнот, мурожаатнома.

Федерация Кенгаши мажлиси кун тартиби лойиҳаси Федерация Кенгаши раиси, қўмиталар, комиссиялар ёки камида 10 кишидан иборат Федерация Кенгаши аъзолари ёки Федерация Кенгашида Россия Федерацияси субъектини ифода этувчи иккала вакили таклифлари, шунингдек, РФ Президентининг Федерация Кенгашидаги вакили томонидан киритиладиган таклифлари асосида шакллантирилади. Шаклланган Федерация Кенгаши мажлиси кун тартиби лойиҳаси Федерация Кенгашида овозга кўйилади. Мазкур масала юзасидан қарор кўпчилик овоз асосида қабул қилинади.

Федерация Кенгаши регламенти Кенгашнинг кейинги мажлисида биринчи навбатда муҳокамасиз ва овоз бермасдан ҳал қилинадиган масалаларни кўришга рухсат беради. Федерация Кенгаши ҳар бир мажлисда федерал қонунлар борасида «овоз бериш» соати ўтказиш ҳақидаги қарорни қабул қилиши мумкин.

Федерация Кенгаши қарори очиқ ёки ёпиқ овоз бериш йўли орқали қабул қилинади. Очиқ овоз бериш номма-ном бўлиши мумкин.

Овоз бериш электрон тизимни қўллаш ёки қўлламастик, бюллетен ва сўров йўли орқали амалга оширилади. Овоз бериш ҳақидаги қарор Федерация Кенгаши аъзолари иштирок этувчилар умумий сонининг ярмидан кўпи овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади. Электрон тизимни қўллаш орқали овоз бериш миқдорий, рейтинг, альтернатив бўлиши мумкин.

РФнинг битта субъектидан бўлган Федерация Кенгаши аъзолари овоз бериш жараёнида Федерация Кенгаши томонидан ўрнатилган тартибда расмийлаштирилган ишончномалари асосида

Федерация Кенгаш томонидан кўрилиб чиқувчи барча масалалар муҳокамасида ҳал қилувчи овозни бир-бирларига беришлари мумкин. Бироқ яширин овоз бериш бундан истисно.

Қонун яратувчилик фаолияти

Россия Федерацияси Федерал Кенгашининг асосий ҳужжатлари қонун ҳисобланади. РФ Конституциясида Федерал Кенгаш доирасида қабул қилинувчи қатор қонунлар — федерал қонунлар, федерал конституциявий қонунлар, РФ Конституциясига ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги Россия Федерацияси қонунлари қайд этилган.

Федерал Кенгаш томонидан қабул қилинадиган қонунларнинг юридик кучи бир хил эмас. Қонунлар иерархиясида биринчи ўринни РФ Конституциясига ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги Россия Федерацияси қонунлари эгаллайди. Конституция қандай кучга эга бўлса улар ҳам айнан шундай кучга эга. Иккинчи ўринда РФ конституциясида кўрсатилган ва унга зид келмайдиган Федерал Конституциявий қонунлар туради. Учинчи ўринни РФ конституциясида кўрсатилган Россия Федерациясига, шунингдек, Россия Федерацияси ва унинг субъектлари доирасида ўзаро ҳал этиладиган масалаларга тааллуқли Федерал қонунлар эгаллайди. Федерал қонунлар Федерал Конституциявий қонунларга зид бўлмаслиги керак.

РФ конституцияси Федератив давлат тизимидан келиб чиққан ҳолда, Федерал қонунлар Федерация субъектлари қонунларидан юқори туриш тамойилини илгари суради. Шу билан бирга, РФ конституцияси Россия Федерацияси ва унинг субъектлари доирасида ўзаро ҳал этиладиган масалаларга таллуқли бўлмаган Федерация субъектлари қонунлари устиворлигига кафолат беради. Давлат Думаси ва Федерал Кенгаш конституцияда белгиланган масалалар доирасида қарорлар қабул қилади.

Давлат Думаси ва Федерал Кенгаш, Конституцияда белгиланган тартибдан ташқари, депутатлари умумий сонидан кўп овоз бериш йўли орқали қарорлар қабул қилади. Федерал Кенгаш палата қарорлари регламентлар қабул қилиш ва уларга ўзгартириш ва тўлдириш орқали ҳам амалга оширилади; Раисларни сайлаш ва уларни эгаллаб турган лавозимларидан озод этиш борасида овоз берилади; палаталар томонидан ички ташкилий масалаларга дахлдор ўзга қарорлар қабул қилинади.

Умумсиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва халқаро масалалар борасида Давлат Думаси ва Федерал Кенгаш баёнот ва мурожатлар билан чиқишлари мумкин. Федерал Мажлис Палаталар-

нинг баёнот ва мурожаатлари юридик эмас, балки сиёсий аҳамият касб этиб, мазкур палаталарнинг юқорида кўрсатилган масалалар борасида ўз позицияларини кўрсатиши билан ифодаланади.

Федерал Мажлис палаталари қонуний актларининг чоп этилиши ва кучга кириши тартиби 1994 йил 14 июлдаги «Федерал Мажлис палаталари актлари, Федерал конституциявий қонунларнинг чоп этилиши ва кучга кириши тартиби ҳақида» Федерал қонунда белгиланган. Федерал Мажлис палаталари актлари қабул қилингандан эътиборан 10 кун ичида чоп этилади. Федерал Мажлис палаталари актлари «Российская газета» ёки «Собрание законодательства Российской Федерации» нашрларида тўлиқ матннинг чоп этилиши расмий ҳисобланади.

Қонун яратувчилик жараёни Федерал Мажлиснинг қонун яратувчилик фаолияти жараёни бир-бирини ўрнини эгалловчи туркум босқичлар орқали амалга оширилади.

Қонун яратувчилик жараёни қуйидаги асосий босқичлардан ташкил топади: 1) қонун яратувчилик ташаббуси; 2) қонун лойиҳасини дастлабки кўриб чиқиш; 3) қонун лойиҳасини кўриб чиқиш ва Давлат Думаси томонидан қонунни қабул қилиш; 4) Федерация Кенгаши томонидан қонунни кўриб чиқиш ва кўллаш; 5) РФ Президенти томонидан қонуннинг имзоланиши ва кучга кириши.

Қонун яратувчилик жараёни билан биргаликда қўшимча, факултатив босқичлар ҳам бўлиши мумкин. Уларга қуйидагилар киради: 1) Давлат Думаси томонидан қабул қилинган қонунларни Федерация Кенгаши тарафидан қайтарилиши юзасидан пайдо бўлувчи икки палата ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этиш; 2) РФ Президенти томонидан қайтарилган қонунларни Давлат Думаси ва Федерация Кенгаши тарафидан қайта кўриб чиқиш.

Қонун яратувчилик жараёнининг биринчи босқичи — қонун яратувчилик ташаббуси жараёни — бундай ҳуқуққа эга бўлган субъектлар томонидан қонун лойиҳасини Давлат Думасига киритиш. РФ конституциясига мувофиқ қонун яратувчилик ташаббуси қуйидагиларга тегишли: РФ Президенти, Федерация Кенгаши; Федерация Кенгаши аъзолари; Давлат Думаси депутатлари; РФ ҳукумати; РФ субъектларининг қонунчилик ва вакиллик органлари; ўз фаолияти доирасида РФ Конституциявий Суди; ўз фаолияти доирасида РФ Олий суди; ўз фаолияти доирасида РФ Олий Арбитраж Суди.

РФ конституциясига биноан қонун яратувчилик ташаббусига эга бўлмаган субъектлар (фуқаролар, ижтимоий ташкилотлар, давлат органлари) РФ Конституциясида кўрсатилган қонун яра-

тувчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъектлар орқали қонун лойиҳаларини киритишлари мумкин.

Давлат Думаси қонун яратувчилик ҳуқуқи қуйидаги соҳаларни қамраб олади: 1) РФ Конституциясига, федерал конституциявий қонунлар, федерал қонунларга ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги қонун лойиҳаларини; 2) амалдаги Россия Федерацияси ва РСФСР, федерал конституциявий қонунлар ва федерал қонунларга ўзгартириш ёки қўшимчалар киритиш, ёки уларни ўз кучини йўқотган, ё бўлмаса Россия Федерацияси ҳудудида СССР қонун актлари ўз кучини йўқотган деб ҳисобловчи қонун лойиҳалари; 3) қонун лойиҳаларига ўзгартиришлар киритиш.

Давлат Думасига, қонун яратувчилик ташаббуси асосида, қонун лойиҳаларини киритишнинг зарурий шартлари қуйидагиларни ташкил этади: 1) таклиф этилаётган қонун лойиҳасига қонунни амалга ошириш предмети ва унинг концепциясини ўз ичига олувчи изоҳ; 2) титул варағида қонун лойиҳасини илгари сурган, қонун яратувчилик ташаббусига эга субъектнинг номи кўрсатилган ҳолдаги қонун лойиҳаси матни; 3) ушбу қонунни қабул қилиш натижасида ўз кучини йўқотган, ўзгартиришлар киритишга зарурат сезилган федерал қонунлар рўйхатини тақдим этиш; 4) молиявий-иқтисодий асослар (агар қонун лойиҳасини амалга оширишда моддий сарф-харажатлар талаб этилса); 5) РФ Конституциясида кўрсатилган ҳолларда РФ ҳукумати ҳулосаси.

Қонун лойиҳаси Давлат Думаси аппаратининг ҳужжатлар таъминоти бошқармасида рўйхатдан ўтган кунидан эътиборан, Давлат Думасига киритилган ҳисобланади.

Иккинчи босқич — қонун лойиҳасини дастлабки кўриб чиқиш. Давлат Думасида кўриб чиқишга киритилган қонун лойиҳаси Давлат Думаси Кенгаши томонидан, унга масъул этиб тайинланган палатанинг тегишли кўмитасига юборилади. Шу билан бир пайтда, қонун лойиҳаси тақриз, таклиф ва эътирозларни тайёрлаш ва тақдим этиш учун бошқа кўмиталарга, комиссияларга, депутат уюшмаларига, РФ Президентига, Федерация Кенгашига, РФ ҳукуматига берилади.

Россия Федерацияси ва унинг субъектларига тегишли қонун лойиҳалари Давлат Думаси Кенгаши томонидан Федерация субъектларининг қонун чиқарувчи органларига таклиф ва эътирозлар бериш учун юборилади.

Қонун лойиҳаси устида ишлаш учун масъул кўмита таркибиде депутатлар, қонун яратувчилик ҳуқуқига тааллуқли субъектлар, шунингдек, давлат ҳукумати органлари вакиллари, мутахассислар ва экспертлардан иборат ишчи гуруҳи тузиш мумкин. Кўмиталарда қонун лойиҳаси муҳокамаси очиқ ўтказили-

ши ва оммавий ахборот воситаларида ёритилиб бориши мумкин.

Давлат Думаси Кенгаши ёки масъул қўмита тавсиясига мувофиқ Давлат Думаси аппаратининг ҳуқуқий бошқармаси қонун лойиҳасининг ҳуқуқий экспертизасини амалга оширади.

Кўриб чиқишга тайёрланган қонун лойиҳаси палаталарда кўриб чиқишга тавсия этиш учун Давлат Думаси кенгашига тақдим этилади.

Қонун лойиҳасини биринчи ўқишда қабул қилингунга қадар, қонун лойиҳасини киритган, қонун яратувчилик ҳуқуқига эга субъект, масъул қўмита тавсиясига мувофиқ, қонун лойиҳаси текстини ўзгартириш, ёзма ариза асосида ўзи томонидан киритилган қонун лойиҳасини қайтариб олиш ҳуқуқига эга.

Учинчи босқич — қонун лойиҳасини кўриб чиқиш ва Давлат Думаси томонидан қонунни қабул қилиш. Давлат Думаси томонидан қонун лойиҳасини кўриб чиқиш уч ўқишда амалга оширилади.

Биринчи ўқишида лойиҳанинг концепцияси муҳокама этилади, РФ конституциясига кўра қонун лойиҳасининг асосий ҳолатига, унинг долзарблиги ва амалий аҳамиятига қараб баҳо берилади.

Қонун лойиҳасининг муҳокамаси қонун лойиҳасини киритган, қонун яратувчилик ҳуқуқига эга субъект ва масъул қўмита вакили маърузалари билан бошланади. Лойиҳани кўриб чиқиш чоғида депутат уюшмалари, РФ Президенти ва ҳукумати, Федерация субъектларининг қонун чиқарувчи орган вакиллари, шунингдек, муҳокама учун тақлиф этилган бошқа шахсларнинг тақлиф ва мулоҳазалари тингланади.

Қонун лойиҳасининг биринчи муҳокамаси натижасида Давлат Думаси: 1) қонун лойиҳасини биринчи ўқишда қабул қилиши ва тақлиф ва мулоҳазаларни эътиборга олган ҳолда, қонун устида ишни давом эттириши; 2) қонун лойиҳасини қабул қилмаслиги; 3) қонун лойиҳасини қабул қилиши мумкин.

Қонун лойиҳаси биринчи ўқишда қабул қилинган ҳолда Давлат Думаси қонун лойиҳасига ўзгартиришлар киритиш ва уни иккинчи ўқишга олиб чиқиш муддатларини белгилайди.

Биринчи ўқишда қонун лойиҳасига ўзгартиришлар қонун яратувчилик ҳуқуқига эга субъектлар томонидан масъул қўмитага киритилади. Маъсул қўмита киритилган ўзгартиришларни ўрганади ва умумлаштиради. Қонун лойиҳасига киритилган ўзгартиришлар асосида маъсул қўмита қабул қилишга тавсия этувчи тузатишлар жадвалини, қолдиришга тавсия этувчи тузатишлар жадвалини, қарор қабул қилинмаганлар борасида тузатишлар жадвалини тузади.

Қабул қилишга тавсия этувчи ўзгартиришлар инобатта олинган қонун лойиҳаси матни тузатишлар жадвали билан биргаликда, маъсул қўмита томонидан, Давлат Думаси кенгашига, палата томонидан иккинчи ўқишдаги масалалар қаторига киритиб қўйиш учун юборилади.

Қонун лойиҳаси, унга киритилган ўзгартиришлар билан, РФ Президентига, Федерация Кенгашига, РФ ҳукуматига, қонун лойиҳасини киритган, қонун яратувчилик ҳуқуқига эга субъектга, Давлат Думаси депутатларига иккинчи ўқишгача камида 15 кун муҳлатгача юборилади.

Қонун лойиҳасини Давлат Думасида иккинчи бор ўқишда, биринчи бўлиб, масъул қўмита вакилининг маърузаси тингланади. Маърузачи масъул қўмитада қонун лойиҳасини кўриб чиқиш натижалари, унга киритиш таклиф этилган тузатишлар ва уларнинг муҳокамаси ҳақида ахборот беради.

Шундан сўнг раислик қилувчи масъул қўмита томонидан иккинчи ўқишда кўриб чиқиладиган қонун лойиҳаси матнига киритилиши тавсия этиладиган тузатишларга қаршилар бор-йўқлигини аниқлайди. Агар қаршиликлар бўлмаса, раислик қилувчи масъул қўмита томонидан иккинчи ўқишда кўриб чиқиладиган қонун лойиҳаси матнига киритилиши тавсия этиладиган тузатишларни тўлиқ қабул қилиш масаласини овозга қўяди. Тузатишларга қаршиликлар мавжуд бўлган ҳолда, аввало, қабул қилиниши учун қаршиликлар йўқ бўлган тузатишлар овозга қўйилади, кейин, қаршиликка учраган ҳар бир тузатиш алоҳида-алоҳида овозга қўйилади.

Сўнгра, Давлат Думаси масъул қўмита томонидан рад этиш учун тавсия қилинадиган тузатишларни кўриб чиқишга киришади. Тузатишларни рад этиш бўйича қарор қабул қилиш жараёни ҳудди масъул қўмита томонидан қабул қилиш учун тавсия этиладиган тузатишларга нисбатан ўтказилган жараён билан бир хил тартибда ўтади.

Юқорида айтиб ўтилган жараёнлардан сўнг, раислик қилувчи тузатишлар жадвалига киритилган, масъул қўмита кўриб чиқиб, уларга нисбатан қарор қилмаган тузатишларнинг ҳар бирини қабул қилиш масаласини алоҳида-алоҳида овозга қўяди.

Тузатишлар бўйича овоз бериш якунлангач, раислик қилувчи қонун лойиҳасини иккинчи ўқишда қабул қилиш тўғрисидаги таклифни овозга қўяди. Давлат Думаси депутатлари таклифига кўра, қонун лойиҳаси иккинчи ўқишда қабул қилинган кун қонунни тўла қабул қилиш масаласи овозга қўйилиш мумкин.

Иккинчи ўқишда қабул қилинган қонун лойиҳаси, Давлат Думаси Аппаратининг Ҳуқуқий Бошқармаси иштирокида, дуч келиши мумкин бўлган ички қарама-қаршиликларни бартараф этиш, моддаларнинг ўзаро боғлиқлигини тўғри ўрнатиш, қонун

лойиҳасининг матнига уни иккинчи ўқишда кўриб чиқиш жараёнида киритилган ўзгартиришлар туфайли зарур бўлган таҳририй тузатишларни киритиш учун масъул кўмигага жўнатилади.

Мазкур ишлар яқунлангач, қонун лойиҳаси масъул кўмига томонидан Давлат Думаси Кенгашига тақдим этилади.

Давлат Думаси Кенгаши қонун лойиҳасини қонун сифатида қабул қилиш мақсадида, учинчи бор ўқишни тайинлайди. Учинчи ўқишда ўзгартиришлар киритилишига, лойиҳани бутунлай ёки баъзи боб, қисм ва моддаларини бошқатдан муҳокама қилиш учун қайтарилишига йўл қўйилмайди. Агар қонун лойиҳаси Давлат Думаси томонидан учинчи бор ўқишда қабул қилинмаса, у бошқатдан кўриб чиқилмайди. Баъзи бир истисно тарздаги ҳолларда, Давлат Думасида кўпчиликни ташкил этувчи депутатлар бирлашмалари талаби билан, раислик қилувчи қонун лойиҳасини иккинчи ўқиш жараёнига қайтариш масаласини овозга қўйишга мажбур бўлади.

Федерал қонун Давлат Думаси томонидан палатадаги депутатлар умумий сонининг кўпчилик қисми берган овоз билан қабул қилинади. Россия Федерациясининг Конституцияга тузатишлар киритиш тўғрисидаги қонуни, федерал конституциявий қонун Давлат Думасидаги депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисми маъқуллаб овоз берган тақдирда, маъқулланган деб ҳисобланилади.

Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонун, федерал конституциявий қонун, Россия Федерациясининг Конституциясига тузатишлар киритиш тўғрисидаги маъқулланган қонуни, кўриб чиқиш учун Федерация Кенгашига беш кунлик муҳлат ичида топширилади.

Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонуннинг Федерация Кенгаши томонидан кўриб чиқилиши шарт бўлмаган, ҳамда 14 кун мобайнида мазкур қонун Федерация Кенгаши томонидан кўриб чиқилмаган ҳолларда, мазкур федерал қонун Давлат Думаси томонидан беш кун ичида РФ Президентига имзо чекиш ҳамда кенг оммага эълон қилиш учун йўлланади.

Тўртинчи босқич — қонуннинг Федерация Кенгаши томонидан кўриб чиқилиши ва маъқулланиши. Давлат Думаси томонидан келиб тушган федерал қонун, федерал конституциявий қонун, Россия Федерациясининг Конституциясига тузатишлар киритиш тўғрисидаги маъқулланган қонуни Федерация Кенгашида рўйхатдан ўтказилади ва 48 соатдан ошмайдиган муддат мобайнида тааллуқли қўшимча ҳужжатлари билан биргаликда Федерация Кенгашининг барча аъзоларига юборилади. Фе-

дерация Кенгашининг Раиси мазкур қонун бўйича ҳулосавий ҳужжат тайёрланишига масъул бўлган палата кўмитасини таъинлайди.

Россия Федерацияси Конституциясига мувофиқ равишда Федерация Кенгаши томонидан кўриб чиқилиши шарт бўлган федерал қонунлар юзасидан масъул кўмига қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилиш ҳуқуқига эга: Федерал Кенгашга Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонунни маъқуллашни тавсия этиш; ҳулосавий ҳужжатда сабабларини кўрсатган ҳолда, Федерал Кенгашга Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонунни рад қилишни тавсия этиш.

Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонунни Федерал Кенгаш мажлисида кўриб чиқиш Федерация Кенгашининг федерал қонунни кўриб чиқишга, ва бу борада киритилган қарор лойиҳасини тайёрлашга масъул бўлган кўмитасининг ҳулосасини ўқиб эшиттириш билан бошланади. Шундан сўнг, Федерация Кенгаши аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан федерал қонунни маъқуллаш ёки уни муҳокамага қўймасдан рад этиш ёхуд уни палата мажлисида муҳокамага қўйиш юзасидан қарор қабул қилади.

Давлат Думаси томонидан қабул қилинган федерал қонун муҳокамаси натижаларига кўра Федерация Кенгаши қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади: федерал қонунни маъқуллаш; федерал қонунни рад этиш. Федерация Кенгашда кўриб чиқилиши шарт бўлмаган федерал қонун Федерация Кенгаши томонидан 14 кун мобайнида кўриб чиқилмаса, мазкур қонун Федерация Кенгаши томонидан маъқулланган, деб ҳисобланилади.

Федерация Кенгашининг федерал қонунни маъқуллаш тўғрисидаги қарори Федерация Кенгаши аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Агар федерал қонун қабул қилиниши учун етарли миқдорда овоз йиғилмаса, мазкур қонун рад этилган деб ҳисобланилади. Мазкур ҳолат Федерация Кенгаши томонидан федерал қонунни рад этиш тўғрисидаги қарор билан расмийлаштирилади.

Федерация Кенгашининг федерал қонунни рад этиш тўғрисидаги қарори Федерация Кенгаши ва Давлат Думаси ўртасида мазкур қонун юзасидан фикрлар ҳар хиллигини бартараф этиш заруратидан келиб чиқиб, киритилган бир қанча бўлимлар, боблар ва моддаларни, ҳамда келиштирувчи комиссия ташкил этиш тўғрисидаги таклифни ўзида мужассам этиши мумкин.

Давлат Думаси Федерация Кенгаши томонидан рад этилган федерал қонунни иккинчи бор кўриб чиқишда Федерация Кенгаши таклиф этган тузатишларни қисман эътиборга олувчи, ёки

баъзи қисмларни олиб ташланган ёхуд янги қисмлар қўшилган тахрирда қабул қилса, Федерация Кенгашида мазкур федерал қонун яна қайтадан қабул қилинган, деб ҳисобланилади.

Давлат Думаси томонидан қабул қилинган ва Федерация Кенгаши томонидан маъқулланган федерал қонун унга нисбатан чиқарилган Федерация Кенгашининг қарори билан биргаликда, беш кунлик муддатда, Федерация Кенгаши Раиси томонидан Россия Федерацияси Президентига имзо чекиш ҳамда кенг оммага эълон қилиш учун йўлланади.

Федерал конституциявий қонун қабул қилиниши учун Давлат Думаси томонидан кўриб чиқилиб, маъқулланган федерал конституциявий қонун лойиҳаси Федерация Кенгаши аъзолари умумий сонининг тўртдан уч қисмидан кам бўлмаган миқдорда ижобий овоз олиши лозим.

Факультатив босқич — Давлат Думасида қабул қилинган қонунларни Федерация Кенгаши томонидан рад этилиши билан боғлиқ ҳолда, Федерация Кенгаши ва Давлат Думаси ўртасида келиб чиққан келишмовчиликларни бартараф этиш.

Федерал қонун Федерация Кенгаши томонидан рад этилган ҳолда, у Давлат Думаси Кенгаши томонидан масъул кўмитага ҳулоса чиқариш учун топширилади. Қонун лойиҳасини кўриб чиқиш натижасида масъул кўмита Давлат Думасига қуйидагиларни тавсия этиши мумкин: 1) келиб чиққан келишмовчиликларни бартараф этиш учун келиштирувчи комиссия тузиш; 2) федерал қонунни Давлат Думаси томонидан илгари қабул қилинган тахрирда қабул қилиш; 3) федерал қонунни Давлат Думасида қайта кўриб чиқмаслик.

Давлат Думаси келиштирувчи комиссия таклифлари бўйича депутатлар умумий сонининг кўпчилик қисми овози билан қарор қабул қилади. Агар келиштирувчи комиссиянинг бирон-бир таклифи рад этилса, Давлат Думаси келиштирувчи комиссияга палата томонидан маъқулланган тузатишларни эътиборга олган ҳолда, янги таклиф киритиш мақсадида, ишни давом эттиришни таклиф қилиши мумкин.

Агарда Давлат Думаси Федерация Кенгаши томонидан рад этилган федерал қонунни қайтадан кўриб чиқишда уни келиштирувчи комиссия таклиф этган тахрирда қабул қилмаса, ҳамда Федерация Кенгашининг мазкур қонунни рад этиш тўғрисидаги қарорига нисбатан ўз норозилигини билдирса, мазкур қонун илгари қабул қилинган тахрирда овозга қўйилади. Бундай ҳолда, федерал қонун қабул қилинган, деб ҳисобланиши учун унга Давлат Думаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисми ижобий овоз бериши лозим бўлади. Кўрсатилган тартибда қабул қилинган федерал қонун беш кунлик муддат ичида Давлат Ду-

маси Раиси томонидан Россия Федерацияси Президентига имзо чекиш ҳамда кенг оммага эълон қилиш учун йўлланади.

Агар Федерация Кенгаши томонидан рад этилган федерал қонун келиштирувчи комиссия таклиф қилган таҳрирда ёки илгари қабул қилинган таҳрирда қабул қилиш масаласи овозга қўйилганида керакли миқдорда ижобий овоз тўплай олмаса, мазкур қонун қабул қилинмаган деб ҳисобланади.

Бешинчи босқич — Россия Федерацияси Президенти томонидан имзо чекиш ҳамда кенг оммага эълон қилиш. Россия Федерацияси Конституциясининг 107-моддасига мувофиқ Россия Федерацияси Президенти 14 кунлик муҳлат ичида федерал қонунга имзо чекади ва уни халққа эълон қилади. Федерал конституциявий қонунлар ва федерал қонунларнинг чоп этилиши ва кучга кириши 1994 йил 14 августдаги «Федерал конституциявий қонунларни, федерал қонунларни, палаталарнинг Федерал Йигилиши Актларини чоп этиш ва уларнинг кучга кириши тартиби тўғрисида»ги Федерал қонун билан тартибга солинади.

Факультатив босқич — Россия Федерацияси Президенти томонидан рад этилган қонунларни Давлат Думаси ва Федерация Кенгаши томонидан қайта кўриб чиқиши. Россия Федерацияси Президенти Россия Федерацияси Конституциясига биноан Давлат Думаси томонидан қабул қилинган ва Федерация Кенгаши томонидан маъқулланган федерал қонунларга нисбатан рад этиш ветосини қўллаш ҳуқуқига эга. Федерал қонулардан фарқли ўлароқ, федерал конституциявий қонунларга нисбатан Россия Федерацияси Президентининг рад этиш ветоси қўлланилмайди.

Келиб тушган федерал қонунни Россия Федерацияси Президенти 14 кунлик муҳлат ичида рад этган ҳолда, мазкур қонунни Давлат Думаси ва Федерация Кенгаши яна қайти кўриб чиқади.

Россия Федерацияси Президенти рад этган федерал қонунни Давлат Думаси Кенгаши масъул қўмитага хулоса чиқариш учун топширади. Масъул қўмита 10 кунлик муҳлат ичида Россия Федерацияси Президентининг мазкур қонунни рад этиш тўғрисидаги қарорини келтириб чиқарувчи сабабларни ўрганади. Мазкур жараён натижасида масъул қўмита қуйидаги қарорлардан бирини тавсия этади: 1) федерал қонунни Россия Федерацияси Президенти таклиф этган таҳрирда қабул қилиш; 2) мазкур федерал қонун юзасидан Президент билдирган фикрга қўшилиб, уни яна кўриб чиқиш учун Давлат Думасига топширишдан воз кечиш; 3) федерал қонунни Россия Федерацияси Президенти таклифларини эътиборга олган ҳолда қабул қилиш; 4) келиб чиққан келишмовчиликларни ҳал қилиш мақсадида махсус комиссия тузиш; 5) федерал қонунни илгари қабул қилинган таҳрирда маъқуллаш.

Давлат Думасида Россия Федерацияси Президенти томонидан рад этилган қонунни қайта кўриб чиқиш жараёни Россия Федерацияси Президенти мухтор вакилининг Давлат Думасида сўзга чиқиши билан бошланади. Шундан кейин мазкур масала юзасидан масъул қўмитанинг хулосаси баён этилади.

Федерал қонунни Россия Федерацияси Президенти таклиф этган таҳрирда қабул қилиш, ёки Россия Федерацияси Президентининг мазкур қонунни рад этиш тўғрисидаги фикрига қўшилиб, уни қайта кўриб чиқиш учун Давлат Думасига топширишдан воз кечиш тўғрисидаги масалалар биринчи бўлиб овозга қўйилади.

Мазкур борада қарор қабул қилиниши учун унга Давлат Думасидаги депутатлар умумий сонининг кўпчилиқ қисми ижобий овоз бериши лозим. Федерал қонун Россия Федерацияси Президенти таклиф этган таҳрирда қабул қилиниши учун етарли миқдорда ижобий овоз тўплай олмаган ҳолда, палата Россия Федерацияси Президенти мухтор вакилининг таклифига кўра мазкур федерал қонун устида, қонун лойиҳасини биринчи ўқишда кўриб чиқиш босқичидан бошлаб, бошқатдан ишлашни давом эттириш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Давлат Думаси мазкур федерал қонуннинг келишилган таҳририни ишлаб чиқиш мақсадида махсус комиссия тузиши мумкин. Махсус комиссия ўз ишини тугатгач, келишилган таҳрирдаги федерал қонун кўриб чиқиш учун Давлат Думасига топширилади. Давлат Думасидаги депутатлар умумий сонининг кўпчилиқ қисмининг ижобий овозини олган федерал қонун қабул қилинган, деб ҳисобланади.

Давлат Думаси қонунни илгари Давлат Думаси томонидан қабул қилинган таҳрирда маъқуллаш тўғрисида, яъни мазкур қонунга нисбатан ишлатилган Президент «вето»сини бекор қилиш юзасидан қарор қабул қилиши мумкин. Бундай қарор Давлат Думасидаги депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кам бўлмаган миқдорда ижобий овоз билан қабул қилинади.

Агар Давлат Думаси федерал қонунни Россия Федерацияси Президенти таклиф этган тузатишларни эътиборга олган ҳолда қабул қилиш тўғрисида қарор чиқарса, Россия Федерацияси Президенти таклиф қилган ҳар бир тузатиш алоҳида-алоҳида овозга қўйилади. Бу жараёнда ҳар бир тузатиш қабул қилиниши учун унга Давлат Думасидаги депутатлар умумий сонининг кўпчилиқ қисми ижобий овоз бериши лозим. Давлат Думаси томонидан Россия Федерацияси Президентининг алоҳида таклифлари маъқулланганидан сўнг федерал қонун матни Россия Федерацияси Президенти таклифларини эътиборга олган ҳолда тўлиқ маъқулланиши учун Давлат Думасига тақдим этилади.

Қабул қилинган ёки илгари қабул қилинган таҳрирда маъқулланган федерал қонун беш кунлик муҳлат ичида Давлат Думаси Раиси томонидан Федерация Кенгашига йўлланилади.

Россия Федерацияси Президенти томонидан рад этилган федерал қонунни Давлат Думаси қайта кўриб чиқиш натижасида янги таҳрирда қабул қилса, мазкур қонун Федерация Кенгаши томонидан янгитдан қабул қилинган, деб ҳисобланилади.

Россия Федерацияси Президенти томонидан рад этилган, Давлат Думаси томонидан илгари қабул қилинган таҳрирда маъқулланган федерал қонунни қайта кўриб чиқишда Федерация Кенгаши мазкур қонунни муҳокамага қўймасдан, уни илгари қабул қилинган таҳрирда маъқуллаш масаласини овозга қўйиш ёки муҳокама бошлаш ҳуқуқига эга. Муҳокама қилиб бўлингач, федерал қонунни илгари қабул қилинган таҳрирда қабул қилиш масаласи овозга қўйилади. Федерал қонун Федерация Кенгаши аъзолари умумий сонининг учдан икки қисмидан кам бўлмаган миқдорда ижобий овоз олса, қабул қилинган, деб ҳисобланади. Федерация Кенгаши аъзолари умумий сонининг учдан икки қисмидан кам миқдорда ижобий овоз олган федерал қонун қабул қилинмайди ва палата томонидан рад этилган деб ҳисобланади.

Федерация Кенгаши маъқуллаган федерал қонун Федерация Кенгаши Раиси томонидан беш кунлик муҳлат ичида Россия Федерацияси Президентига йўлланади.

ФРАНЦИЯ

Францияда ҳозирги замон парламентаризмининг шаклланишига қироллик ҳокимиятини бекор қилган Буюк Француз Инқилоби туфайли 1792 йили асос солинган. Давлат бошқарувининг парламентар шакли Франциянинг Учинчи (1875—1940 йиллар) ва Тўртинчи (1944—1958 йиллар) Республикаларининг сиёсий моҳиятини ташкил этган. Расман бу анъана Бешинчи Республика (1958 йил май ойидан бери мавжуд) даврида ҳам сақланиб келмоқда.

Кучли Президентлик тизимини жорий этган 1958 йилги Конституциянинг дастлабки матнида мамлакатнинг марказий вакиллик органи ваколатлари бирмунча чеклаб қўйилди. Давлат раҳбарини сайлашда янгича — тўғридан-тўғри ва умуммиллий сайлов тартибини жорий этган 1962 йилги конституциявий ислоҳотлардан сўнг парламентнинг аҳамияти камайди. Бу ислоҳотлар натижасида парламентнинг қўйи палатаси — Миллий Ассамблея (Миллий мажлис) ҳам, Республика Президенти ҳам ўз ваколатларини ягона бир манба — сайловчилар корпусидан оладиган бўлди. Аммо, тизимга киритилган бу янги ўзгаришларга қарамай, Парламент ўзида анчагина муҳим ваколатларни сақлаб қолди.

Парламентнинг аҳамияти на фақат ҳуқуқий-юридик жиҳатдан, балки мамлакатдаги сиёсий кучларнинг ўзаро реал муносабатлари билан ҳам белгиланади. Бешинчи Республикада парламентнинг аҳамияти изчиллик билан ошиб борди, ва бугунги кунга келиб, мамлакатда вакиллик органи муҳим сиёсий кучга айланди.

Парламент шаклланиши тартиби

Франция олий қонунчилик органи Миллий Ассамблея ва Сенатдан иборат.

Миллий Ассамблея таркибида 577 нафар депутат бўлиб, улардан 555 нафари метрополиядаги 555 сайлов округидан, ва қолган 5 нафари денгиз орти ҳудудларидан, 15 нафари денгиз орти Департаментларидан ҳудудий жамоалар беш йиллик ваколатга, икки турда ўтувчи умуммиллий сайловларда кўпчилик овоз билан сайланадилар.

Биринчи турда сайланиши учун, номзод рўйхатга киритилган сайловчилар сонининг чорак қисмидан кам бўлмаган миқдорда ва берилган овозларнинг ярмидан кўп ижобий овоз олиши керак

бўлади. Биринчи турдан бир ҳафта кейин иккинчи тур сайловлари бўлиб ўтади. Унда биринчи турда энг яхши натижага эришган икки номзод қатнашади. Бу турда нисбатан кўпчилик овоз олиш кифоя, лекин олинган овозлар сони рўйхатга киритилган сайловчилар овозининг 12,5% идан кам бўлмаслиги лозим. Бу шарт унчалик катта бўлмаган партияларнинг фаолиятини қийинлаштириб қўяди. Франциядаги кўппартиявийлик шароитида сайловларда асосий кураш иккинчи турда бўлиб ўтади.

Сайлов округларининг катта-кичиклиги ҳар хил бўлиши мумкин (ўртача, тахминан 100 минг фуқарога бир нафар депутат тўғри келади). Ҳар бир сайловчи керакли ҳужжатларни кўрсатиб, шахсан ўзи рўйхатдан ўтиши лозим. Аммо бу мажбурият бажарилмагани учун жазо чораси кўрилмайди. Сайлов рўйхатлари доимийдир; улар ҳар бир депара (коммуна)да ва ҳар бир овоз бериш бюросида тузилади ҳамда ҳар йили 1 сентябрдан кейинги йил февралининг охиригача қайта кўриб чиқилади. Ҳар бир сайловчига махсус ёрлиқча (карточка) берилади, сайловчилар овоз беришга келганларида уни кўрсатишади ва муҳр бостириб оладилар. Умумий қоида бўйича ҳар бир сайловчи бир овозга эга бўлиб, овоз беришга шахсан ўзи келади. Шахсан ўзи кела олмаган сайловчи ишонч ёрлиғи билан ўз овоз бериш ҳуқуқини бошқа сайловчига топшириши мумкин.

Миллий ассамблеяга номзод бўлиш учун Франция фуқароси бўлиш билан бирга, 23 ёшдан кичик бўлмастик талаб этилади. Миллий ассамблеяга номзоди қўйилаётган кишидан 1000 франк миқдорига гаров олинади. Агар номзод сайлов округида берилган овозларнинг 5%идан кам бўлмаган миқдорда овоз олса, бу гаров қайтариб берилади. Ҳар бир округдан бир депутат сайланади.

Номзод билан бир вақтнинг ўзида унинг ўринбосари ҳам ўз номзодини сайловга қўяди. Бу ўринбосар ҳақиқий номзод депутатликка сайланганидан кейин вафот этса, истеъфога чиқса, ҳукуматга ва ёки Конституциявий кенгашга аъзо қилиб тайинланса, депутатлик ваколатини қабул қилиб олади.

Депутатликка номзод сайловларда фақат бир округдан иштирок этиши мумкин. Бироқ бир палата аъзоси бошқа палатага сайловларда иштирок этиши тақиқланмайди, агар у сайловларда ғолиб чиқса, ўзининг биринчи палатадаги аъзолигини тўхтатади. Шунингдек, парламент аъзолари бошқа вакиллик органларига, масалан, маҳаллий — коммуна ва департамент кенгашларига бўлган сайловларда ҳам ўз номзодларини қўйишлари мумкин.

Парламентга сайловлар бўлиб ўтгач, Ҳукумат истеъфога чиқади ва агар Президент Миллий ассамблеяни тарқатиб юбориб, сайловларни қайтадан ўтказишга қарор қилмаса, сайланган партиявий кўпчилик янги Маҳкама тузиш иконини қўлга киритади.

Парламентнинг юқори палатаси бўлмиш Сенат иккиламчи овоз бериш билан сайланган 321 сенатордан ташкил топади, шу жумладан: уларнинг 309 нафари маҳаллий ҳукумат органларидан, 12 нафари эса, француз халқининг хориждаги қисмидан вакил бўлади. Сенатдаги 309 нафар маҳаллий ҳукумат органлари вакилларининг 304 нафари метрополия ва денгизорти департаментларидан, шу жумладан, 296 нафари метрополия департаментларидан; 8 нафари денгизорти департаментларидан; 2 нафари денгизорти ҳудудий кенгликлар Майотт ва Сен-Пьер-э-Микелондан; 3 нафари денгизорти ҳудудлар — Француз Полинезияси, Валлис-э-Футуна ҳамда Янги Каледониядан вакил бўлади.

Сенат 9 йиллик муддатга департаментлардаги сайловчилар коллегиялари — депутатлари, Вилюят кенгашлари, Туман кенгашлари, муниципал кенгашлар томонидан билвосита овоз бериш йўли билан сайланади.

Бешинчи Республика асосчиларининг фикри бўйича, Сенатнинг ўзига хос йўл билан ташкил топиши шарт-шароитлари унга Миллий ассамблеядан фарқли сиёсий қиёфа беради. Сенатнинг таркиби бир вақтда янгиланмасдан, уч босқичда, ҳар гал учдан бир қисмининг янгиланиши билан давом этиши юқори палатага сайловчилар корпусининг таъсирини камайтиради ва Сенатнинг белгиланган сиёсий йўлини кўққисдан ўзгартириб юборишга имкон қолдирмайди.

Сенат асосан уч босқичли сайловларда шаклланади. Сенаторлар ҳар бир департаментда коллегиялар томонидан сайланадилар. Сайловчилар коллегиясининг умумий миқдори тахминан 108 минг нафар аъзодан иборат бўлиб, шулардан тахминан 600 нафари депутат, 3 минг нафардан зиёди вилюят ва туман кенгашлари вакиллари, ҳамда 104 минг нафарга яқини муниципал кенгаш вакилларидан ташкил топади.

Сенаторлар сайловлари департаментларнинг бош шаҳарларида икки тизим бўйича ўтади. Биринчи тизим — мутаносиблик (пропорционал) тизими — палатага беш ёки ундан ортиқ аъзо сайлайдиган департаментларда қўлланилади. Францияда бундай департаментлар сони — 13 та, улардан сайланадиган сенаторлар сони эса, — 69 та. Қолган департаментларда икки турда ўтувчи кўпчилик овоз (мажоритар) тизими қўлланилади.

Юридик жиҳатдан, ҳар бир француз фуқароси фаол сайловчилик ҳуқуқидан фойдаланиш учун сайлов ўтказиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлган ва фуқаролик ҳуқуқи ҳамда сиёсий ҳуқуқларга эга бўлиши лозим. Шунингдек, ўзлари қатнашаётган сайлов округида олти ойдан кам бўлмаган муддатдан бери яшаб келаётган бўлишлар шарт.

Руҳий хасталар, жиноятчилик ҳамда ҳуқуқбузарлик туфайли

судланган шахсларнинг кўпчилиги қисми овоз бериш ҳуқуқидан маҳрум этилади. Шунингдек, қонунда таъкидланган жиноятлар ва тартиббузарликлар учун озодликдан маҳрум этиш муассала-рида бўлиб қайтган шахслар маълум муддат давомида сайловчи-лар рўйхатига киритилмайди. Сайловчилар рўйхатини тузиш, уни кузатиб бориш, овоз беришда иштирок этиш тартиблари Мил-лий Кенгашга сайлаш билан бир хил бажарилади.

Палаталар бир хил вақолатларга эга, аниқроғи, уларда кўри-ладиган масалалар бир хил ва уларнинг вақолатлари ҳам деярли тенг. Улар ўртасида фарқ фақат қонунчилик жараёнида ҳамда парламентар назорат соҳасидагина мавжуд. Фаолиятида парла-мент аъзолари иштирок этадиган органлар сони 70 дан ошади, шу жумладан улар орасида қуйидагиларни санаш мумкин: Қа-моқхоналарни бошқариш бўйича олий кенгаш, Миллий кутуб-хона Маъмурий кенгаши, Кинематография бўйича Маслаҳат ко-миссияси, Кодификация бўйича Олий комиссия, Таълим, фан ва маданият бўйича Миллий комиссия, Қурол ишлаб чиқариш-да таннарх бўйича Қўмига, Информатика ва эркинлик бўйича Миллий комиссия, Ҳарбий хизмат ишлари бўйича Доимий кен-гаш, Статистика бўйича Миллий кенгаш, Ядровий ҳавфсизлик бўйича Олий кенгаш, Франция винолар бўйича Миллий кўми-таси ва бошқалар. Парламентдан ташқари бўлган органларга та-йинланган палата аъзолари тегишли доимий комиссиялар билан алоқада бўладилар. Француз парламентарийлари халқаро ҳаёт жаб-ҳаларида иштирок этадилар. Улар кўпинча турли хил делегация-лар таркибига киритиладилар. Палаталарнинг комиссиялари бошқа мамлакатларга, халқаро ташкилотлар ҳузурига ўз миссияларини йўллайдилар. Парламент турли хил халқаро ташкилотларга ўз вакилларини жўнатади. Масалан, Миллий ассамблеянинг 12 аъзо-си ва уларнинг 12 ўринбосари ҳамда Сенатнинг 6 аъзоси ва уларнинг 6 нафар ўринбосари Европа Кенгашининг Маслаҳат йиғини мажлисларида иштирок этадилар.

Парламент ва сиёсий партиялар

Миллий ассамблеядаги депутатлар қайси партияга қарашли эканликларига қараб, у ёки бу сиёсий гуруҳлардан бирига кира-дилар. Парламентдаги кўпчиликда ёки муҳолифатда ўз обрўсига эга бўлган, расмий вакил, ўз сиёсий партияси ёки сиёсий ҳара-катининг кўзга кўринган арбоби сиёсий гуруҳга раислик қилади.

Ҳар бир палатада парламент фракциялари ташкил этилади, уларни сиёсий гуруҳлар деб ҳам аташади. Парламент фракцияла-рида бир партия аъзолари уюшади. Фракция тузилиши учун унга аъзо бўлганлар сони Миллий ассамблеяда 20 нафардан, Сенатда эса, 15 нафардан кам бўлмаслиги лозим.

Сиёсий гуруҳ ўз мақсадлари ҳақида сиёсий декларация чоп этади. Палаталарнинг доимий комиссиялари ва бюрolari сиёсий гуруҳларнинг вакилларида пропорционал тарзда шакллантирилади. Амада, палаталарнинг регламентлари тақиқлашига қарамай, сиёсий гуруҳ раислари парламент йиғинида бевосита иштирок этмаётган парламентарийларнинг электрон таблодаги калитдан фойдаланиб, уларнинг ўрнига ҳам овоз бериб юборадилар.

У ёки бу сиёсий гуруҳнинг сиёсатига тўлиқ қўшилмайдиган парламентарий маъмурий жиҳатдан ўз гуруҳнинг тартиб-интизомини ўзи учун қабул қилиши мумкин, бундай ҳолда улар гуруҳга бириктирилган, деб ҳисобланадилар. Гуруҳлардан ташқарида қолган, ёки гуруҳларга бириктирилмаган ҳамда аъзо ҳам бўлмаган парламентарийлар рўйхатга олинмаганлар, деб аталади.

Бир парламентарий фақат биргина фракциянинг аъзоси бўла олади. Фракциялар палата бюросига рўйхатдаги аъзолари, ва фракцияга бирикканларнинг барчаси томонидан имзоланган декларация топшириш орқали тузилади. У ёки бу фракция таркибида бўлмаган парламентарий исталган фракцияга қўшилиши мумкин. Шунда у, палатанинг доимий ва бошқа комиссияларидан фракцияларга жой ажратилишида, фракция таркибида, деб ҳисобланилади.

Фракция аъзолари маълум бир тартибда овоз беришга мажбур қилувчи партиявий тартиб-интизомга риоя қиладилар, бундай интизом турли фракцияларда турлича бўлади. Социалистларда ва коммунистларда жуда қатъий бўлса, бошқа фракцияларда нисбатан бўшроқ.

Фракция аъзолари мажлислар залининг маълум секторида, бир жойда жипс ўтирадилар. Секторлар жойлашуви палата раислари томонидан, фракциялар раислари билан келишилган ҳолда белгиланади. Ҳар бир фракциянинг ўз бюроси бўлиб, у раисдан (фракция раиси) ва раис ўринбосаридан иборат бўлади. Бюро раиси ва раис ўринбосари техник ходимлардан ташкил топган ўз котибиятига эга бўлади.

Фракциялар парламент комиссияларига аъзолар тайинлашади, уларнинг раислари лавозимлари бўйича раислар анжуманининг аъзолари бўлади ва палата иш кун тартибини аниқлайдилар, баҳс-мунозаралар ташкил этишда қатнашадилар; фракция раиси махсус комиссия тузилишини талаб қилиши мумкин.

Палаталарнинг ташкилий тузилмаси

1958 йилги Конституцияда парламент фаолияти механизмлари ва ташкилий тузилмасига етарли эътибор қилинмаган. Бу

борада зарурий маълумотлар органик қонуларда (парламентларнинг фаолияти тўғрисидаги 58-1100 рақамли Ордонанс, 1958 йил 17 ноябрдаги кейинги ўзгаришлар билан бирга), оддий қонулар ва Миллий ассамблея ҳамда Сенатнинг регламентларида келтирилган.

Ҳар бир палата ўз регламентини ўзи қабул қилади. Уни, регламентлар томонидан палаталар бюрolarига берилган ваколатлар асосида чиқарилган Бош йўриқнома тўлдиради (Миллий ассамблея регламентининг 15- ва Сенат регламентининг 102-моддаси).

Миллий ассамблея Бурбонлар саройида, Сенат эса, Люксембург саройида йиғилади. Иккала палата ҳам биргалашиб Конгресс (Конгресс ягона бир ҳол — Конституцияга ўзгартиришлар киритишни ратификация қилиш масаласи кўрилаётгандагина йиғилади) ўтказилаётганида йиғин Версал саройида бўлади.

Палаталар молиявий мухториятга эгадир. Ҳар бир палата коллегиял орган бўлмиш ўз бюросига эга бўлиб, бу орган вазифаси доирасига палата иши, энг аввало унинг йиғилишлари устидан раҳбарлик қилиш ва шунингдек палата хизматларини бошқариш киради. Бюро таркибига палата раиси, раис ўринбосарлари (Миллий ассамблеяда — 6, Сенатда — 8), котиблар (Миллий ассамблеяда — 12, Сенатда — 8) ва квесторлар (ҳар иккала палатада 3 тадан) киради. Миллий ассамблея бюроси иккала палата биргаликда Конгрессга йиғиладиган ҳолда ўз вазифаларидан ташқари, конгресс бюроси вазифаларини ҳам бажаради.

Миллий ассамблея раиси палата биносининг хоналаридан бирида яшайди, Сенат раиси эса, Люксембург саройи биноларидан бирида ўз қароргоҳига эга. Палаталарнинг раислари катта ваколатларга эга. Республика Президенти иш ўрни бўшаб қолганда, Сенат раиси, давлатнинг янги раҳбари сайлангунига қадар, Муваққат Президентга айланади. Давлатнинг расмий лавозимлар поғонасида Сенат раиси учинчи (Президент ва Бош вазирдан сўнг), Миллий ассамблея раиси эса, тўртинчи ўринда туради.

Бешинчи Республика Конституциясининг 32-моддасига биноан, Миллий ассамблея раиси легислатура муддатига сайланади, Сенат раиси эса, мазкур палата ҳар гал қисман ўзгарганида янгитдан сайланади. 58—1100 рақамли Ордонансга мувофиқ палаталарнинг раислари палаталарнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлайдилар, бу ишда ёрдам учун улар Қуролли кучларни ва бошқа куч ишлатувчи тузилмаларни, исталган зобит ёки хизматчини жалб қилишлари мумкин ва уларнинг талабларига биноан жалб этилувчилар уларга бўйсунишга мажбур. Бу ваколатни палата раислари квесторларга ёки улардан бирига топширишлари мумкин.

Палата раиси ўринбосарлари йиғилиш пайтлари раиснинг ўрнини эгаллайди.

Котиблар қўл кўтариш ва ўридан туриш билан овоз берилишини назорат қиладилар, палата аъзоларининг овоз бериш учун фамилия бўйича чақирилишини, ишонч қоғози билан бошқа аъзо учун овоз берилишини, мажлис йиғилишлари протоколларининг тахририни кузатиб борадалар.

Квесторлар палатанинг молиявий ва маъмурий хизматларини олиб борадилар.

Миллий ассамблея хизматлари икки хил — Бош котибга бўйсунувчи, ва квестатуранинг бош котибиятига бўйсунувчи гуруҳларга бўлинади. Бош котибга бўйсунувчи хизматлар гуруҳи таркибига палатанинг қонунчилик фаолиятини таъминловчи қўйидаги хизматлар киради: мажлислар хизмати, доимий комиссиялар хизмати, парламент ахбороти хизмати, нашриёт ва овозга қўйиш хизмати, таҳлилий ҳисоботлар хизмати, стенографик ҳисоботлар хизмати. Миллий ассамблеянинг Бош котибига шунингдек кутубхона, хорижий ҳужжатлар хизмати, архив хизмати, тадқиқотлар ва ҳужжатлар хизмати кабилар ҳам бўйсунди.

Квестатура бош котибияти Бош котиб раҳбарлиги остида квесторларнинг қарорларини ижро этади, маъмурий ҳужжатлар хизмати, палата шахсий таркиби хизмати, протокол ва халқаро парламентлараро муносабатлар хизмати, транспорт хизмати, молиявий таъминот хизмати, ижтимоий таъминот хизмати (жумладан, ходимларнинг пенсия нафақаларини таъминлаш билан шуғулланувчи), тиббий хизмат кабиларни бошқаради. Квестатура бош котибияти, шунингдек, почта ва телевизион алоқа ишларини ҳам бошқариб боради. Палаталарда палата раиси, раис ўринбосари, доимий комиссиялар раислари, сиёсий гуруҳлар раислари ва вазирлардан бири иштирокида мажлис шакллантирилади. Миллий ассамблеяда бу мажлис таркибига молиявий комиссиянинг бош маърузачиси ҳам киради. Мажлисларда кун тартибига қўйиладиган масалалар муҳокамаси ташкиллаштирилади.

Ҳукумат талаби билан ёки тааллуқли палата қарорига асосан маълум бир хил қонун лойиҳалари ёхуд қонун таклифларини кўриб чиқиш учун махсус комиссиялар тузилиши мумкин (Конституциянинг 1-қисми 43-моддаси).

Францияда парламентарийларни чақириб олиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган. Оддий сайловчи ўз депутатининг ёки сенаторининг фаолиятни матбуотда бериб бориладиган ҳисоботлар ёхуд аудиовизуал ОАВ орқали кузатиб бориши мумкин. Парламент йиғинларининг омма учун очиқлиги, бу борада ОАВ вакилларига берилган кафолатлар, парламент муҳокамалари ва ҳар бир

парламентарийнинг қандай овоз бергани бўйича материалларнинг чоп этилиши (албатта, овоз бериш яширин усулда ўтмаган ҳолда) каби ҳоллар ҳар бир депутатнинг ҳақиқий сиёсий қиёфасини очиб бериш билан унинг фаолиятини муҳокама этишга имкон яратади.

Қонунчилик Парламент ва унинг аъзоларини ижроия ҳокимиятининг ортиқча таъсиридан сақлашга интилади. Жумладан, мана шу мақсадда парламентарийлик ваколатларини ўташ билан бир вақтда белгиланган бошқа давлат лавозимларида ёки давлат тизимининг ваколатли ўринларида фаолият олиб бориш тақиқлаб қўйилган. Масалан, Сайлов кодексига биноан, Миллий ассамблеяда депутатлик ваколат муддатини ўтаётган шахс бир вақтнинг ўзида сенатор ҳам бўлиши, депутат ёки сенатор ўринбосари вазифасини бажариши, иқтисодий ва ижтимоий кенгаш аъзоси сифатида, Ҳукуматнинг денгизорти ҳудудлар бўйича кенгаши аъзоси сифатида, сайлов орқали олинадиган биттадан ошиқ мандат ёхуд лавозимда ва ҳоказоларда фаолият юритиши мумкин эмас. Бу қоидаларнинг йўлга қўйилишидан на фақат парламентарийларнинг мустақиллигини таъминлаш, балки уларнинг ўзларини парламент ишига тўла бахш эта билишлари учун имкон яратиб бериш ҳам кўзда тутилган.

58-1100 рақамли Ордонансга мувофиқ, тинчлик даврида парламентарийлар ҳарбий хизмат ўташга мажбур эмаслар, улар ҳарбий хизматни кўнгилли тарзда ўташ истагини билдирган ҳолда, хизмат ўташ жараёнида парламент муҳокамаларида иштирок этмайдилар. Овоз беришда эса, фақат юқориди тилга олинган тарзда — ишончли вакил орқали иштирок этишлари мумкин. Уруш даври ёки уруш ҳавфи таҳдид солиб турган даврда эса, сафарбар қилинган, ёхуд ҳарбий хизмат ўташ юзасидан шартнома тузган парламентарийлар ўз мандатларини сақлаб қоладилар. Жанговор қаҳрамонлик ёки шунга тенглаштириладиган иш кўрсатгандан ташқари ҳолларда парламентарийлар давлат нишонлари ва мукофотлари билан тақдирланмайдилар.

Француз парламентарийлари ўз вазифаларини бажариш жараёнида овозга қўйилган масала юзасидан берган овози ёки билдирган фикри туфайли тақибга олиниши, қидирувда бўлиши мумкин эмас. Парламентарийлар томонидан қилиниши мумкин бўлган жиноий иш ёки маъмурий тартиббузарлик ҳақида шунини айтиш мумкинки, улар учун Конституциянинг 26-моддаси, охириги уч бандида дахлсизлик кафолатланган. 1995 йил августида Конституцияни қайта кўриб чиқиш натижасида дахлсизлик кафолати сезиларли даражада камайтирилган. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари исталган пайтда парламентарийларни маълум бир маънода «ўрганиб чиқиши» мумкин. Аммо парламентарийни ҳибсга

олиш ва унинг озодлигини чеклаш бўйича чоралар фақат парламентарийнинг ваколат муддати тугаб, орадан камида бир ой ўтгачгина, амалга оширилиши мумкин.

Депутат янги декларацияни тақдим этади ва шу декларация асосида палата бюроси юз берган ўзгаришни баҳолайди. Депутатлик ваколати муддатидан олдин тугаган ҳолда (депутат вафот этган ҳол бунга кирмайди) янги декларация ваколат муддати тугагандан сўнг 15 кун ичида тақдим этилади. Бу декларациялар сиёсий ҳаётнинг молиявий ошқоралиги бўйича Комиссияга жўнатилади ва бу Комиссия парламентарий ваколат муддатининг боши ва охирида декларацияларни қиёслайди.

Судлов соҳасида Парламент афв этиш ҳуқуқига эга. Парламент Олий адолат суди ва Республика Адолат Судида олий лавозимларни эгаллаб турган шахсларга қўйилган айбловларни ўрганиб чиқиш мақсадида суд органларини тузади ва, айтиб ўтилганидек, давлатга ҳиёнат айблови билан Президентни Олий адолат судига топшириши мумкин.

Палаталарнинг ваколати муддати ва миқдорий таркиби масалалари юзасидан Конституциянинг 25-моддаси органик қонунларга ишора қилади. Органик қонунларнинг тегишли қоидалари Сайлов кодексига киритилган. Унда белгиланган тартибга кўра, Миллий ассамблея беш йил муддатга сайланиб, ҳар галги сайловларда тўлиқ янгиланади. Мазкур кодексга кўра, сенаторлар тўққиз йиллик муддат билан сайланадилар ва Сенат таркиби ҳар уч йилда умумий таркибнинг учдан бир қисми миқдорида янгиланиб боради. Метрополия департаментларида ва денгизорти департаментларда 577 нафар депутат ва 305 нафар сенатор сайланади.

Франция парламентида комиссияларнинг икки хил тури мавжуд — доимий ва махсус комиссиялар. Шунингдек, яна бошқа икки хил турдаги — назорат ва тергов комиссиялари ҳам тузилиши мумкин.

Конституцияга мувофиқ, Франция парламентининг ҳар иккала палатаси 6 тагача доимий қўмита тузиши мумкин. Ҳозирда, Миллий ассамблеяда қуйидагича қўмиталар тузилган: маданий ишлар бўйича, оила ва ижтимоий муносабатлар бўйича, халқаро муносабатлар бўйича, миллий муҳофаа ва қуроли кучлар бўйича, молиявий ишлар, иқтисод ва режалаштириш бўйича, конституцион актлар, қонунчилик ва умумий бошқарув бўйича, ишлаб чиқариш ва савдо бўйича.

Ҳар бир қўмита раис, ўринбосарлар ва котиблардан иборат таркибдаги ўз бюросини тузади. Қўмитанинг фаолият жараёни фақат унинг аъзолари ваколатлари билан бошқарилади. Бироқ палата йиғини пайтида қўмиталар ўз учрашувларини фақат Миллий ассамблея томонидан уларга, кечиктирмасдан кўриб чиқиш

ёки кун тартибига киритиш учун топширилган масалалар бўйичагина ўтказадилар.

Сенат ҳам ўз навбатида бир неча доимий қўмитага эга: маданий муносабатлар бўйича, иқтисодий муносабатлар ва режалоштириш бўйича, халқаро муносабатлар, миллий мудофаа ва қуролли кучлар бўйича, ижтимоий муносабатлар бўйича, молиявий ишлар, бюджет назорати ва миллий ҳисоб-китоблар бўйича, конституциявий актлар, қонунчилик, процессуал қонун-қоидалар ва умумий бошқарув бўйича.

Шунингдек, Сенатда, муваққат тарзда, бирон-бир масала юзасидан тергов олиб бориш мақсадида тергов қўмиталари, бирон-бир матнни экспертизадан ўтказиш мақсадида махсус қўмиталар тузилиши мумкин.

Сенат раиси мазкур палата таркибининг ҳар галги қисман ўзгаришида, яъни ҳар уч йилда янгидан сайланади. Ҳукумат қонун лойиҳаларини, одатда, Миллий ассамблеяга тақдим этишни афзал билади, бироқ қонун бўйича, (молиявий масалалар бўйича қонун лойиҳалари бундан мустасно) аввал Сенатга тақдим этиш ҳам мумкин. Қонун лойиҳалари ва қонунчилик бўйича таклифларни муҳокама қилиш жараёни Сенатда ҳам худди Миллий ассамблеядаги кабидир. Қонун лойиҳаси қонун сифатида қабул қилиниши учун ҳар иккала палата томонидан маъқулланиши лозим. Миллий ассамблеядан фарқли ўлароқ, Сенат Ҳукумат дастурини маъқуллашдан бош тортиш ёки Ҳукуматга ишончсизлик билдириш орқали Ҳукуматни ағдариб ташлаш имкониятига эга эмас. Бош вазир Сенатдан Ҳукуматнинг умумий сиёсати тўғрисидаги декларацияни маъқуллашни сўраш ҳуқуқига эга. Сенатни Республика Президенти тарқатиб юбора олмайди.

Бирон-бир қонун лойиҳаси юзасидан палаталар орасида келишмовчилик содир бўлган ҳолларда, Бош вазир ташаббуси билан Парламентда ҳар икки палата — Миллий ассамблеядан ва Сенатдан — 7 тадан вакил иштирокида қўшма паритар қўмита тузилиши мумкин.

Қўшма паритар қўмита кўриб чиққан қонун лойиҳаси масаласи ҳал этилган пайтдан бошлаб, ўз ишини тўхтатади. Қўшма паритар қўмиталарнинг сони ҳар йили ҳар хил бўлиши мумкин.

Қўмита йиғилишларида вазирлар иштирок этишлари мумкин. Вазирларнинг сўзи тингланиши зарур, лекин масалани овозга қўйиш жараёнида вазирлар ҳозир бўлмаслиги керак. Миллий ассамблея алоҳида ўзи, ёки Сенат билан биргаликда офислар ва делегациялар ҳам тузиши мумкин, уларнинг вазифасига Парламентни муайян аниқ масалалар бўйича ахборот билан таъминлаб бориш киради.

Парламент назорати

Франция Парламенти Ҳукумат фаолияти устидан назоратнинг интерпелляция шаклидан ташқари, маълум бўлган барча шакллари қўллайди. Бундай назорат шакллари икки гуруҳга ажратиш мумкин:

оммавий чиқишларни мустасно қилган ҳолда, Ҳукуматга нисбатан бевосита санкция бўлмаган шакл;

ҳукуматни сиёсий жавобгарликка тортувчи бевосита санкцияли.

Биринчи гуруҳ ҳар иккала палата томонидан қўлланилади. Иккинчи гуруҳ эса, фақат Миллий ассамблея томонидан қўлланилади.

Амалиётда парламентарийларнинг вазирларга саволлари усули кенг қўлланилади. Вазирлар жавоб беришга мажбур. Аммо, уларнинг жавоблари палаталар томонидан санкциялар чиқарилишига олиб кела олмайди. Саволлар оғзаки ёки ёзма тарзда берилиши мумкин.

Назорат ва тергов комиссиялари муваққатлик хусусиятига эга. Уларнинг бир-биридан фарқи қуйидагилар: тергов комиссиялари маълум бир фактлар, воқеа ва ҳодисалар бўйича маълумот тўплайди, назорат комиссиялар давлат хизматлари ва давлат тасаруфига олинган корхоналарнинг маъмурий, молиявий, ёки техник фаолиятини текширади. Комиссия тегишли палата томонидан резолюция қабул қилиш йўли орқали тузилади.

Тергов комиссияси ўз ишини олиб бориш жараёнида суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такрорлаш ҳуқуқидан маҳрумдир. Комиссиялар ўз фаолиятлари натижаси тўғрисида тегишли палатани хабардор қиладилар.

Парламентнинг назорат қилиш ваколатлари петиция (арзнома) ҳуқуқи билан ҳам боғлиқдир. Петиция алоҳида шахслардан келиб тушадиган арзнома бўлиб, палата раисига парламентарий томонидан ҳам топширилиши мумкин. Бу ҳолда у петициянинг четига имзо қўяди, керакли жойга узатгани ҳақида ёзиб қўяди.

Петицияда арзчининг тураржойи кўрсатилган ва имзоси чекилган бўлиши лозим. Петиция ваколатли комиссияга йўлланилади, комиссия маърузачи тайинлайди. Миллий ассамблеяга ҳар йили бир неча ўнлаб петиция тақдим этилади холос. Франция парламентида петицияларни кўриб чиқиш жараёни оғир ва кўппоғонали эканлиги равшан. Таққослаш учун айтиш мумкинки, ГФР Бундестагига ҳар йили бир неча минг петиция келиб тушади.

1973 йили Францияда, энг аввал скандинавия мамлакатларида кейинчалик, дунёнинг кўпгина мамлакатларида ташкил этилган омбудсман институтига ўхшаш, парламент воситачиси

лавозими ташкил этилган. Парламент воситачиси (медиатор) вазирлар кенгашининг декрети билан олти йилга тайинланади. Медиатор арзномаларни тўғридан-тўғри фуқаролардан олмайди. Арзномалар аввало депутатлар ва сенаторларга йўлланилади, улар эса, парламент воситачисига топширадилар. Уз қўли остидаги бир неча ҳодимга раҳбарлик қилувчи парламент воситачиси мазкур арзномалар юзасидан қарор қабул қилади. Маълум масалалар ҳал қилинишида медиаторнинг аралашувини лозим деб билган парламент аъзолари бевосита ўзлари мурожаат қилишлари ҳам мумкин. Парламент воситачиси ўз фаолияти тўғрисида ҳар йили парламентга ёзма равишда ҳисобот йўллайди. Унинг ваколатлари чекланган, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича ўз ҳуқуқларига эга эмас. Парламент воситачиси тўғрисидаги 1973 ва 1976 йиллардаги қонунларда бундай дейилган: «Парламент воситачиси арзномани асосли деб билган ҳолда, унда кўтарилган масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган тавсияларни беради ва масалани ҳал қилиш учун лозим бўлган ҳолларда, тегишли органнинг фаолиятини яхшилаш ҳақида таклифлар киритади».

Кўмиталар қонунчилик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган масалалар бўйича машваратлар (учрашувлар) ўтказдилар. Кўмита машваратларида ҳукумат вакиллари кўмита аъзоларининг саволларига жавоб берадилар. Бундай машваратлар кенг жамоатчилик учун очиқ тарзда, матбуот вакиллари иштирокида ўтказилиши мумкин.

Қонунга мувофиқ, Миллий ассамблея депутатлари ишончсизлик билдириш ва танбеҳ резолюцияси қабул қилиш орқали Ҳукуматни истеъфога чиқишга мажбур қила олишлари мумкин. Бироқ танбеҳ резолюциясини қабул қилиш жараёни ҳукумат фойдасига ишловчи бир қанча процессуал қоидалар билан қаттиқ чеклаб қўйилган. Биринчидан, танбеҳ резолюциясини парламентга киритиш ҳуқуқи ҳар бир парламентарий учун берилмаган. Бундай ҳуқуқ Миллий ассамблеянинг камида ўндан бир қисмини ташкил этувчи депутатлар гуруҳигагина берилган. Иккинчидан, бундай резолюцияни, у парламентга киритилганидан сўнг 48 соат ўтгачгина овозга қўйиш мумкин. Учинчидан, бу резолюция қабул қилиниши учун Миллий ассамблея депутатларининг мутлақ кўпчилик овози талаб этилади. Бунда фақат танбеҳ резолюциясини қабул қилиш учун берилган овозларгина саналади. Бу қоида туфайли овоз беришдан тийилган депутатлар ҳам ўз-ўзидан қарши овоз берган депутатлар қаторига қўшилади. Тўртинчидан, хоҳ бу навбатдаги сессия йиғилиши бўлсин, хоҳ фавқулодда йиғилиши бўлсин, резолюция муаллифларига худди шундай резолюцияни мазкур сессия мобайнида киритиш тақиқ-

ланади. Лекин, депутатлар танбеҳ резолюциясини ишонч ҳақидаги масала қўйилишига жавобан киритсалар, тақиқланмайди.

Шундай қилиб, Ҳукумат, Миллий ассамблея таркибида кучлар нисбатини эътиборга олган ҳолда, депутатларга танбеҳ резолюциясини киритиш ҳуқуқини бериб, ишонч масаласини олдинга суриши ва шулардан фойдаланиб, ўзига «имтиёзли тартиб» яратиб қолиши мумкин.

Ҳукуматга ишонч ҳақида овоз беришга элтувчи қандайдир бошқа расм-русумлар Конституцияда кўрсатилмаган.

Парламент ваколатларига яна уруш эълон қилиш ва қамал ҳолатини жорий этиш ҳам киради. Аммо, уруш олиб боришнинг ҳозирги замон усуллари бу ваколатлар аҳамиятини жуда камайтириб юборган. Мамлакатга хужум қилинганида ҳукумат ҳеч кечиктирмасдан зарур чора-тадбирларни кўриши лозим ва бу ҳолда, парламент содир этиб бўлинган факт билан юзма-юз қолади. Республика Президенти «давлатнинг мустақиллигига, ҳудудий яхлитлигига, Ҳамжамиятлар аҳднолари ва шартномаларига амал қилинишига кафил» ва «қуролли кучларнинг олий қўмондони» сифатида (Конституциянинг 15-моддаси) мамлакат мудофааси учун зарурий чора-тадбирлар кўриши лозим.

Парламент расман давлат томонидан халқаро шартномалар тузилишини назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлса-да, амалда у мамлакат учун энг муҳим бўлган тинчлик, савдо-сотик, халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш ҳақидаги халқаро битимларни, давлат молиявий, давлат ҳудудида яшовчиларнинг шахсий ҳуқуқларига тегишли шартномаларни, давлат ҳудудини ўзгартириш, унинг маъмул бир қисмидан воз кечиш, алмаштириш ҳақидаги битимларни, ратификация қилади ҳолос. Бошқа халқаро шартномаларнинг ҳаммаси Республика Президенти томонидан ратификация қилинади. Палатага халқаро шартномани ратификация қилиш тўғрисидаги ёки ратификация қилиниши шарт бўлмаган битимни маъқуллаш тўғрисидаги қонун лойиҳаси топширилганида шартнома моддама-модда овозга қўйилмайди ва унинг моддаларига ўзгартиришлар, тузатишлар киритилмайди. Палата қонун лойиҳасини қабул қилиши, ёки лойиҳани қайтариши, ёхуд ратификация муддатини кечиктириш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Француз парламентининг судлов ваколатлари чекланган. Бу ваколатларга афв эълон қилиш ва Олий адолат палатасини тузиш киради. Олий адолат палатаси, давлатнинг олий лавозимларини эгаллаб турган шахслар — Республика Президенти томонидан давлатга хиёнат, ҳукумат аъзолари давлат хавфсизлигига қарши фитна уюштириши, шунингдек ўз вазифаларини бажариш жараёнида жиноят ёки ноҳўя иш қилганлиги масалалари

юзасидан адолат ўрнатиш мақсадида, парламент томонидан шакл-лангирилади.

Олий адолат палатаси 24 нафар доимий судья ва уларнинг 12 нафар ўринбосаридан ташкил топади. Миллий ассамблеянинг ҳар гал янги сайланишидан сўнг, биринчи йиғилишдан кейинги бир ой ичида палата 12 нафар доимий судьяни ва 6 нафар судья ўринбосарини сайлайди. Сайлов яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Сайланувчилар ҳар иккала палатанинг кўпчилик овози билан сайланадилар. Ваколатлари у ёки бу сабабларга кўра муддатидан илгари тўхтаган доимий судьялар ва уларнинг ўринбосарлари ўрнига бошқаларини сайлаш ҳам худди юқорида айтилган тартибда ўтказилади. Палата Олий адолат палатасининг раисини ва унинг икки ўринбосарини сайлайди. Бешинчи Республикада ҳали Олий адолат палатаси фаолият юритмаган.

1958 йилги Конституциянинг 16-моддасига асосан, мамлакатда фавқулодда ҳолат Республика Президенти томонидан эълон қилинади. Бу — давлат раҳбарининг шахсан ўзига тегишли ҳуқуқ. Бундай ҳолат Республиканинг институтлари, давлатнинг халқаро мажбуриятларининг бажарилиши жиддий ва бевосита таҳдид остида қолган чоғда, давлат ҳокимиятининг конституцияга мувофиқ тузилган органлари меъёрий даражада фаолият кўрсатолмай қолган ҳолларда эълон қилинади. Республикани Президентини мамлакатда фавқулодда ҳолат эълон қилишдан олдин Бош вазир, Парламент палаталарининг раислари ҳамда Конституциявий кенгаш билан маслаҳатлашиб олади. Президент мамлакатда фавқулодда ҳолат эълон қилиш ҳақида нома йўллаш билан халқни бундан хабардор қилади. Бундай ҳолларда, Президент аҳволга қараб, барча зарурий чора-тадбирларни кўради. Булар асосида Конституцияга мувофиқ тузилган органлар ўз вазифаларини бажариши учун зудлик билан шароит яратиб бериш мақсади ётади. Юқорида тилга олинган ҳолларда ҳам Парламент тўла ҳуқуқ билан йиғилади ва тарқатиб юборилиши мумкин эмас. Бу қоида фавқулодда катта аҳамиятга эга бўлиб, Республика Президенти ўз ваколатларини ғаразли мақсадларда суистеъмол қилишига йўл қўймаслик учун киритилган. Конституциянинг юқорида тилга олинган 16-моддаси Бешинчи Республикада фақат 1961 йили Жазоирда юз берган кўзғолон туфайли қўлланилган, ўшанда Президент фармони ва қарори билан полициянинг ҳуқуқлари сезиларли тарзда оширилиб, фуқароларнинг ҳуқуқлари бирмунча чекланган. «Жазоир кўзғолончиларини моддий жиҳатдан бевосита ёки билвосита қўллаб-қувватлаётган шахслар»ни маъмурий ҳибсда ушлаб туриш муддати Ички ишлар вазири қарори билан 15 кун қилиб белгиланган; бирмунча камроқ ҳуқуқлар префектларга бе-

рилган. Матбуот фаолияти учун ҳам чеклашлар киритилган: баъзи бир нашрлар ёпиб қўйилган. Республика Президенти томонида қуйидаги махсус судлар ташкил этилган: кичик зобитлар ва оддий ижрочилар ишларини кўриб чиқувчи махсус ҳарбий суд, оддий ҳарбий судларнинг ваколат доирасига кирувчи, лекин Ҳукумат нуқтаи назаридан олиб қараганда алоҳида аҳамият касб этувчи муҳим катта ишларни кўриб чиқиш учун Махсус олий зобитлик суди. Давлат раҳбари қуролли кучларнинг кўплаб зобитларини лавозимларидан четлаттирган. Бир қатор фуқаролик органлари амалдорларининг кафолатлари чекланган. Масалан, буржуазия давлатларида суд ҳокимияти мустақиллигининг кафолати бўлмиш асосий принцип - судьяларнинг алмаштирилмаслиги- Президентнинг 1961 йил 26 апрелдаги қарори билан 1961 йилнинг 1 майига қадар бекор қилинди, шунингдек, ҳарбий амалдорларнинг ҳам кафолатлари чекланди.

Франция қонунчилигида мамлакатда фавқулодда ҳолатнинг яна бир тури маълум. 1955 йилнинг 3 апрелидан бери амалда бўлиб келаётган қонунда бундай ҳолат мамлакатда оммавий тартиб жиддий равишда бузилганида ёки бирон офат юз берган пайтларда мамлакат ҳудудининг барча қисми ёки маълум бир қисмида жорий этилиши кўзда тутилади. Бундай ҳолларда фавқулодда ҳолат Вазирлар кенгаши қарори билан 12 кундан кўп бўлмаган муддатга эълон қилинади. Бу муддат фақат қонун билан маълум бир муддатга узайтирилиши мумкин. Фавқулодда ҳолат муддатини узайтириш тўғрисидаги қонун Миллий ассамблея тарқатиб юборилганидан ёки Ҳукумат истеъфога чиққанидан кейин 14 кун ўтгач, ўз кучини йўқотади. Фавқулодда ҳолат тўғрисидаги қонун ёки декрет маъмурий ҳокимият органларига (Ички ишлар вазирига, ҳозирда Республика комиссарлари деб юритилаётган префектларга) тинтувлар ўтказиш, матбуотни ва оммавий ахборот ҳамда маданият воситаларини (шу жумладан кино ва театрларни) назорат қилиш бўйича ваколатлар беради. Бу ҳолда Парламент юқорида тилга олинган фавқулодда чоратадбирларни бекор қилиш ёки уларни давом эттириш борасида муҳим ваколатга эга бўлади. Мамлакатда қамал ҳолати уруш эълон қилинганда ёки қуролли кўзғолон ҳолларида жорий этилади. Бундай ҳолатда ҳокимиятнинг барча фуқаролик органлари ва полиция ҳарбий ҳокимият қўли остига топширилади. Қамал ҳолати ҳақида Республика Президентининг қарори вазирлар кенгашига киритилади, бундай ҳолатнинг узайтирилиши фақат Парламентга боғлиқ. Шундан келиб чиқиб, зарур бўлганида Парламентнинг фавқулодда сессияси чақирилади.

Парламент расм-русумлари ва қонунчилик жараёни

Ўзининг 34-моддасида қонунлар Парламентда қабул қилинишини белгилар экан, Конституция қонунчилик борасида Парламентнинг фаолият доирасини Президент ва Ҳукуматга тегишли бўлган регламентар ҳокимият фаолияти доирасидан ажратиб ҳам берган.

Франция парламенти уч хил қонун қабул қилади, булар оддий қонунлар, органик қонунлар ва Конституцияни ўзгартирувчи қонунлардир. Парламент қайси масалалар бўйича қонунчилик иши олиб боришини Конституция билан белгилаб берилиши Бешинчи Республика тизимининг ўзига хос томонларидан биридир.

Парламент томонидан қабул қилинадиган қонунлар воситасида куйидаги масалалар тамойилларининг асослари белгиланади: умумий миллий мудофаани ташкил этиш; маҳаллий маъмурий бирликларни, уларнинг ваколатларини ва даромадларини эркин бошқариш; таълим, хусусий мулк тизими, моддий ҳуқуқ ва фуқаролик бурчлари ва савдо-сотиқдаги мажбуриятлар; меҳнат ҳуқуқи, касаба уюшмалари ҳуқуқи ва ижтимоий таъминот. Шунингдек, молиявий қонунлар махсус органик қонунда мужассам этилган шарт-шароитларни эътиборга олган ҳолда, давлатнинг даромад ва харажатларини, дастурий қонунлар эса, давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий фаолияти мақсадини белгилаб бериши кўзда тутилади. Шу билан бирга, органик қонун воситасида Конституцияда кўзда тутилган юқоридаги масалаларга қўшимчалар ва аниқликлар киритилиши мумкин. Бундай органик қонунлар шу кунгача ҳали қабул қилинмаган.

Парламентнинг қонунчилик ваколатларининг чекланиши худди қонунчилик меъёрлари ва тамойиллари ўртасидаги фарқлар каби, амалий аҳамият касб этмайди, негаки Ҳукумат парламентдаги кўпчилик овозга таяниб иш кўради. Юқорида айтиб ўтилган чеклаш Парламентнинг аҳамиятини камайтириш учун изчилик билан интилиш натижасида эмас, балки Ҳукуматнинг самарали фаолият юритишига имкон қадар кенгроқ майдон яратиш мақсадидан келиб чиққан.

Бироқ шу нарсани таъкидламаслик мумкин эмаски, бу катта самарадорлик айнан Парламентнинг ваколати ҳисобига эришилаяптики, парламентнинг ҳукуматни қўллаб-қувватлаши мустаҳкам бўлмаган ҳолатларда аҳамият касб этади.

Конституция матнидан «қонидани ўрнатиш» ва «асосий принципларни белгилаш» формулалари ўртасидаги фарқ жуда равшан эмас. Француз парламенти амалиётдаги Конституцияни ўзгартириш ҳуқуқига эга. Айнан ана шундай процедура учун мавжуд

89-модда қуйидаги тартибни назарда тутати. Амалиётдаги Конституцияга ўзгартиришлар парламент аъзолари ва Бош вазир тақлифига биноан Президент томонидан амалга оширилади.

Қонунчилик ташаббускорлиги Бош вазир ва парламент аъзоларига тегишли. Республика Президенти расман бундай ташаббускорлик ҳуқуқига эга эмас. Ҳукумат қонун лойиҳалари бир ёки бир неча вазирликларнинг тегишли хизматлари томонидан тайёрланади. Қонунчилик тақлифлари бир ёки бир неча парламент аъзолари томонидан, фракциялар ёки депутатлар аъзо бўлган палата бюроси фракцияси орқали олиб чиқилади. Депутатлар ўзларининг ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқидан жуда фаол фойдаланадилар.

Бош вазир қонун лойиҳаларини, депутатлар қонун тақлифини тақдим қилади. Қонун лойиҳаси биричи бўлиб ҳукуматнинг маслаҳат органи сифатида Далат кенгашида кўрилади, сўнгра Вазирлар маҳкамасида муҳокама қилинади ва ундан кейингина палаталардан бирининг бюросига юборилади, шу билан бирга молиявий қонун лойиҳалари авваламбор Миллий ассамблеяга юборилади (2-бўлим, 29-модда). Депутатларнинг қонун тақлифлари, ҳамда ўзгартиришлар ушбу қонунларни қабул қилиш натижасида оммавий ресурслар қисқариб ёки ошиб кетадиган бўлса, бу қонунлар қабул қилинмайди (4-модда). Бу вазият депутатларни масъулиятсиз, популистик ташаббуслар билан чиқишига қаршилик қилади. Палаталар регламентига мувофиқ ҳукумат ўзининг қонун лойиҳасини Парламент томонида мутлақ қабул қилингунга қадар хоҳлаган пайтда қайтариб олиши мумкин, қонун тақлифи эса депутатлар томонидан (агар у бир гуруҳ депутатлар томонидан тақлиф қилинган бўлса, унда биринчи бўлиб йўл кўйганлар томонидан) фақатгина биринчи ўқишга қадар қайтариб олиниши мумкин. Палата томонидан қайтарилган қонун тақлифи қайтадан бир йилдан кейингина кўйилиши мумкин.

Қонун лойиҳаси ёки қонун тақлифи ҳақида палатанинг оммавий йиғинида маълум қилинади. У махсус ёки доимий комиссияга тақдим қилинади.

Миллий ассамблеяда қонун лойиҳаси ёки қонун тақлифининг муҳокамаси бошлангунга қадар киритилган ҳужжат муҳокамасининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида дастлабки масала кўтарилиши мумкин. Бундай ҳолатда Конституцияда мавжуд зиддиятларни далил сифатида келтириш ёки умуман муҳокаманинг долзарблигини шубҳа остига қўйиш мумкин. Дастлабки масалага нисбатан киритилган тақлифларни қабул қилиш ҳужжатни бекор қилади. Қўйилган масала муҳокамаси жараёнида фақат унинг муаллифи, қарама-қарши фикрга эга битта нотик, ҳукумат ёки

масалани жиддий ўрганган комиссия докладчиси сўзга чиқиши мумкин.

Одатда, дастлабки масалалар муҳокамада бекор қилинади, бироқ, шундай ҳам бўлиб турадики, улар маъқулланади ҳам. Бу кўпинча палата томонидан вақтни чўзиш ёки (позитив дастлабки масала деб номланадиган) қонун лойиҳасини яхшилаш мақсадида амалга оширилади. Шундай бўлсада, дастлабки масала — хориж қонунчилигида тан олинган оддий қонунчилик жараёни ҳисобланади.

Биринчи ўқишда комиссия доклади бўйича умумий баҳс-мунозара ўтказилади, бандлар муҳокамаси ва умумий овоз бериш жараёнлари кечади, биринчи ўқишдан сўнг тасдиқлангач, ҳужжат бошқа палатага узатилади. Ундан қайтганидан сўнг иккинчи ўқиш амалга оширилади, зарурат бўлса учинчи, тўртинчи ва ҳ.к. ўқишлар ҳам бўлади.

Матнга тегишли бандлар ўзгартиришлари матндан кейин муҳокама қилинади, бандларга овоз берилгандан кейин матн бўйича овоз берилади. Фақатгина палата бюроси томонидан киритилган ўзгартиришлар муҳокама қилинади. Ўзгартиришлар киритиш жараёнида биринчи бўлиб матнни бекорга чиқарувчи ўзгартиришлар, сўнгра у ёки бу даражада матн мантиғига қарама-қарши ёки тўлдириш нуқтаи назаридан келиб чиқиб фарқланувчи ўзгартиришлар муҳокама қилинади. Ҳукумат ёки комиссия ўзгартиришлари биринчи навбатда муҳокама қилинади.

Киритилаётган ўзгартиришлар сони жуда сезиларли. Масалан, еттинчи легислатура даврида (1981—1986 йиллар) Миллий ассамблеяда 524 та қабул қилинган қонунга 15711 ўзгартириш, ёки ўртача битта қонунга 30 ўзгартириш таклиф қилинган эди. Худди ана шундай нисбат саккизинчи (1986—1988 йиллар — 174 қонунга 4334 ўзгартириш) ва тўққизинчи (1988—1993 йиллар — 456 қонунга 12273 ўзгартириш) легислатураларда ҳам кузатилган эди. Қизиғи шундаки, 60% ўзгартиришлар доимий комиссияларнинг ўзлари томонидан киритилган, 20% эса — ҳукумат томонидан. Баъзи оддий депутатлар томонидан киритилган ўзгартиришлар, аслида, ҳукумат ташаббуси билан амалга оширилган эди.

Ҳукумати талабига биноан, палата муҳокама қилинаётган ҳужжат учун ёки ҳукумат томонидан таклиф қилинган ёки қабул қилинган ўзгартиришларни ҳам ҳисобга олган ҳолда, унинг баъзи қисмлари бўйича овозга қўйиш керак (Конституциянинг 3-бўлими, 44-модда). Бу процедура қуршов овози дейилади ва ҳукуматга ҳар қандай вақтда баҳс-мунозарани тўхтатиш имконини беради.

Агар бир палата иккинчи палатада биринчи ўқишда қабул

қилинган матнни маъқулласа, у ҳолда матн Президентга юборилади. Агар бир палата томонидан матнга ўзгартиришлар киритилса, юқорида таъкидланганидек, иккинчи ўқиш учун нариги палатага юборилади, шунинг билан, бошқа палата томонидан маъқулланган матн бошқа ўзгартирилиши мумкин эмас.

Модомики, бўлажак қонунчилик ҳужжатининг матни жуда узоқ вақт палаталар орасида юриши мумкин экан («челнок» — бориб-келаверадиган), Конституциянинг 45-бандида бу жараён Ҳукуматнинг ташаббусига биноан тўхтатилиши назарда тутилган. Агар ҳужжат ҳар қайси палатада икки ўқишда ёки ҳар бир палатада бир ўқишда қабул қилинмаса Ҳукумат масалани кечиктириб бўлмаслигини маълум қилиши ва Бош вазир баҳсли масалалар юзасидан янги матнни ишлаб чиқиш мақсадида тенг аралаш комиссия чақирishi мумкин. Бу матн палаталарга тақдим этилади ва унга ўзгартиришлар Ҳукуматнинг розилигисиз киритилиши мумкин эмас. Барибир бу нарса амалга ошмаса, ҳар икки палатада янгидан ўқилгач (оммавий эълон) Ҳукумат Миллий ассамблеядан охириги қарорни қабул қилишни талаб қилиши мумкин. Миллий ассамблея аралаш комиссия ишлаб чиққан матнга қайтиши ёки Сенат ўзгартиришлари ҳисобга олинган ўзининг охириги матнига қайтиши мумкин.

Парламент палаталари томонидан қабул қилинган, қонун лойиҳаси промўльгация (оммавий эълон) учун Республика Президентига узатилади. Бироқ, давлат раҳбари парламентдан қонунни бутунлай ёки унинг баъзи бандларини қайта кўриб чиқишни талаб қилиши мумкин. Бундай қайта кўриб чиқишдан бош тортиш мумкин эмас. Бундай ҳолатда Ассамблея раиси ассамблея аъзоларига давлат раҳбари ўз ҳуқуқидан фойдаланилганлигини тушунтиради. Палата ушбу қонунни қайтадан кўриш учун шу қонун билан шуғулланган комиссияга юборишни ёки бирон-бир бошқа комиссияга юборишни қарор қилади. Комиссия палата томонидан ўрнатилган, 15 кундан узоқ бўлмаган муддат ичида қарор киритиши лозим. Бу қонун лойиҳаси ҳақида сенат раисига маълумот берилади.

Лойиҳаларни ва узвий боғлиқ қонунларни ўтказиш хусусиятлари Конституциянинг 46-бандида белгиланган. Палатада муҳокама қилиш ва овоз бериш қонун келгач, 15 кун ичида ўтказилади, агар палаталар ўртасида келишув йўқ бўлса, биз юқорида тилга олгандек, Миллий ассамблея охириги ўқишда аксарият овоз билан қонунни қабул қилади, бу процедура конституциянинг 45-бандида назарда тутилган. Агар узвий қонун сенатга ҳам тааллуқли бўлса, унинг розилигисиз бу қонун қабул қилиниши мумкин эмас. Нима бўлганда ҳам, 1958 йилда тузилган Конституциявий кенгаш узвий қонунларнинг конституцияга мувофиқлиги

нуқтаи назаридан оммавий эълонга қадар назорат қилади ва парламент томонидан палаталар регламентини назарда тутати. Оддий қонунларни оммавий эълонга қадар кўриш жараёни ихтиёрий равишда Республика Президенти, Бош вазир, палата раислари, 60 депутат ва 60 сенат талабига биноан амалга оширилади. Конституциявий кенгаш бир ой муддат мобайнида қарорини маълум қилади. Қонун тезкорлигини маълум қилган ҳукуматнинг талабига биноан бу муддат саккиз кунгача қисқариши мумкин. Кенгаш сўрови 15 кунга тенг оммавий эълон муддатида тўхтатилади. Конституциянинг ҳалқаро битимларга мувофиқлигини талаб қилиш ҳуқуқига Республика Президенти, Бош вазир ва парламент палаталари раислари эга. Ҳозирги пайтда оддий қонунларнинг конституцияга мувофиқлиги жуда кенг қўлланиладиган процедура ҳисобланади.

Агар Конституциявий кенгаш қонуннинг бирон-бир вазиятини конституцияга хилоф, деб эълон қилса, қонун оммавий эълон қилиниши мумкин эмас; Кенгаш қарорининг нашр этилиши оммавий эълон муддатини тўхтатишни бекор қилади. Агар Кенгаш бутун қонунни конституциявий эмас, деб эълон қилса, оммавий эълон қилинмайди. Агар Кенгаш қонун таркибининг баъзи бир қисмларини конституцияга зид деб эълон қилса, бутун қонундан ажралмаслигини аниқламасдан Республика Президенти кўрсатилган меъёрларни истисно қилган ҳолда қонунни оммавий эълон қилиши ёки қайта кўриб чиқилишини талаб қилиши мумкин. Парламент томонидан ҳукуматга вакиллар юбориш Конституциянинг 38-моддасида назарда тутилган. Делегация муддати маълум вақт билан чегараланади. Ҳукумат томонидан делегацияга қонун лойиҳасининг тақдимотига қадар у (қонун ё делегация) бўйича Давлат кенгашининг ҳулосаси сўралади. Бу ордонанслар (ҳукумат қарори) ўз ҳақиқийлигини йўқотади, агар қонун лойиҳаси муаккал қонунда кўрсатилганидек ўз муддати мобайнида парламентга тасдиқлаш учун олиб кирилмаса. Муддатнинг ўтиши билан парламент томонидан ҳукуматга ордонанслар нашр қилиш учун тақдим қилинганда ордонанслар фақат қонун чиқариш йўли билангина ўзгартирилиши мумкин. Бирон-бир соҳани бошқарувини ҳукуматга бериб, парламент унда муаккал қонунда кўрсатилган муддатга қадар қонунчилик билан шуғилланиши мумкин эмас. Амалиётда делегированиа жуда кам амалга оширилади. 1990 йил сентябр ойигача бундай делегация фақатгина 23 марта, асосан олти ой муддатга уюштирилди.

Конституциянинг 47-моддасига биноан молиявий қонун лойиҳалари ҳам ўзига хос ўтиш тартибига эга. Лойиҳа Миллий йигинга октябр ойининг учинчи сешанбасига қадар келиб тушиши керак ва у биринчи ўқишдан 40 кун муддат ичида ўтиши керак.

Сенат учун биринчи ўқишга 20 кун берилади. Агар Миллий ассамблея лойиҳани кўрсатилган муддатда қабул қилмаса, Ҳукумат Миллий ассамблеянинг тузатишларини ҳисобга олиш эҳтимоли билан уни 15 кунлик муддат ичида ўз фикрини айтиш шarti билан Сенатга узатади. Шундан сўнг Конституциянинг 45-моддасида назарда тутилган процедура қўлланилади. Агар парламент қонунни 70 кун мобайнида қабул қилмас экан, унда лойиҳа ҳолати Президент ордонанси фаолиятига киритилиши мумкин.

Агар Ҳукумат Парламентга бюджет лойиҳасини ўз вақтида олиб кирмаса, у парламентдан солиқлар йиғишга рухсат сўрайди ва қабул қилинган бюджет қисмларига мувофиқ декрет билан кредитлар очади.

Қонунларнинг оммавий эълон қилинганидан сўнг «Расмий хабарнома»да нашр қилинади. Парламент ва ҳукумат молиявий қонунларнинг ижросини Ҳисоб палатаси билан ҳамкорликда назорат қилиб боради.

Умумий процедура. 1955 йилга қадар Конституциянинг 28 банди Парламентнинг умумий давомийлиги 170 кундан зиёд бўлмаган иккита навбатдаги сессиясини назарда тутарди. Бу модданинг амалиётдаги таҳририга мувофиқ Парламент ўз ҳуқуқи доирасида навбатдаги сессияга октябрнинг биринчи иш кuni йиғилади ва июн ойининг охириги иш кuni тамомлайди. Шу билан бирга, ҳар бир палата навбатдаги сессия давомида 120 кундан ортиқ йигинни давом эттира олмайди. Унинг ўзи қайси ҳафталар йиғилишни белгилайди. Бош вазир жорий палатанинг раиси ёки аксарият аъзолари билан маслаҳатлашгач кўшимча йиғилиш кунлари тўғрисида қарор киритиши мумкин.

Конституциянинг 29-моддасига биноан навбатдан ташқари сессия Бош вазирнинг ёки Миллий ассамблеянинг аксарият депутатлари талабига биноан кун тартибидаги маълум масалаларни кўриб чиқиш мақсадида ўтказилиши мумкин. Агар у депутатларнинг талабига биноан чақирилган бўлса, кун тартибининг ҳал қилиниши биланоқ, 12 кундан узоқ бўлмаган муддатда ёпилади. Сессия ёпилишига бир ой қолган муддатда янги сессия чақиритиш ҳуқуқига фақатгина Бош вазир эга. Агар Парламент ўз ҳуқуқидан келиб чиқиб йиғина олмаса, у ҳолда навбатдан ташқари сессия Президентнинг декрети билан очилиб, ёпилади (Конституция, 3-модда).

58-1100 рақамли ордонанс икки палата ҳам Парижда йиғилишини назарда тутади, агар вазият тақозо қилиб, бошқа шаҳарда йиғилишга мажбур бўлса, Ҳукумат палаталар раислари билан келишилган ҳолда Президент ва Ҳукумат жойлашган яқинроқ жойда жойлаштиришга ҳаракат қилади.

Палата йиғилишини, ёпишни Бош вазир ёки ўзининг 1/10 аъзолари (Регламентга мувофиқ улуш мавжуд аралаш мандатлар рақамидан аниқланади) талабига биноан ўтказилиши мумкин. Юқорида зикр қилинган ордонансга мувофиқ палата қидирув ёки назорат комиссиясининг докладини тинглаш жараёнида махфий кўмита тузиши ва докладнинг бир қисмини ёки бутунлай нашр қилишни ман қилиши мумкин. Ҳукумат аъзолари иккала палата мажлисларига кириши ҳуқуқига эга ва ўзларининг талабларига биноан сўз олишлари мумкин, уларга Ҳукумат комиссарлари ёрдам беради (Конституция, 31-модда).

Француз парламентида икки хил сессия мавжуд — оддий ва фавқулодда. Оддий сессиялар ўтказиш вақти қаттиқ регламент остига олинган. 1958 йилдан буён парламент бир йилда икки марта йиғилади. Биринчи сессия 2 октябрда бошланади ва 80 кун давом этади, иккинчи сессия 2 апрел кuni очилади ва 90 кун давом этади. Давлат Конституцияси иккинчи сессияни 90 кундан «ошмаслигини» таъкидлар экан, сессия ундан қисқароқ бўлиши ҳам мумкин.

Фавқулодда сессия Бош вазир ёки Миллий ассамблея аъзолари ташаббусига биноан, оддий сессиялар вақтидан бошқа вақтда ва фақат маълум кун тартиби билан ўтказилиши мумкин. Улар Президент декрети билан очилади ва ёпилади. Депутатлар талаби билан чақирилган фавқулодда сессия 12 кун муддат доирасида чегараланади, бироқ Бош вазир талаби билан ўтказилган сессия чексиз — кун тартибидаги масалаларни кўриб чиққунга қадар давом этиши мумкин. Бош вазир ўтган фавқулодда сессия тугаши биланоқ, дарҳол янги сессия чақирishi мумкин, депутатлар эса — фақат бир ойдан сўнг.

Палата мажлиси оммавий тарзда кечади. Миллий ассамблея бюроси бош йўриқномасига биноан оммага меҳмонлар минбарларидан жой берилади, ва «бош кийимларисиз, ҳамда тинч ўтиришлари керак». Ўзининг розилик ёки норозилик аломатларини билдирган ҳар қандай шахс, тартиб-интизом учун масъул хизматчилар томонидан зудлик билан чиқариб юборилади. Баҳсларни бузган ҳар қандай шахс, агар асосли деб топилса, керакли ҳокимият органларига зудлик билан топширилади. Бир қанча шахс ўзи эгаллаган мансабидан келиб чиқиб, парламентга рухсат олишга ҳақлидир. Уларга парламентда аккредитациядан ўтган журналистлар; палата раиси ёки квестор рухсати билан киритилган шахс; парламентнинг собиқ аъзолари, Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш бюроси аъзолари, Конституциявий кенгаш раиси, Давлат кенгаши вице-раиси, префектлар, суд тизими ва прокуратурада юқори лавозимларда ишловчи шахслар ва б. киради. Парламент палаталари ишларининг очиқлигини баҳслар

ҳақидаги ҳисоботлар, ҳамда ОАВдаги хабарлар ҳам таъминлайди.

Палата, шунингдек, махфий комитет сифатида ҳам йиғилиши мумкин, яъни ёпиқ ҳолатда. Бундай ҳолатда омма мажлислар залидан чиқиб кетади, бироқ, стенографиялаш давом этади ва палата ҳисоботни тўлиқ ёки купюра тарзида нашр қилишни мақсадга мувофиқлиги масаласини ҳал қилади.

Палаталар сессияси 1800 йил январ ойида Наполеон Бонапарт томонидан ўрнатилган тантана кўринишида очилади ва раислар томонидан конференцияда ишлаб чиқилган кун тартиби асосида ўтади. Мажлис ўтган мажлиснинг протоколини тасдиқлаш ва раисларнинг бирон-бир хабарлари билан очилади. Палата раисларига уларнинг ўзлари раҳбарлик қилаётган палаталарнинг ички ва ташқи ҳавфсизлигини кузатиш масъулияти юклатилган. Улар лозим деб топсалар қуролли кучларни ва бошқа ҳокимият органларини чақиритишга боришлари мумкин. Мажлис залда тартиб-интизомни бузган парламентарийларга нисбатан тартиб-интизом чоралари қўлланилиши мумкин. Шундай қилиб, Миллий ассамблея депутатларига қуйидаги санкциялар қўлланилиши мумкин: 1) тартиб-интизомга чақиритиш; 2) протоколга киритиш орқали тартиб-интизомга чақиритиш; 3) танбеҳ бериш; 4) вақтинчалик мустасно қилган ҳолда танбеҳ бериш.

Парламентарийларни тартиб-интизомга чақиритиш палата раислари томонидан амалга оширилади.

Овоз бериш усуллари. Кворум ҳосил қилиш учун палата залларида ҳозир бўлган аъзоларининг мутлақ аксарияти овози етарли ҳисобланади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи депутатларга, ҳамда ҳукумат аъзоларига тарқатилади. Ҳукумат томонидан олдинга сурилган қонун лойиҳаси *projets de loi*, депутатлар томонидан илгари сурилган лойиҳа эса — *propositions de loi* деб номланади. Барча қонун лойиҳалари Миллий ассамблеяга юборилади ва у ерда рўйхатдан ўтказилади, ҳамда тартиб рақами берилади.

Сенаторлар ҳам қонунчилик ташаббусига эгалар. Ҳукумат қонун лойиҳаларини одатда миллий ассамблеяга топширишни лозим кўрсанда, қонун уларни биринчи бўлиб (молиявий қонунлар бундан мустасно) сенатга топширишга рухсат беради. Қонун лойиҳаларини ва қонунчилик таклифларини муҳокама қилиш процедураси Миллий ассамблеядаги кабиндор. Қонун қабул қилиниши учун иккала палатада ҳам тасдиқланмоғи лозим.

Депутатларнинг қонунчилик ташаббуслари кенг жамоатчиликка тарқатилишидан олдин Конституциянинг 40 моддасига мувофиқ экспертизадан ўтади, яъни ижтимоий харажатларнинг ўсишига олиб келадиган қонунлар қабул қилиниши мумкин эмас.

Аксарият ҳолларда қонун лойиҳалари мутасадди доимий қўмиталарга кўриб чиқиш учун берилади. Ҳар бир масъул қўмита қонун лойиҳаси бўйича докладчи тайинлайди, докладчи эса ҳужжатни ўрганиб чиққач, докладчини ёки ўз фикрини қўмитанинг қолган аъзоларига етказди. Баҳс ва муҳокамалардан сўнг қўмита ҳужжатнинг охириги вариантини қабул қилади, ва ундан сўнг қонун лойиҳасини қабул қилишни ёки рад қилишни тавсия қилади.

Қонун лойиҳаси палаталар мажлиси тартибига палаталар раислари, уларнинг ўринбосарлари, доимий қўмита раислари, парламент фракциялари бошлиқлари ва ҳукумат вакилларида иборат раислар Конференциясида киритилади. Одатда конференция мажлислар тартибини уч ҳафта олдиндан белгилаб боради.

Палаталарда баҳслар ҳукумат ёки, агар депутатлар ташаббуси билан бўлса, доимий қўмиталар томонидан тақдим қилинган қонун лойиҳалари матн асосида боради. Баҳсларнинг бориши раислар Конференциясида аниқланади. Умумий баҳслар тугагач, қонун лойиҳаси бандма-банд кўриб чиқилади. Шунинг билан бирга, овоз бериш жараёни биринчи бўлиб матнма-матн, ундан сўнг қонун лойиҳасининг умумий кўриниши овозга қўйилади.

Француз парламентида беш хил овоз бериш усули мавжуд: қўл кўтариш; ўрндан туриш; бюллетен билан трибунада оддий овоз бериш; бюллетен билан яширинча (парламентарийнинг фамилиясини кўрсатилмайди) овоз бериш (бешинчи усул кўрсатилмаган). Ҳозирги вақтда учинчи ва тўртинчи овоз бериш усуллари электрон техника ёрдамида амалга оширилади. Ушбу овоз бериш усуллари баъзан бюллетен билан парламентарийнинг фамилиясини кўрсатиш орқали ҳам ўтказилади. Бу овоз бериш электрон воситалар иш бермаганида ўтказилади. Бундай овоз бериш ҳар бир парламентарийнинг мавқеини аниқлашга қаратилган: овоз бериш натижалари нашр қилинади, шунинг билан бирга, овоз берганларнинг тугган мавқеи кўрсатилади. Қўл кўтариш ва ўрндан туриш орқали овоз бериш натижалари қарор қабул қилинганлигини билдиради, аммо ҳужжат асосида ҳар бир депутатнинг ёки сенаторнинг фикрини қайд қилиш имконини бермайди. Умумий қоида бўйича персоналларни тайинлашдан бошқа вазиятларда қўл кўтариш орқали овоз берилади. Ўрндан туриб овоз бериш қўл кўтариб овоз бериш натижаларига шубҳа бўлганда ўтказилади. Агарда яна шубҳа қолаверса, унда бюллетен орқали очиқ овоз берилади. Шундай овоз бериш: 1) палата раисининг қарори ёки ҳукуматнинг талабига биноан ва 2) бирон-бир фракция раҳбари ёки унинг ваколати талабига биноан ўтказилиши мумкин. Овоз беришнинг масулиятлироқ кўриниши — бюллетен билан трибунада очиқ овоз беришдир. Электроника ишлатилаётган бўлса, у ҳолда овоз бериш жараёни бу кўри-

нишда ўтказилади: ҳар бир депутат палата секретарининг чақируви билан минбарга кўтарилади ва у ерда ўрнатилган электрон мосламанинг керакли нуқталарини босади. Агар электроника ишламаётган бўлса, депутатлар номли бюллетенларни қутига ташлайдилар. Минбарда овоз бериш анча муҳим масалаларни ҳал қилишда — ҳукуматга ишонч ёки, қачонки Конституция малакали аксариятни назарда тутганда овоз беришда ўтказилади. Бюллетен орқали яширин овоз бериш Миллий ассамблея томонидан уюштирилладиган, хусусан, унинг раисларини, Олий Адлия палатаси аъзолари ва бошқаларни сайлашда назарда тутилади. Бундай ҳолатда овоз бериш мажлислар залининг ёнидаги хонада ўтказилаверади. Шунинг билан бирга, мажлис узлуксиз давом эттирилаверади. Тахминан ана шундай овоз бериш усуллари сенатда ҳам қўлланилади; бироқ, бу палатада электроника қўлланилмайди. Ундан ташқари, минбарда бюллетенлар билан умумий овоз бериш қонун лойиҳаси ёки қонун таклифи бўйича раислар таклифига биноан ўтказилади ва албатта мана шундай тартибда биринчи ўқишда йиллик бюджет ҳақидаги қонун лойиҳаси овозга қўйилади.

Кворум йиғилиши учун палата хоналарида унинг мавжуд банд ўринларидаги аксарият аъзоларининг йиғилиши етарлидир.

Овозга қўйилган таклиф овозларнинг аксариятини олса, қабул қилинган ҳисобланади. Овозлар тенглигида таклиф қабул қилинмаган ҳисобланади. Овоз бериш натижалари раис томонидан қуйидагича кўринишда эълон қилинади: «Ассамблея (ёки Сенат) қабул қилди» ёки «Ассамблея (ёки Сенат) қабул қилмади».

Овоз бериш ҳуқуқини вакиллаштириш олти ҳолатда мумкин: касаллик ҳолатида, бахтсиз ҳолатда ёки «жиддий оилавий шарт-шароитларда»; ҳукуматнинг топшириғига биноан вақтинчалик топшириқ бажариш пайтида; ҳарбий хизмат ҳолатида; парламент топшириғига биноан халқаро ташкилотнинг ишларида қатнашиш чоғида; фавқуллода сессия вақтида метрополиянинг йўқлиги чоғида; форс мажор вазиятларда, агар палатанинг бюроси томонидан ҳар сафар шундай деб тан олинса. Айни пайтнинг ўзида ҳеч бир парламентарий делегат сифатида биттадан ортиқ депутат учун овоз бера олмайди.

Вакиллик шахсий бўлиши керак ва у ҳақида палата раисига мажлис очилгунга қадар айтилиши керак. Агар вакиллик муддати ўрнатилмаган бўлса, овоз бериш ҳуқуқи саккиз кунгача берилади. Вакиллик ҳуқуқи яширин овоз бериш пайтида тарқатилмайди.

Баъзан анча соддалаштирилган тартиботлар ҳам қўлланилади. Сўзга чиқиш ҳуқуқи масъул қўмитадан фақат бир докладчига, бошқа қўмиталар вакиллариغا, шунингдек, ҳар бир парламент

фракцияси вакилларига улар томонидан сўз сўралганда берилади. Агар депутатлар томонидан ўзгартиришлар таклиф қилинмаса, у ҳолда палата раиси бутун қонун лойиҳасини овозга қўяди.

Қонун лойиҳасининг охириги тасдиғидан олдин юқори ва қуйи палаталар унинг бандма-банд мувофиқлигини таъминлайдилар. Шунинг билан Сенат, агар Миллий Ассамблея таклиф қилган вариантга ўзгартириш киритишни сўраса, Миллий ассамблея бунга бўйсинишга мажбур.

Ундан сўнг парламент Хужжати деб номланмиш қонун лойиҳаси ҳукуматга юборилади. Президент 15 кун ичида қонунни имзолаши ёки парламенга уни қайтадан кўриб чиқишни сўраши мумкин.

Я П О Н И Я

Япония парламенти 1890 йилда Мэйдзи Конституцияси асосида таъсис этилган. Парламент Империя (Салтанат) мажлиси деб аталган ва икки палатадан — Пэрлар палатаси ва Вакиллар палатасидан ташкил топган. Биринчи палатага Император оиласи аъзолари, катта солиқ тўловчи пэрлар ва Император тайинлаган бошқа депутатлар кирган. Иккинчи палата аъзолари чекланган, эркин овоз бериш йўли билан сайланган. Фақат 1927 йилдан кейин Вакиллар палатаси аъзолари аҳолининг 1925 йилги Сайлов Қонунига мувофиқ белгиланган умумий сайлов ҳуқуқи асосида сайлана бошланди.

Мэйдзи Конституцияси асосида монархизм тамойили ётган. Империя мажлисининг ваколатлари бошқа кўпгина конституциявий давлатларнинг қонун чиқарувчи органлари билан қиёсланганда анча чекланган бўлган. Парламент сибсатининг кўпгина ташаббускорлари уринишлари Мэйдзи Конституцияси асосида демократиявий усулларнинг шаклланишига олиб келди. 1910—1920-йилларда аввалги бюрократик ҳукуматнинг ўрнига биринчи таъсис этилган партиявий Вазирлар маҳкамаси келган. Бироқ Империя мажлиси фаолияти давомида олий давлат амалдорлари тавсиясига кўра, Император томонидан Бош вазирни тайинлаш амалиёти мавжуд бўлган. Шундай қилиб, ҳукумат парламент олдида эмас, балки Император олдида масъул бўлган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин, 1946 йил 3 ноябрда халққа эълон қилинган янги Конституция 1947 йилнинг 3 майида кучга кирган. Конституцияда таъкидланишича, суверен ҳокимият халққа тегишли ва халқ иродасига кўра, Император давлатнинг тахтни эгаллаб турган рамзидир. Императорнинг роли, Ҳукуматнинг ваколатлари бўлмаган ҳолатларда Конституцияда белгиланган фаолиятлар билан аниқланади. Империя Конституциясига мувофиқ Император ҳузуридаги фақат маслаҳат органи сифатида иш кўриб келган Империя мажлиси давлат ҳокимиятининг олий органи ва давлатнинг ягона қонун чиқарувчи институти сифатида парламент мажлиси билан алмаштирилган эди.

Парламент шаклланиши тартиби

Вакиллар палатаси — қуйи, Маслаҳатчилар палатаси — юқори палата ҳисобланади. Конституцияда қабул қилинганидек, Пар-

ламент тизимида Ҳукумат — Вазирлар Маҳкамасини шакллантиришда Бош вазир ҳам, кўпгина давлат вазирлари ҳам, Парламент аъзолари орасидан махсус қарори билан сайланади. Айниқса, Вазирлар Маҳкамаси ижроия ҳокимиятни амалга оширишда Парламент олдида жамоавий масъулдир ва агар Вакиллар палатаси ишончсизлик билдирса, бутун ҳукумат истеъфога чиқиши лозим, акс ҳолда Вакиллар палатаси навбатдан ташқари сайловлар ўтказиш учун тарқатиб юборилади.

Парламентнинг ҳар икки палата аъзолари умумий сайлов ҳуқуқи асосида аҳолининг тўғридан-тўғри овоз бериши билан сайланади. Давлат муассасаларига сайлов ўтказишга доир 2000 йил февралда қайта кўриб чиқилган Қонунга кўра, Вакиллар палатаси аъзолари сўнги умумий сайловлардан бери 500 дан 480 кишига камайди. Депутатларнинг ваколати муддати тўрт йиллигича ўзгармай қолди. Маслаҳатчилар палатаси аъзолари 252 киши бўлиб, улардан ярми ҳар учинчи йилда олти йил муддатга сайлаш йўли билан алмаштириб турилади.

Кўрсатилган палатага сайловнинг ҳозирги тизими — пропорционал вакиллик ва бирмандатли сайлов округлари тизимининг омухтасидан иборат. Ҳозирги тизимда Палатанинг 480 аъзосидан 300 таси бир мандатли сайлов округларидан, қолган 180 таси эса пропорционал вакиллик йўли билан сайланади. Мамлакат 11 сайлов блокига бўлиниб, уларнинг катта-кичиклигига боғлиқ ҳолда, олтидан ўн учтагача аъзо сайланади. Сайловчилар бирмандатли округдаги алоҳида номзод учун ва пропорционал вакиллик бўйича сайланганда сиёсий партия учун овоз беради.

Аралаш сайлов тизими анчадан бери мавжуд бўлган, ўртача катталиқдаги кўп мандатли округлар ўрнига қабул қилинган. Бу 1994 йил январда давлат муассасаларига сайловлар Қонунини қайта кўриб чиқишдан бошланган эди. Бу сайлов тизими Вакиллар палатаси аъзолари учун 1996 йил октябрда ўтказилган бир мандатли сайлов округларидан 300 депутат ва пропорционал вакиллик йўли билан — 200 депутат сайланган умумий сайловда биринчи марта қўлланган. Кейин давлат муассасаларига сайлаш Қонуни яна бир марта қайта кўриб чиқилгач 2000 йил июнда ўтказилган умумий сайловда унинг аъзоларини 200 дан 180 тага қисқариши муносабати билан қўлланган.

Маслаҳатчилар палатасининг 252 аъзосидан 100 нафари ягона умумдавлат сайлов округларидан пропорционал вакиллик йўли билан сайланади. Қолган 152 нафари 2 тадан 8 тага қадар аъзолар сайланадиган 47 та префектура сайлов округларидан сайланади. Вакиллар палатаси билан ҳам бўлганидек, сиёсий партия

(пропорционал вакиллик) учун ва алоҳида номзод учун сайловчилар овоз берадилар. Маслаҳатчилар палатаси номзоди учун зарурий энг кичик ёш 30, сайловчилар учун эса, 20 ёш ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, Маслаҳатчилар палатаси Вакиллар палатасидан фарқли ўлароқ, тарқатиб юборилмайди. Ҳукумат умуммиллий фавқулодда вазиятда Маслаҳатчилар палатасининг фавқулодда сессиясини чақириши мумкин. Бундай сессияда қабул қилинган чоралар вақтинчалик, ва Парламентнинг навбатдаги сессияси очилганидан кейин 10 кун давомида Вакиллар палатаси томонидан маъқуллангунча, қонуний кучда эмас, деб ҳисобланади.

Ҳар бир палатада ўз котибияти бўлиб, Бош котиб томонидан бошқарилади. Бош котиб тегишли палата томонидан сайланади ва парламент аъзоси ҳисобланмайди.

Спикер назорати остида бош котиб расмий ҳужжатларга имзо қўяди, палата ва қўмиталар мажлисларининг қарорларини тайёрлайди, палата хизматига раҳбарлик қилади. У парламент тартиботи масалаларида эксперт ҳисобланади ва палатани бошқариш масалаларида спикерга маслаҳатчи сифатида иш қўради. Маслаҳатчилар палатасининг спикери ва вице-спикери сайлангунига қадар Бош котиб спикер ваколатини амалга оширади.

Вакиллар палатаси котибияти штати, кўриқчилар ва стенографистларни қўшганда, тахминан 1800 кишини, Маслаҳатчилар палатаси эса 1300 кишини ўз ичига олади.

Ҳар қайси палатада парламент аъзоларига қонунчилик актларини ишлаб чиқишда кўмак бериш мақсадида Қонунчилик бюроси тузилган. Ҳар бир Қонунчилик бюроси бош комиссиянер томонидан бошқариладиган 75 кишилик штатга эга.

Парламентнинг ҳозирги штатидаги 860 ходими бўлган кутубхона Парламент аъзоларига ўз вазифаларини бажаришда кўмак бериш учун ҳамда ҳокимиятнинг ижроия ва суд тармоқларига, шунингдек, жамиятга кутубхоначилик хизматини кўрсатиш учун 1948 йилда ташкил этилган. Бу кутубxonанинг 15-кишилик штатга эга бўлган қонунчилик маълумотномалари ва тадқиқотлар бўлими Парламентнинг тадқиқотчилик органи ҳисобланади.

Парламент фаолиятининг ташкил этилиши, унинг тузилмаси

Ҳар бир палата доимий қўмиталар раисларини очиқча сайлаши мумкин, бироқ амалда сайлов ҳар икки палата раҳбарларига топширилган. Ҳар икки палатада қўмиталарга раислик қилиш

партиялар ўртасида, уларнинг сон жиҳатдан қувватига мувофиқ тақсимланади.

Қуйидаги қўмиталар мавжуд:

- ҳукумат иши бўйича;
- жамоат бошқаруви, ички ишлар, почта ва телекоммуникация ишлари бўйича;
- ҳуқуқшунослик масалалари бўйича;
- ташқи ишлар бўйича;
- молия бўйича;
- таълим, маданият, спорт, фан ва технологиялар бўйича;
- соғлиқни сақлаш, меҳнат ва фаровонлик бўйича;
- қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва балиқчилик бўйича;
- иқтисодиёт, савдо ва саноат бўйича;
- ер, инфратузилма ва транспорт бўйича;
- экология бўйича;
- хавфсизлик бўйича;
- фундаментал миллий сиёсат бўйича;
- бюджет бўйича;
- аудит ва маъмурий назорат бўйича;
- қоидалар ва маъмуриятчилик бўйича;
- Вакиллар палатасида интизом бўйича.

Ҳар бир палатада фундаментал сиёсат бўйича қўмита Бош вазир ва муҳолиф партиялар раҳбарларига давлат сиёсатининг асосий йўналишлари бўйича «яккама-якка» мунозаралар ўтказиш имкониятини бериш учун, 2000 йил январда таъсис этилган. Мунозаралар ўтказиш тизими инглиз парламентидаги «Бош вазирга саволлар вақти» намунасида киритилган. Ҳар икки палатанинг қўмиталари, Вакиллар палатасидан 30, Маслаҳатчилар палатасидан 20 аъзо иштирокида палаталарнинг ҳар бирида, навбат билан, ҳафтада бир марта қўшма мажлис ўтказадилар. Бюджет қўмитаси ҳар икки палатада энг кўп аъзолар сонига эга бўлиб, миллий даромад ва харажатларни ўрганади ва ундаги турли сиёсий партиялар ва гуруҳлар вакиллари Бош вазирга ва бошқа давлат вазирларига, умуман, миллий маъмуриятга алоқадор саволлар беради. Қоидалар ва маъмурият бўйича қўмита ялпи мажлислар санасини, уларнинг ўтказиш тартибини, спикерлар фаолияти ва улар томонидан регламентга риоя қилиш устидан назорат ҳамда палаталарнинг умумий маъмурий масалаларини муҳокама қилишни белгилайди. Тилга олинган қўмиталарнинг мажлисларида спикер, вице-спикер ва тегишли палатанинг бош котиби қатнашади. Вакиллар палатасидаги аудит ва маъмурий назорат қўмитаси маъмурий назорат вазифаларини мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш учун таъсис этилган. Ҳар бир доимий

қўмиитага, қўмиита аъзоларига қўмак бериш учун унга бўйсунадиган тадқиқотчилар билан бир қаторда профессионал маслаҳатчи ажратилади.

Ҳар бир палата доимий қўмиталардан биронтасининг юрисдикциясига тушмайдиган масалаларни ёки палата фикрига кўра ўрганишга муҳтож бўлган масалаларни текшириш учун махсус қўмиита таъсис этиши мумкин. Махсус қўмиита аъзолари сиёсий партиялар ёки улардаги гуруҳлар пропорционал вакилликдан келиб чиққан ҳолда, палата томонидан тайинланади ва унинг аъзолари махсус қўмиитага топширилган масалалар палата томонидан ҳал қилинмагунча иш олиб борадилар. Махсус қўмиита раиси унинг аъзоларидан сайланиши лозим ва амалда, у қўмиита тавсиясига кўра танланади.

Конституцияга мувофиқ тадқиқот комиссияси Япония Конституциясини кенг ва ҳар томонлама ўрганиш учун ҳар бир палатада таъсис этилади. Бу комиссиянинг аъзолари — Вакиллар палатасида 50 ва Маслаҳатчилар палатасида 45 нафар. Комиссия Парламент сессиясидан қатъи назар ўз мажлисларини ўтказиши мумкин. Ялпи мажлисда ёки қўмиитада сўзга чиқмоқчи бўлган аъзолар олдиндан билдиришнома тақдим этиши лозим (фавкуллода ҳолат бундан мустасно). Барча чиқишлар (нутқлар) — яъни мунозаралар, тартибот масалалари, ўз ҳуқуқларини тиклаш ва ҳоказолар — спикер ёки қўмиита раисини таклиф этишни тақозо этади.

Ялпи мажлисларда нутқлар минбардан туриб сўзланади, аммо спикер рухсат этганида, аъзо ўз жойида туриб ҳам сўзлаши мумкин. Ялпи мажлис бошлангунга қадар Қоидалар ва маъмуриятчилик бўйича қўмиита сўзга чиқувчилар сонини, уларнинг тартибини ва ҳар бир партия ёки гуруҳнинг сон қувватига қараб, ҳар бир нутққа вақт белгилайди.

Маслаҳатчилар палатаси. Ялпи сессиялар. Маслаҳатчилар палатаси ялпи сессия жараёнида узил-кесил қарорлар қабул қилади. Палатадаги муҳокамалар, қоидага кўра, жамоатчилик учун очиқ. Палата ўз ишини аъзолардан учдан биридан кам бўлмагани иштирокидагина олиб бора олади. Махсус белгиланганидан ташқари ҳолларда барча қарорлар қатнашувчи аъзолар овозларининг оддий кўпчилиги билан қабул қилинади.

Ялпи сессияларда овоз беришнинг учта анъанавий усули қўлланилади: оғзаки, тик ҳолда ва очиқ. Маслаҳатчилар палатасида 1998 йил январдан бери тугмачани босиш билан овоз бериш киритилган.

Одатда, сессиялар даврида Маслаҳатчилар палатаси мажлислари ҳар душанба, чоршанба ва жума кунлари эрталаб соат 10

дан, Вакиллар палатасининг мажлислари эса, ҳар сешанба, пайшанба ва шанба кунлари соат 13 дан бошланади. Зарур бўлганда Президент ўз хоҳишига кўра истаган кунда Ялпи мажлис чақиришига ҳақли.

Қўмиталарнинг мажлислари. Қўмиталардаги аъзолик турли сиёсий гуруҳлар ўртасида, палатада улар вакилликка пропорционал ҳолда тақсимланади. Қўмиталарга тайинлашлар Президент томонидан амалга оширилади.

Қўмита ўз ишини аъзоларнинг ярмидан кам бўлмагани иштирокидагина олиб бориши мумкин. Қўмиталарда барча масалалар қатнашувчи аъзолар овозларининг оддий кўпчилиги билан ҳал этилади. Қоидага кўра, қўмиталар мажлислари жамоатчилик учун ёпиқдир. Бироқ раис қарорига кўра мажлисларга ОАВ вакиллари кузатувчилар сифатида қўйилиши мумкин.

Ўз аъзоларининг эксперт билимларидан фойдаланиб, қўмиталар ялпи сессияларга тайёрланишда бюджет, шартномалар, қонунчилик актлари ва бошқа масалаларни батафсил ўрганадилар. Шунингдек, улар ўзларининг ваколатига мувофиқ Ҳукумат фаолияти соҳаларида тадқиқотлар ўтказадилар.

Махсус қўмиталар айрим ўзига хос масалаларни ёки тақдим этилган қонунларни кўриб чиқиш учун тузилади.

Тадқиқот қўмиталари маслаҳатчилар палатасининг ноёб таркибий қисми ҳисобланади. Улар қонунчиликдаги ўзгаришлар ва алоҳида масалаларни узоқ муддатда кенг қамровли тадқиқ этиш учун йиғиладилар.

Конституция бўйича тадқиқот комиссияси. Япония Конституцияси гарчи кўп йиллар давомида парламентнинг ялпи сессияларида ва қўмиталарининг мажлисларида яхлит ва тафсилотлари билан қараб чиқилган ва ўрганилган бўлсада, 2000 йилнинг январига қадар Конституцияни алоҳида ўрганиш учун махсус парламент қўмитаси тузилмаган эди. Аммо 90-йиллар охирида, Конституция қабул қилинганидан 50 йил ўтгандан сўнг, кўпчилик конституциявий масалалар бўйича кенг қамровли тадқиқотлар ўтказиш учун алоҳида қўмита тузиш зарурлиги тўғрисида гапира бошлади. Натижада 1999 йилда тегишли парламент қонуни қайта кўриб чиқилди ва 147-сессиядан бошлаб (2000 йил 21 январ) ҳар бир палатада конституция бўйича тадқиқот комиссиялари тузилди. Тадқиқот комиссияси Япония Конституциясини кенг қамровда ўрганади, ўз тадқиқотлари бўйича ҳисобот ишлаб чиқади ва уни палата Президентига тақдим этади.

Комиссия 45 аъзодан, жумладан, улар ичидан сайланадиган раисдан иборат. Раис мажлисларни бошқаради ва зарур бўлганда, комиссия номидан чиқади. Қоидага кўра, комиссия мажлис-

лари очик, аммо комиссия қарорига кўра ёпиқ ўтказилиши ҳам мумкин.

Сиёсий этика бўйича кенгаш палата аъзолари учун ахлоқий меъёрларни белгилаш ва улар томонидан қабул қилинган қоидаларнинг бузилиш ҳолларини кўриб чиқиш мақсадида тузилган эди.

Котибият ва қонунчилик бюроси маслаҳатчилар палатаси ишида ёрдам кўрсатади. Палата қўмиталарининг аъзолари учун ишлайдиган ёрдамчи штат Котибият таркибига киради.

Маслаҳатчилар палатасининг қўмиталари

Доимий қўмиталар (йўналишлар бўйича): Вазирлар Маҳкамаси, Умумий масалалар, Ҳуқуқий масалалар, Халқаро муносабатлар ва мудофаа, Молия масалалари, Таълим, маданият ва фан, Соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимоя ва меҳнат, Қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва балиқчилик хўжалиги, Иқтисодиёт ва саноат Ер ва транспорт, Атроф муҳит, Энг муҳим миллий режалар, Бюджет, Аудит, Маъмуриятни назорат қилиш, Қоидалар ва маъмурийлик, Интизом.

Махсус қўмиталар (йўналишлар бўйича):

Табиий офатлар, Окинава ва шимол масалалари, Парламент ва у билан боғлиқ муассасаларни кўчириш, Молия масалалари ва иқтисодиётни жонлантириш, Сиёсий этика ва сайлов тизими.

Тадқиқот қўмиталари (йўналишлари бўйича):

Халқаро муносабатлар, Мамлакат ҳаёти ва иқтисодиёти, Ҳамкорликдаги Ҳаёт Жамияти, Конституция.

Сиёсий этика бўйича кенгаш. Парламент ҳар йили ўзининг 150 кунлик сессиясини январь ойида бошлайди. Бу парламентнинг одатдагиси деб аталган сессиясидир. Бу давр заруратга кўра узайтирилиши мумкин.

Парламентни чақириш. Вазирлар маҳкамаси Парламент мажлисини чақириш санаси тўғрисида қарор қабул қилади ва Император фармони қабул қилиниши билан расмий чақирилади. Сессиялар одатдаги, фавқулодда ёки махсус бўлиши мумкин. Уларнинг барчаси, мақомига қарамай, рақамлар билан белгиланади.

Одатдаги сессия йилига бир марта январда, бюджет ва навбатдаги молия йилига тааллуқли бюджет билан боғлиқ қонунчилик актларини кўриб чиқиш учун чақирилиши лозим.

Зарур бўлганида, Вазирлар маҳкамаси фавқулодда сессия чақириш тўғрисида қарор қабул қилади. Ҳар бир палатадан барча

аъзоларнинг чорак ёки ундан кўпроқ қисми буни талаб этса, Ҳукумат фавқулодда сессия чақириши лозим. Бир ёки иккита фавқулодда сессия ҳар йили ёз ва кузда чақирилади. Бундан ташқари, фавқулодда сессия Вакиллар палатаси аъзолари ваколатларининг муддати тугаши билан ўтказиладиган умумий сайловдан сўнг, Маслаҳатчилар палатаси аъзоларининг одатий сайловидан сўнг чақирилиши лозим. Махсус сессия Вакиллар палатаси тарқатиб юборилган ҳолда, умумий сайлов ўтказилгандан кейинги 30 кун давомида чақирилиши керак. Махсус сессияда парламент аъзолари ичидан Бош вазир сайланади; унинг чақирилишида бутун ҳукумат истеъфога чиқиши лозим.

Фавқулодда ёки махсус сессиянинг давомийлиги ҳар икки палатада параллел овоз бериш билан белгиланади. Сессия ишининг вақти ҳар икки палатанинг ўзаро келишуви билан узайтирилиши мумкин. Агар палаталар бу масалалар бўйича келишувга эришмасалар ёки Маслаҳатчилар палатаси қарор қабул қилмаса, Вакиллар палатасининг қарори асос қилиниб олинади.

Вакиллар палатасининг ялпи мажлислари одатда сешанба, пайшанба ва жума кунлари, Маслаҳатчилар палатасиники эса душанба, чоршанба ва жума кунлари ўтказилади. Вакиллар палатасининг спикери ёки маслаҳатчилар палатасининг раиси ялпи мажлисни ўзи зарур деб топган кунда чақириш ваколатига эга.

Янги чақириқ парламентнинг биринчи сессияси Вакиллар палатаси спикери раислигида, Императорнинг иштирокида Маслаҳатчилар палатаси мажлислари залида удумга мувофиқ тарзда ўтказилади. Ушбу воқеа муносабати билан император ва ҳар икки палата номидан Вакиллар палатасининг спикери нутқ сўзлайдилар. Маслаҳатчилар палатасининг очилиши жойи, вақти ва санаси унинг раиси томонидан, Вакиллар палатаси спикери билан маслаҳатлашган ҳолда, тайинланади.

Одатий ва фавқулодда сессияларда очилиш удуми, улар чақирилгандан сўнг бир неча кун давомида, махсус сессияда янги Ҳукумат тузилгандан сўнг ўтказилади.

Эслатиб ўтилган удумдан сўнг одатий сессия давомида ҳар икки палата ялпи мажлисларида ҳукуматнинг умумий сиёсати бўйича — Бош вазир, ташқи сиёсат бўйича — ташқи ишлар вазири, молиявий вазият бўйича — молия вазири ва иқтисодий саноат бўйича — Иқтисодий режалаштириш бошқармасининг бошлиғи нутқ сўзлайдилар. Махсус ёки фавқулодда сессия вақтида, одатда, Бош вазир ва агар зарур бўлса — ҳукуматнинг бошқа аъзолари сўзга чиқадилар. Ўз чиқишларидан сўнг улар палаталар депутатларининг саволларига жавоб берадилар.

Вакиллар палатасининг спикери ва вице-спикери яширин

овоз бериш йўли билан сайланади. Улар ваколатининг муддати палата депутатлари муддати билан мос тушади.

Спикер қуйидаги ваколатларга эга:

а) палатада тартибни сақлаш;

б) палата фаолиятини ташкил этиш;

— қонун лойиҳаси киритилгандан сўнг уни тегишли қўмитага юбориш;

— кун тартибини аниқлаш;

— палатанинг расмий бюллетенида мажлиснинг санаси ва вақти тўғрисида билдириш йўли билан ялпи мажлисни чақириш;

— палата томонидан бошқа қарор қабул қилингунга қадар, саволларга, муҳокамага ёки сўзга чиқишга ажратилган вақтни чеклаш;

— палата аъзоларига, Ҳукуматга ёзма савол тақдим этишга рухсат бериш;

— кўрсатилган палата депутатларини сўзга чиқиш мақсади билан Бош вазирни, Ҳукуматнинг бошқа аъзоларини, Ҳукумат котибининг ўринбосарини, вазирларнинг биринчи ўринбосарини, парламент котибларини ва ҳукуматнинг махсус маслаҳатчиларини сўзга чақириш;

— мажлисни кечиктириш ёки тўхтатишни эълон қилиш;

в) палата раҳбарияти устидан назорат;

г) маслаҳатчилар палатаси ва Ҳукумат билан музокаралар олиб боришда кўрсатилган палатанинг вакиллиги;

д) айрим қўмиталар мажлисларига раҳбарлик қилиш;

е) палата аъзоларининг нутқ сўзлаш вақтини назорат қилиш.

Спикер ўз ваколатларидан истаганини амалга оширишдан олдин қоидалар ва маъмуриятчилик бўйича қўмита билан маслаҳатлашиши лозим.

Қўмиталар қонун лойиҳаларини, бюджетларни, шартномаларни ва илтимосномаларни батафсил ўрганадилар. Улар шунингдек, ўз юрисдикцияси доираларида бўлган бошқа масалаларни қараб чиқадилар. Баъзан қўмиталар кичик қўмиталар тузидилар.

Қўмита мажлиси очилиши учун аъзоларнинг камида ярми иштирок этиши зарур. қўмита мажлислари жамоатчилик учун, одатда, ёпиқ. Лекин раиснинг хоҳишига кўра матбуот, радио, телевидение вакиллари мажлисларга қўйилиши мумкин.

Қўмита баъзи специфик масалаларни аниқлаб олиш учун Бош вазирнинг, бошқа давлат вазирларининг, ҳукумат котибининг, вазирлар биринчи ўринбосарларининг, парламент котибларининг, ҳукуматнинг махсус маслаҳатчиларининг ёки аудитор кенгаши

аъзолари ва Президентининг иштирок этишини талаб қила олади; улар раисга аввалги билдиришномани тақдим қилганларидан сўнг қўмиталар мажлисида иштирок этиши ва сўзга чиқиши мумкин.

Қонун лойиҳаларини кўриш босқичида қўмита бошқа қўмиталар билан кенгашиб олиб, улар билан қўшма мажлислар ўтказиши мумкин. Бундай учрашувлар оддий, ва қонун лойиҳаларини экспертиза қилиш мақсадида ўтказилади; улар бу қонун лойиҳалари бўйича ҳеч қандай қарорлар қабул қила олмайдилар.

Қўмита бюджет ва унинг муҳим даромад моддалари бўйича жамоат эшитишлари ўтказиши лозим ва жамоатчилик қизиқишини туғдирадиган муҳим қонун лойиҳалари бўйича манфаатдор томонлар ёки ваколатли кишилар фикрларини эшитиш мақсадида шундай йўл тутиши мумкин. Қўмита, агар самарали экспертиза ёки текшириш ўтказиш учун зарур деб топилса, хулоса беришдан олдин гувоҳларни эшитиши мумкин. Қўмита раиси қўмита эшитишларини ташкил этади, тартибни таъминлайди ва қўмита номидан сўзга чиқади. Бундан ташқари раис, қўмита мажлисини чақириш, овоз беришни ташаббускори бўлиш билан қарорни тезлаштириш, палатага қўмита томонидан ўрганилган масалалар бўйича ахборот бериш, палата томонидан киритилган қонун лойиҳаси мазмунини, раиснинг ўзи мансуб бўлган ва бошқа қўмиталар билдирган фикрларини бошқа палатада тушунтириш ҳуқуқига эга. Қўмита ўз аъзоларидан бир нечта директорни танлаши мумкин. Агар раис қандайдир сабабга кўра ўз вазифаларини бажаришга қодир бўлмаса, директорлардан бири раис вазифаларини ўзига олади.

Вакиллар палатаси ва Маслаҳатчилар палатаси 17 тадан доимий қўмиталарга эга. Вакиллар палатасининг ҳар бири қўмитасида 20 тадан 50 тагача, Маслаҳатчилар палатаси қўмиталарида эса 10 тадан 45 тагача аъзо бор. Парламентнинг ҳар бир аъзоси ҳеч бўлмаганда битта доимий қўмитада ишлаши лозим. Қўмита аъзолари ўзлари мансуб бўлган қўмита раҳбари томонидан танлаб олинади ва парламент аъзолари сифатида уларнинг ваколати муддати тугагунига қадар қўмитадаги ўз аъзолигини сақлаб қоладилар. Ҳар бир қўмитадаги жойлар сиёсий партиялар ёки гуруҳлар ўртасида уларнинг миқдорий вакиллигига мувофиқ равишда тақсимланади ва раислик қилувчи уларни партиялар ёки гуруҳлар тавсиясига кўра тайинлайди. Ҳар бир доимий қўмитанинг ваколати ҳукумат фаолиятининг муайян соҳасини қамрайди, аммо булар ҳар доим қайсидир Ҳукумат вазирлиги ёки агентлиги фаолияти соҳаси билан мос тушмайди.

Қўмиталарда аъзолар спикер учун олиб қўйилган жойлардан

туриб нутқ сўзлайдилар. Қўмита мажлисидан олдин раис ва қўмита раҳбарлари одатда сўзга чиқувчилар сони, чиқишларнинг тартиби ва ҳар бир чиқишга вақт ажратиш масалаларини ечиш учун учрашадилар.

Қўмита аъзоси битта мавзу бўйича битта ялпи мажлисда учтадан ортиқ савол бера олмайди; қўмита мажлисларида бундай чеклашлар йўқ. Палаталардан биронтасида агар уларнинг аъзоларидан учдан бири ёки кўпроғи қатнашмаса, ҳеч қандай ҳаракатга кириша олмайди; комиссиялар эса, аъзоларнинг ярмидан кам бўлмагани иштирок этган ҳоллардагина ўз ҳаракатларини амалга оширадилар. Конституцияда белгилангандан ташқари ҳолларда, палаталарда барча масалалар иштирок этувчилар овозининг кўпчилиги билан ҳал этилади. Берилган овозларнинг тенглиги ҳолларда палата спикерининг овози ҳал қилувчи саналади.

Овоз беришнинг учта турлича кўриниши мавжуд:

а. Оғзаки (қандайдир эътирозлар борлиги ҳақида оғзаки савол). Мунозаралар ва зиддиятлар туғдирмайдиган масалаларни ечиш учун қўлланилади.

б. Тик туриб овоз бериш. Бунда спикер палатанинг ижобий овоз бераётган аъзоларини ўринларидан туришини сўрайди. Ҳуторган ва турган аъзолар сонини қиёслагандан сўнг, спикер палатада овоз бериш натижаларини эълон қилади.

в. Очиқ овоз бериш. Бу усул кўпинча муҳим актлар қабул қилинишида қўлланилади. Спикер ўрnidан турган аъзолар кўпчиликини ташкил этган этмаганини аниқлашда қийналса ёки қатнашган аъзоларнинг бешдан бир қисмидан кам бўлмагани овоз бериш бўйича спикер қарорига норозилик билдирса, спикер масалани очиқ овоз беришга олиб чиқади. Бу усул спикер талабига кўра, ёки палаталарнинг иштирок этаётган аъзолари сони бешдан бир қисмидан кам бўлмагани зарур деб ҳисобласа, қўлланиши мумкин. Очиқ овоз беришда мажлислар залига кириладиган барча йўллар ёпилади. Қараб чиқилаётган акт учун овоз берувчи аъзолар минбарда ўрнатилган сайлов қутиларига ўзларининг исмлари ёзилган оқ рангли пластинкани, қарши бўлганлар эса қўқ рангли пластинкани ташлайдилар.

Аъзоларнинг номлари ва уларнинг овозлари мажлис баённомасига киритилади. Биров учун овоз бериш тақиқланади.

Ҳар бир қўмита барча масалалар бўйича қарорларни иштирок этувчилар овозининг оддий кўпчилиги билан қабул қилади. Овозлар тенглигида раис ҳал қилувчи овоз ҳуқуқига эга. Ҳозиргача қўмиталарда қарорлар қабул қилинишида очиқ овоз бериш усулидан фойдаланилган ҳол бўлмаган, оғзаки ёки тик туриб овоз бериш усулидан фойдаланилади. қўшимча равишда Масла-

ҳатчилар палатаси қўмиталари мажлисларида, баъзан эса Вакиллар палатасининг қоидалар ва маъмуриятчилик бўйича қўмитаси мажлисларида қўл кўтариб овоз берилади.

Ижроия ҳокимият устидан назорат

Мамлакат Бош вазири Миллий мажлис аъзолари резолюцияси асосида унинг аъзолари ичидан сайланади. Палаталар ўртасидаги ихтилофлар ва маслаҳат қўмитасида муроса қарорига эришишнинг иложи йўқлиги ҳолларида ёки агар Маслаҳатчилар палатаси Вакиллар палатаси қарори қабул қилинганидан сўнг 10 кун давомида аниқ қарорга келолмаса, унда Вакиллар палатасининг қарори Миллий мажлиснинг қарори саналади.

1) Ишонч ва ишончсизлик билдиришлар.

Агар Вакиллар палатаси ишончсизлик билдирса ёки ишонч билдиришни қабул қилишдан воз кечса, палата 10 кун давомида ўз қарорини бекор қилгандан ташқари ҳолда Вазирлар маҳкамаси тўла таркибда истеъфога чиқиши лозим. Агар парламент аъзоларидан кимдир Вазирлар маҳкамасига ишонч ёки ишончсизлик билдириш тўғрисида резолюция таклиф қилса, бу резолюция лойиҳаси тегишли асослар билан ва 50 дан кам бўлмаган тарафдорлар томонидан имзоланган ҳолда спикерга берилиши лозим.

2) Вазирлар Маҳкамасидан сўровлар.

Ҳукуматга расмий сўров юбориш учун Парламентнинг иккала палатаси аъзолари, спикер ёки Президентга ёзма равишда мурожаат этиши лозим. Шундан сўнг Спикер ёки Президент ўзлари маъқуллаган расмий талабларни Вазирлар маҳкамасига йўллайди. Маҳкама бу расмий сўровга етти кун давомида жавоб бериши шарт. Кўрсатилган муддатда жавоб беришнинг иложи бўлмаган ҳолларда сабаблари тушунтирилган ва кутилаётган жавоб муддати кўрсатилиши керак. Тезкор талаблар учун палатанинг розилиги билан палата мажлислари залида оғзаки сўров тартиботидан фойдаланиш мумкин.

3) Ҳукуматга нисбатан текширишлар.

Ҳар бир палата Ҳукуматга нисбатан текширишлар ўтказиши, жумладан гувоҳлар кўрсатмалари ва иштирокини ҳамда зарур ҳужжатлар тақдим этишни талаб қилиши мумкин. Бундай текширишлар одатда қўмиталар мажлисларида ўтказилади. Одатдаги қўмиталардан бири каби махсус қўмиталар ҳам ўз ваколати доирасида Ҳукуматга нисбатан текширишлар ўтказа олади.

Парламент аъзоларининг қонунчилик фаолияти билан бевоқиф бўлганмаган одоб масалаларини ҳал қилиш учун 1985 йил

25 декабрда ҳар бир палатада сиёсий одоб бўйича тегишли кенгаш яратилган эди. Ҳар икки палатада аъзоларнинг зарур ахлоқий қиёфасини белгиловчи «Сиёсий этика тамойиллари», Кенгаш текширишларида мезон бўлиб хизмат қиладиган «Хатти-ҳаракат стандартлари» ва Кенгашнинг ўзи учун назорат усуллари белгилайдиган «Сиёсий этика бўйича Кенгаш тўғрисидаги низом» тасдиқланган.

Айни вақтда, Вакиллар палатасида парламент тизими бўйича парламент идеаллари ва парламент фаолияти жараёнида келиб чиқадиган бошқа шунга ўхшаш муаммоларини атрофлича муҳокама қилувчи орган сифатида иш кўрадиган Кенгаш мавжуд.

Қонунчилик тартиботлари

Вакиллар палатаси ва Маслаҳатчилар палатаси аъзолари қонун лойиҳаларини илгари суришда, ҳатто бюджетга таъсир қиладиган қонун лойиҳасини илгари суриш ҳолларида тенг ҳуқуқларга эга. Қонун лойиҳасини тақдим қиладиган депутат қонун тақдим қилиш сабабларини кўрсатиб баёнот таёрлаши ва ўзи мансуб бўлган палата раисига ёки спикерга бериши керак. Бош вазир қонун лойиҳаларини Парламентда қараб чиқиш учун ҳукумат номидан тақдим этади. Парламент очилганидан бери Ҳукумат томонидан киритилган қонун лойиҳалари миқдори ҳар икки палатанинг айрим аъзолари томонидан киритилган қонун лойиҳалари сонидан анча кўп эди. Бюджетга таъсир этадиган қонун лойиҳалари ва бошқа баъзи муҳим қонун лойиҳалари ҳамда шартномалар, одатда, энг аввало Вакиллар палатасига берилади. Доимий ёки махсус кўмита ҳам ўзининг юрисдикциясига кирадиган масалаларига тааллуқли қонун лойиҳаларини илгари суриши мумкин.

Қонун лойиҳалари парламент сессияси ўтказилаётган исталган вақтда киритилиши мумкин. Депутат томонидан қонун лойиҳаси илгари сурилишида Вакиллар палатаси аъзоларининг 20 тадан ортиқроғи ва Маслаҳатчилар палатаси аъзоларининг 10 ёки ортиқроғи қўллаб-қувватлаган бўлиши керак; бюджетга таъсир қиладиган қонун лойиҳасини илгари суришда депутат Вакиллар палатаси аъзоларининг 50 ёки ортиқроғи ва Маслаҳатчилар палатаси аъзоларининг 20 ёки ортиқроғи қўллаб-қувватлаши билан таъминланган бўлиши лозим. Депутат қонун лойиҳасини ёлғиз ўзи ёки бошқа депутатлар билан биргаликда кирита олади. Қонун лойиҳаси ҳукмрон партия, ҳукуматга хайрхоҳ блок, муҳолиф партия ёхуд блок аъзолари билан ҳамкорликда илгари сурилиши мумкин.

Конституцияга киритиладиган тузатишлар парламентда ҳар икки палата депутатлари овозларининг кўпчилиги ёки овозларининг учдан икки қисми маъқуллаганидан сўнг миллий референдумга қўйилиши лозим.

Қонун лойиҳаси Вакиллар палатасига киритилгач, спикер уни юрисдикцияси бўйича тегишли қўмитага топширади. Қонун лойиҳасини киритган депутат тегишли қўмита экспертизасини олмасдан иш кўрмоқчи бўлса, қонун лойиҳасини топширган кун спикерга ёзма равишда мурожаат қилиб, қонун лойиҳаси бутун палата томонидан қабул қилиниши учун масалани кун тартибига қўйишни сўрайди.

Палаталардан бирида қабул қилинган ҳар қандай қонунчилик акти бошқа палатада айни шундай расм-русум босқичларини босиб ўтиши лозим. Умумий қоидага кўра қонунчилик акти ҳар икки палата орқали ўтгандан сўнг кучга киради. Вакиллар палатаси томонидан қабул қилинган, аммо Маслаҳатчилар палатаси тасдиғидан ўтмаган қонунчилик акти, агар унинг учун Вакиллар палатасининг мажлисда қатнашаётган аъзолари учдан икки қисмидан кам бўлмагани иккинчи марта овоз берса, қабул қилиниши ва қонун кучини олиши мумкин. Шунингдек, акт, Маслаҳатчилар палатаси, Вакиллар палатаси қабул қилганидан ва Маслаҳатчилар палатасига ўтказилганидан сўнг 60 кун давомида узил-кесил қарорни қабул қилмаса, кучга кириши мумкин, бунда палата ишлаган вақт ҳисобга олинмайди. Қонунчилик акти матни бўйича ихтилофлар келиб чиққанида, палаталардан ҳар икки палата таркибидан мувофиқлаштириш учун махсус маслаҳат қўмитаси тузишни талаб қилиши мумкин. Палаталараро маслаҳат қўмитаси 20 кишидан иборат бўлади, ҳар бир палата унинг аъзоларининг ярмини шакллантиради. Маслаҳат қўмитасининг Кворуми ҳар икки палатадан унинг аъзолари учдан икки қисми қатнашуви ҳисобланади, масалаларни ечиш учун эса, иштирок этган аъзолар овозларининг учдан икки қисмидан кўпроғи зарурдир. Қўмиталар мажлисларида ҳар бири тегишли палаталардан сайланган иккита раис навбат билан раислик қилдилар, биринчи раислик қилувчи қуръа ташлаш йўли билан аниқланади. Маслаҳат қўмитасида у ёки бу масала бўйича келишувга эришиш мумкин бўлмаган ҳолда ҳар бир раис буни тегишли палатага билдиради.

Молиявий йил 1 апрелда бошлангани туфайли бюджет парламентга унинг сессияси боши — январда тақдим этилади. Бюджет тўғрисидаги қонун фақат Вазирлар маҳкамаси томонидан илгари сурилиши мумкин. У биринчи навбатда Вакиллар палатасига тақдим қилинади.

Бюджет бюджет қўмитасига келиб тушганда бу орган Бош вазирнинг ёки мамлакатнинг исталган вазирини умумий тушунтиришлар бериш учун иштирок этишини талаб қила олади. Бюджет бўйича муҳокамалар кўпинча амалдаги ҳукуматни танқид қилиш учун имконият беради.

Бюджетга киритилган у ёки бу тузатишнинг муҳокамасини мажлис кун тартибига қўйиш учун Вакиллар палатасининг 50 дан кам бўлмаган аъзоси ёки Маслаҳатчилар палатасининг 20 дан кам бўлмаган аъзосининг қўллаб қувватлаши зарур. Агар бюджетни кўриб чиқишдан сўнг палаталар турли қарорга келсалар ва маслаҳат қўмитасида муроса қарорига эришилмаса, унда Вакиллар палатасининг қарори катта кучга эга деб ҳисобланади. Вакиллар палатаси тасдиқлаган бюджет Маслаҳатчилар палатасига ўтганидан сўнг 30 кун давомида ва Вакиллар палатаси томонидан узил-кесил қарор қабул қилинмаганда, мамлакатнинг расмий бюджети бўлиб қолади.

Шартномалар ҳукумат томонидан тузилади. Аммо бунинг учун унга олдиндан ёки кейинроқ парламентнинг маъқуллашига эришиш зарурдир. Палаталардан ҳар бирига тақдим қилинган битим Халқаро ишлар бўйича қўмигага ёки бу ҳол учун тузилган махсус қўмигага юборилади.

Шартномаларни тасдиқлашда палаталар ўртасидаги турли қарорлар юзага келса, Вакиллар палатасининг қарори устувор ҳисобланади. У бюджет бўйича қарорлар тартибида кучга киради.

Япон парламент тизимида қўмиталарнинг қонунчилик иши мукамал ва палатада қонунларнинг узоқ вақт, батафсил муҳокамасини талаб этмайди. Палатага киритилган кўпчилик қонун лойиҳалари кўриб чиқишнинг биринчи босқичини ўтказадиган қўмиталардан бирига кечиктирмасдан юборилади. Қўмигада қонун лойиҳасини ўрганиш учун ялпи мажлисдагидан анча кўп вақт сарфланади. Қонун лойиҳасининг кейинги тақдири қўмигада кўриб чиқиш босқичида башорат қилиниши мумкин. Қўмига тузатишлар киритади ёки лойиҳани кечиктиради. Шунингдек, қўмига ялпи мажлисда кўриб чиқиш учун тайёр деб ҳисобламаса, қонун лойиҳасини қабул қилмайди (қонун лойиҳаси бошқа палата томонидан жўнатилмаган шароитда). Қўмитанинг қарори палата ялпи мажлиси учун мажбурий ҳисобланмайди. Бироқ ялпи мажлисларда келишилган қарорлар одатда қўмигада келишилганидек бўлади. Чунки қўмигадаги айрим партиялар аъзоларининг сони палатадаги сиёсий партиялар ва гуруҳлар вакиллиги сонига мувофиқдир.

Қўмига қонун лойиҳаси экспертизасини тамомлаганидан сўнг палата спикерига ҳисобот тақдим қилинади. Қўмига ҳисоботи

тақдимотидан сўнг спикер қонун лойиҳасини ялпи мажлисда кўриб чиқишга тавсия этади. Кўриб чиқиш бошида раис аввал, муҳокаманинг характери ва унинг натижалари бўйича ахборот беради. Сўнгра қонун лойиҳасига тегишли саволлар берилиши мумкин ва муҳокама давом этади. Муҳокама тугатилиши билан овоз бериш йўли орқали қарор қабул қилинади.

Қонунчилик тартиботида Вазирлар маҳкамаси ва палатанинг айрим аъзолари томонидан тақдим этиладиган қонун лойиҳалари ўртасида ҳеч қандай фарқлар йўқ.

ХУЛОСА

Жаҳоннинг қатор ривожланган давлатларидаги қонун чиқарувчи ҳокимият ёки парламентларнинг қиёсий таҳлили, умумий тавсифи ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш асносида айрим хулосалар чиқариш мумкин. Бу албатта, икки палатали, профессионал парламентни шакллантириш йўлидан бораётган давлат ва жамият тараққиётининг барча жабҳаларини ислоҳ этиш орқали демократия сари илдам одимлаётган Ўзбекистон Республикаси учун катта амалий аҳамият касб этади.

Ушбу хулосаларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. XX ва XXI аср бошларида сиёсий фанда қатъий бир хулоса шаклланди: жамиятдаги турли сиёсий кучларнинг мавқеи ва манфаатларининг ўзаро уйғунлигини таъминловчи ваколатли парламентсиз тўлақонли демократия бўлиши мумкин эмас.

2. Парламент, бу ўзида сиёсий ҳамжамиятнинг нафақат яхлитлигини, балки барча хилма-хиллигини ифодалаган ягона институтдир. Парламентнинг бирламчи ва ўзига хос вазифаси, биринчидан, амалда сиёсий манфаатларни ҳисобга олиш бўлса, иккинчи томондан, уларни қонунлар воситасида ифодалаш, назорат ва бошқа ошқора фаолият ҳисобланади. Парламент у ёки бу шаклда жамоатчилик фикрини ифодалайди. Бу долзарб муаммолар бўйича парламент қўмиталари ва фракциялари, депутатларнинг нуқтаи назари, давлат ва ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу ҳодисаларини расмий ҳамда ошқора баҳолаш деган маънони англатади.

3. Парламентнинг жамиятда тутган ўрни ва унинг салоҳияти фан ва амалиётда асосий масалалардан бири ҳисобланади. Бу муаммони ечиш қўп жиҳатдан қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ўз вазифасини қай даражада бажариши, қай тарзда олиб бориши, ёхуд бошқа давлат ҳокимиятлари билан ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади.

4. Парламент асосан қуйидаги ваколатларга эга бўлади: а) қонун чиқариш, б) вакиллик, в) назорат, г) таъсис этиш. Уларнинг мазмун-моҳияти, сони ҳамда ўзаро муносабатлари ҳар бир давлатда турличадир.

5. Юқори ваколатли орган ҳисобланган парламентнинг ролини эътиборсиз қолдириш, унинг фаолиятини фақат қонун чиқариш билангина чеклаш парламентнинг бошқа муҳим белгиларини кўрмаслик билан баробардир, зеро унинг фаолиятидаги ташкилий ҳамда ваколатли жиҳатларни ривожлантирмай туриб,

фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат ва демократик тамойилларни шакллантириш қийин бўлур эди.

6. Қонун чиқарувчи органнинг муҳим ва зарур таркибий қисми турли илмий, ташкилий, ахборот, ҳуқуқий ва техник соҳаларда иш олиб борадиган парламент котибиятидир. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, парламент котибиятининг хизматчилари парламент ёки унинг бўлинмалари номидан қонун ҳамда қарорлар қабул қилмайди. Аксарият давлатлар парламенти олдида қуйидаги вазифалар қўйилган: котибият фаолиятининг назорат функциясини кучайтириш, ташкилий тизимни мужассамлаштириш, қонун яратишда парламент аъзоларини ахборот-таҳлилий маълумотлар билан таъминлаш.

7. Айна пайтда жаҳон ҳамжамияти миқёсида, давлат бошқарувида парламент ролининг тобора ўсаётганини кузатиш мумкин. Парламентаризм ижтимоий тизимда муҳим сиёсий ҳодисага айланмоқда. Парламентлар дунё ҳамда аксарият давлатларнинг ижтимоий сиёсий ривожланишида тинчлик ва барқарорликни демократик усуллар ёрдамида таъминловчи муҳим воситага айланиб бораёпти.

8. Ўзбекистон Республикасида ҳам парламентнинг мукаммаллашув жараёни рўй бераёпти. Бу эса, ҳуқуқ ва қонун устуворлиги принципларини кетма-кетликда қўллаш, давлатнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ваколатларини аниқ белгилаш ёхуд мувозанатга келтириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, қонун яратиш механизмида жиддий ўзгаришлар қилишни тақазо этади.

9. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий демократик жамиятни шакллантиришда парламентаризм анъаналарига эга бўлган чет эллар тажрибасига суяниб, халқимизнинг тарихий ва миллий анъаналарини инобатга олган ҳолда ўз ривожланиш йўлини қатъий танлаб олди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Олий Мажлис саккизинчи сессиясидаги маърузаси.	8
Хорижий мамлакатлар парламентларининг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиши йўналишлари	19
АҚШ	35
Буюк Британия	59
Германия	87
Италия	107
Канада	130
Россия	162
Франция	194
Япония	220
Хулоса	236

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ: ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ

Тошкент
«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
2002

Муҳаррир: *Б.Эшпўлатов*
Мусаввир: *А.Мусахўжаев*
Техник муҳаррир: *Д.Габдрахманова*
Саҳифаловчи: *М. Апхамова*
Мусахҳиҳлар: *Н. Муҳамедиева, Ш. Хуррамова*

Теришга берилди 10.07.2002. Босишга рухсат этилди 10.08.2002. Бичими 60x84^{1/16}.
Офсет босма. Шартли босма табағи 13,5. Нашриёт-ҳисоб табағи 12,6. Адади 1.000
нусаха. Буюртма № 3736. Баҳоси шартномада келишилган.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**